

Cild/Volume 5 • Jimar/Issue 19 • Sal/Year 10 • 2023

DOSYA: KURDÊ ZAZA

Edîtorê Dosya: Nurettin Beltekin

Osmanlı Coğrafya Kitaplarında Zazalar ve Zaza Coğrafyası

ERCAN ÇAĞLAYAN

Hetê Awanî ra Romanê Kilama Pepûgî

HARUN BOZKURT - İLYAS AKMAN

Analîzê Arketîpkî yê Sanika “Xerîb û Nasib”î

OKAN ALAY

Çarçewaya Çar Fonksîyonê Folklorî de Edetê Dîwan yê Zazayan

METİN ÇİFTÇİ

Kitabê Mehmed Arîfî yê Binbir Hadisî de Derheqê

Dersim û Dersimijan de Vîrardişê Ey

VEYSEL YILDIZHAN

Anksiyeteya Kurdîaxêvan Teoriyeke Derûnnasiya Civakî:

Teoriya Helwestên bi Bingehên Reftarî

NUH BOZKUR

Ferîştenasî di Êzîdîtî û Yarsanîyê da

HEVAL BATU

هه‌وله‌ک بۆ ئێکگرتنا پێنقیسا زمانێ کوردی

HUDA ESMAEL SALEH

Cild 5 Jimar 19 Sal 10 - 2023
Volume 5 Issue 19 Year 10 - 2023

Kovara Akademîk a Xebatên Kurdî ya Navneteweyî
International Peer-reviewed Journal of Kurdish Studies

Li Ser Navê Pak Ajansê Xwediyê Kovarê û Berpîrsê Karên Nivîsê
On Behalf of Pak Agency the Owner of Journal and Responsible Editor
Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti. adına Sahibi ve Yazışmaları Müdürü
Süleyman Çevik

Edîtorê Giştî / Editor in Chief

Abdurrahman Adak / Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Navnîşan/Address

Pak Ajans Yay. Tur. ve Dış Tic. Ltd. Şti.
Zeyrek Mah. Serdap Sk. No: 26/3 Fatih/İstanbul
Tel & Faks: 0212 519 00 09
www.nubiharakademi.com
https://dergipark.org.tr/tr/pub/nubihar
E-mail: nubiharakademi@gmail.com

Yayın Sertifika No: 51437

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın.

ISSN: 2147-883X

Mîzanpaj & Page Design

Davut Özalp

Çap / Printed By

Meteksan Matbaacılık ve Teknik San. Tic. Aş.
Beytepe Köy Yolu No: 3 06800
Bilkent-Çankaya / Ankara
Matbaa Sertifika No: 46519

Kovara Nûbihar Akademîyê ji aliyê van îndeksan ve tê naskirin:

The Journal of Nûbihar Akademî is accepted by these indexes:

Nûbihar Akademî kovareke bihekem, akademîk û navneteweyî ye. Di demsalên bihar û payîzê de salê du caran tê weşandin. / Nûbihar Akademî is an international peer-reviewed academic journal. It is published biannually in spring and autumn.

DESTEYA EDÎTORÎYÊ / EDITORIAL BOARD

Edîtorê Giştî / Editor in Chief

Abdurrahman Adak / Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Edîtorê Rêvebirîyê / Managing Editor

Hayrullah Acar / Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey

Cîgirên Edîtor / Assist. Editor

Ayhan Tek / Assoc. Prof., Muş Alparslan University, Turkey

Leyla Kaplan / Mardin Artuklu University, Turkey

Şehmus Kurt / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Edîtorên Zanistên Zimanî / Language Sciences Editors

Nurettin Beltekin / Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey

Songül Gündoğdu Yücel / Dr., Muş Alparslan University, Turkey

Tahirhan Aydın / Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Edîtorên Zanistên Edebiyatê / Literature Sciences Editors

Bakhtiar Sadjadi / Assoc. Prof., Kurdistan University, Iran

Farangis Ghaderi / Dr., University of Exeter, England

Hemin Omar Ahmad / Dr., Soran University, Kurdistan-Iraq

Kenan Subaşı / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Osman Aslanoğlu / Assoc. Prof., Dicle University, Turkey

Zülküf Ergün / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Edîtorên Zanistên Cîvaki / Social Sciences Editors

Ahmet Gemi / Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey

Esmail Shams / Dr., Allameh Tabatabai University, Iran

İbrahim Bor / Assoc. Prof., Indiana University, USA

Shahab Vali / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Edîtorê Nirxandîna Pirtûkan / Book Review Editor

M. Emin Purçak / Assoc. Prof., Muş Alparslan University, Turkey

Edîtorên Zimanî / Language Editors

Kurmancî / Kurmanji: Yunus Demir / Kurdology MA, Mardin Artuklu University, Turkey

Îngilîzî / English: Cihat Yılmaz / PhD student, Vytautas Magnus University, Lithuania

Soranî / Sorani & Farisî / Persian: Mezher Îbrahîmî / Wanebêj / Lecturer, Kurdistan University, Iran

Zazakî / Zazaki: Bilal Zilan / Kurdology MA, Mardin Artuklu University, Turkey

Tirkî / Turkish: Ebubekir Gören, Kurdology MA, Mardin Artuklu University, Turkey

Desteya Şêwrê / Advisory Board

Abbas Vali / Prof. Dr., Independent Academician

Abdulwahab Khalid Musa / Prof. Dr., Nawroz University, Kurdistan-Iraq

Hamit Bozarslan / Prof. Dr., École des Hautes Études en Sciences Sociales, France

Jalile Jalil / Prof. Dr., Instituta Kurdzaniyê, Wien, Austria

Martin Van Bruinessen / Prof. Dr., Universiteit Utrecht, Nederlands

Mesut Yeğen / Prof. Dr., Independent Academician

Philip G. Kreyenbroek / Prof. Dr., Georg-August University, Germany

Salih Akin / Prof. Dr., Rouen University, France

NAVEROK / CONTENTS

JI EDÎTORÎYÊ/EDITORIAL	07-09
------------------------------	-------

Anksiyeteya Kurdîaxêvan Teoriyeke Derûnnasiya Civakî:

Teoriya Helwestên bi Bingehên Reftarî

Anxiety of Kurdish Native Speaker A Social Psychology Theory:

Behavioral Based Attitude Theory

NUH BOZKUR	11-34
-------------------------	--------------

Ferîštenasî di Êzîdîtî û Yarsanîyê da

Angelology in Yazidism and Yaresanism

HEVAL BATU	35-51
-------------------------	--------------

ههولهك بو ئىكگرتنا پىنقىسا زمانى كوردى

An Attempt to Unite the Orthography of the Kurdish Language

HUDA ESMAEL SALEH	53-67
--------------------------------	--------------

DOSYA: KURDÊ ZAZA

EDÎTORÊ DOSYA: NURETTİN BELTEKİN	69-72
---	--------------

Osmanlı Coğrafya Kitaplarında Zazalar ve Zaza Coğrafyası

Kıtabanê Cografyayê Osmanîyan de Zazayî û Cografyayê Zazayan

ERCAN ÇAĞLAYAN	73-95
-----------------------------	--------------

Hetê Awanî ra Romanê Kilama Pepûgî

The Novel Called The Song of The Cuckoo in Terms of Structure

HARUN BOZKURT - İLYAS AKMAN	97-122
--	---------------

Analîzê Arketîpkî yê Sanika “Xerîb û Nasib”î

The Archetypical Analysis of the Tale of “Xerîb and Nasîb”

OKAN ALAY	123-134
------------------------	----------------

Çarçewaya Çar Fonksîyonê Folklorî de Edetê Dîwan yê Zazayan

Diwan Tradition in Zazas in the Context of Four Function of Foklore

METİN ÇİFTÇİ	135-142
---------------------------	----------------

Kıtabê Mehmed Arîfî yê Binbir Hadisî de Derheqê

Dersim û Dersimijan de Vîrardişê Ey

Mehmet Arif’s Recollections About Dersim and Dersimites in

His Book of Binbir Hadis

VEYSEL YILDIZHAN	143-152
-------------------------------	----------------

Ji Edîtorîyê

Ji *Nûbihar Akademîyê* merheba!

Kovara *Nûbihar Akademîyê* bi jimara xwe ya nozdehem (jimara yekem ya 2023yan) di weşangerîya akademîk a bi kurdî da dikeve deh salîya xwe. Bêguman kovar ji kêma û kasîyan ne xalî ye lêbelê ji alîyê herkesî ve dê bê qebûlîkirin ku meşa wê ya akademîk bi îstîqrareke tam didome. Kovar hewl dide ku bi licneya xwe ya navneteweyî ya ku ji pîspîrên kurdolojîyê pêk tê karekî akademîk ê baş derxe meydanê. Her du şeweyên weşanê yên dijîtal û çapkirî derfetê dide xwîneran ku kovarê bi şeweya çapkirî jî bi dest bixin û bixwînin. Weşanxaneya Nûbiharê bi hilgirtina erkên mîzanpaj û çapa kovarê erkeke girîng hilgirtîye ser milê xwe. Em li vê derê hem keda weşanxaneyê hem jî keda hemû endamên licneyên akademîk ên kovarê bi minnet bi bîr tînin û spasîyên xwe pêşkêşî hemû kedkarên kovarê dikin.

Di vê jimarê da digel nivîsarên li ser babetên giştî dosyeyeke taybet a li ser Kurdên Zaza (Kird) heye ku di bin edîtorîya **Dr. Nurettin Beltekinî** da hatiye amadekirin. Di jimarê da pênc lib jê yên dosyeya Kurdên Zaza bi temamî heşt gotar hene.

Ji nivîsarên giştî ya ewil nivîsa **Nuh Bozkur** e ku bi serenavê *Anksiyeteya Kurdîaxêvan Teoriyeke Derûnnasiya Civakî: Teoriya Helwestên Bi Bingehên Reftarî* hatiye amadekirin. Bozkir di wê xebata xwe da li ser yek ji mijarên sereke ya derûnnasiya civakî helwestê rawestayê û lê hûr bûye ka beşdarîya atolyeyên hînkirina zimanê kurdî li ser helwestên axiftina bi Kurdî çawa bandor kirîye. Di nivîsara din a giştî da **Heval Batu** bi xebata xwe ya bi serenavê *Ferîştênasî di Êzîdîtî û Yarsanîtiyê da* berê xwe dide qadeke teolojîyê û hewl dide ku di du dînen qedîm ên Kurdan de, ango di Yarsanîti û Êzîdîyatîyê da kulta (cult) ferîşteyan analîz bike.

Di nivîsara din a giştî da **Huda Esmael Saleh** li ser mijareke aktûel a Kurdîyê diskîne. Ew bi nivîsara xwe ya bi serenavê *چارهسره بیا چهند پیتین کیشه ل سه د رینقیسا زمانى کوردیدا* (Çareserîya Çend Tîpên Kêşe li ser di Rênivîsa Zimanê Kurdî da) hin pêşniyazan dike da ku rêyên çareserîyê peyda bike ji bo rênivîsa Kurdî ya bi tîpên Aramî.

Di dosyeya taybetî da pênc gotaren li ser tarîx, ziman, folklor û edebiyata zazayan cih digirin. Çar ji gotarên dosyeyê gotarên resen in û yek jî wergêran e. **Dr. Ercan Çağlayan** di xebata xwe ya bi serenavê *Kîtabanê Cografîyê Osmanîyan da Zazayî û*

Cografyayê Zazayan da ku xebateke qada dîrokê ye di nav pirtûkên erdnîgarîyê yên Osmanîyan da li şopa Zazayan digere. **Harun Bozkurt û Dr. İlyas Akman** li ser berhemeke edebiyata modern a Zazakî xebitîne. Ew di xebata xwe ya bi serenavê *Hetê Awanî ra Romanê Kilama Pepûgî* da romana *Kilama Pepûgî* ji aliyê awanî û hêmanên din ên romannûsîyê ve dinirxînin. **Dr. Okan Alay** xebata xwe li ser folklorê Zazayan kirîye û di gotara xwe ya bi serenavê *Analîzê Arketîpê yê Sanika Xerîb û Nasib* da li ser çîrokeke bi Zazakî xebitîye. Dr. Alay di wê xebata xwe da çîroka bi nave *Xerîb û Nesîb li gor teorîya arketîpan a C.G.Jungî* analîz kirîye. Di dosyeya taybetî da xebata **Dr. Metin Çiftçi** jî li ser folklorê ye. **Dr. Çiftçi** di gotara xwe ya bi serenavê *Çarçewaya Çar Fonksiyonê Folklorî da Edetê Dîwan yê Zazayan* da li ser materyalên folklorîk yên ku ji nav gel berhev kirine rawestîyaye. Di dosyaya taybetî a li ser Kurdên Zaza (Kird) da gotara dawî wergêranek e. **Veysel Yıldızhan** di xebata xwe ya bi serenavê *Kitabê Mehmed Arîfî yê Binbir Hadîsî da Derheqê Dersim û Dersimijan da Vîrardişê Ey* da beşek ji pirtûkeke bi osmanî wergêraye ser zaravayê Zazakî.

Dosyaya jimara bê (jimara duyem a sala 2023ê) dê di bin edîtorîya Dr. Zülküf Ergünî da li ser babeta “Rastnivîsîna Kurdî” bê amadekirin. Bi hêvîya ku em di jimara bê ya *Nûbihar Akademîyê* da bi dosyayeke têr û tijî û bi babetên curbicur ên giştî li pêşberî we akademîsyen û vekolerên hêja bin, bimînin di nav xêr û xweşîyê da.

Abdurrahman Adak
Edîtorê Giştî

Editorial

The journal of Nûbihar Akademî enters its tenth year of academic publication in Kurdish with its nineteenth issue (the first issue of 2023). Of course, the journal is not without flaws, but everyone will accept that its academic progress continues with complete stability. The journal is trying to do a good academic work with its international board, which consists of experts in Kurdish studies. There are both digital and printed editions so that readers can receive and read the journal in printed form as well. Nûbihar Publishing House fulfills an important role by performing the editorial and printing tasks of the journal. We would like to take this opportunity to express our gratitude for the work of the publisher and the work of all the members of the journal's scientific advisory board, and to express our thanks to all the journal's staff.

In this issue, along with articles on general topics, there is a special file on Zaza Kurds (Kird) edited by **Dr. Nurettin Beltekin**. There are a total of eight articles in the issue, five of which are about Zaza Kurds.

The first of the articles is **Nuh Bozkur**'s text entitled *Anxiety of Kurdish Native Speaker/ A Social Psychology Theory: Behavioral Based Attitude Theory*. In his work, **Bozkur** focused on one of the main issues of social psychology and focused on how participation in Kurdish language teaching workshops has affected the attitudes of speaking in Kurdish. In another general text, **Heval Batu**, with his work entitled *Angelology in Yazidism and Yaresanism*, works in the field of theology and tries to analyze the cult of angels in two ancient religions of the Kurds, that is, in Yarsanism and Yazidism.

In another general article, **Huda Esmael Saleh** focuses on a current Kurdish issue. He makes some recommendations in his text entitled *ل سەر د رینقیسا زمانی کوردیدا چار مسەرییا چەند پیتتین کێشه* (An Attempt to Unite the Orthography of the Kurdish Language) to find solutions for Kurdish script with Aramaic characters.

The special file contains five articles on the history, language, folklore and literature of the Zazas. Four of the articles in the file are original articles and one is a

translation. **Dr. Ercan Çağlayan**, in his work entitled *Zazas and Geography of Zaza in the Ottoman Geography Books*, which is a work in the field of history, searches for the traces of the Zazas in the geography books of the Ottomans. **Harun Bozkurt** and **Dr. İlyas Akman** studied on a work of modern literature from Zazaki. In their work entitled *Kilama Pepûgî Novel in terms of Structure*, they evaluate the novel *Kilama Pepugi* from the perspective of structure and other elements of the novel. **Dr. Okan Alay** has worked on the folklore of Zazas and in his article titled *The Archetypical Analysis of the Tale of “Xerîb and Nasîb”*, he has worked on a story in Zazaki. In that work, **Dr. Alay** has analyzed the folk tale called *Xerîb and Nasib* according to C.G.Jung’s archetypal theory. In the special file, the work of **Dr. Metin Çiftçi** is also about folklore. **Dr. Çiftçi** has focused on the folkloric materials that he collected from the people in his article entitled *Diwan Tradition in Zazas in the Context of Four Function of Foklore*. In the special file on Zaza Kurds (*Kird*), the last article is a translation. **Veysel Yıldızhan** has translated a part of a book in Ottoman into the Zazaki dialect in his work entitled *Mehmet Arif’s Recollections About Dersim and Dersimites in His Book of One Thousand And One Hadiths*.

The special file of the next issue (the second issue of 2023) will be under the editorship of Dr. Zülküf Ergün and will be prepared on the “Kurdish Ortography”. We hope that in the next issue of Nubihar Akademi, we will be able to present you academicians and researchers with a complete file and various general topics. May you have good health and joy.

Abdurrahman Adak
Editor in Chief

Anksiyeteya Kurdîaxêvan Teoriyeke Derûnnasiya Civakî: Teoriya Helwestên bi Bingehên Reftarî

Anxiety of Kurdish Native Speaker A Social Psychology Theory: Behavioral Based Attitude Theory

Nuh BOZKUR*

BOZKUR, Nuh, (2023), "Anksiyeteya Kurdîaxêvan Teoriyeke Derûnnasiya Civakî: Teoriya Helwestên bi Bingehên Reftarî", Nûbihar Akademî, no. 19, p.11-34, DOI: 10.55253/2023.nubihar.1227333

Genre/Cure: Research Article/
Gotara Lêkolînî

Received/ Hatîn: 31/12/2022

Accepted/ Pejirandin:
05/06/2023

Published/ Weşandin:
30/06/2022

ORCID:
0000-0002-0178-2812

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website./ Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman ve hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate re hatiye derbaskirin.

PUXTE:

Yek ji mijarên sereke ya derûnnasiya civakî; helwest e. Têkiliya di navbera helwestê û reftarê de her tim bûye mijareke taybet ji bo pêşbîniya tevgerên civakî yên takekesan. Xebatên berbiçav ên li ser helwest û reftarê nîşan didin ku helwest reftarê dişopîne. Anku pêşî reftar tê ceribandîna piştî ew dibe helwest. Di xebata ku hatiye kirin (N:177, M:29,3) de şopa wekî reftar bandora tevlebûna atolyeyên zimanê Kurdî, li ser helwestên di derheqê axaftina Kurdî û bikaranîna Tirkî de hatiye lêkolînkirin. Di heman demê de wek reftar di axaftina Kurdî de bertekên beşdarî di hin rewşên anksiyetîk de hatine pîvîn. Di encamê de li gorî bikaranîna zimanê Kurdî ya li derve, beşdarî ku wek reftar tevle atolyeyên zimanê Kurdî bûne, axaftina zimanê Kurdî reftareke politîk dibînin û her wiha pêdivî bi axaftina Tirkî nabînin û Tirkî zimanê hepar nabînin. Di rewşên anksiyetîk de jî kesên ku tevle atolyeyên zimanê Kurdî bûne li gorî yên nebûne zêdetir axaftina Kurdî reftareke politîk dibînin ev jî li gorî korelasyonên di navbera guherbaran de asta anksiyeteyê bilind dike.

Peyvên Sereke: Derûnnasiya civakî, Kurdî, anksiyete, axaftin, helwest, reftar.

* **Şêwirmendê Derûnî. Xwendekarê masterê, Beşa Ziman û Wêjeya Kurdî/Zanîngeha Mardin Artukluyê / Psychological Counselor. Graduate Student, Artuklu University, Department of Kurdish Language and Literature- Mardin, Turkey. <https://orcid.org/0000-0002-0178-2812> / Email: nuhbozkur7@gmail.com**

ABSTRACT:

One of the important subject of social psychology is attitude. Always the relationship between attitude and behavior is special subject for prediction of social act of individual. The conspicuous studies on attitude show that attitude follow behavior. In other words firstly is trait (behavior) then it turns into attitude. In the study (N:177, M:29,3) researched effect of attending Kurdish workshop (course) on attitude of speaking Kurdish and using Turkish. At the same time measured anxiety of participants in situations speaking Kurdish. In conclusion, according to speaking Kurdish outside, Participant of like behavior attended to Kurdish workshops (course) define speaking Kurdish is political behavior. And at the same time they do not need to speak Turkish and do not define Turkish like common language. In situation of anxiety participants of attended Kurdish workshop (course) according to participants of do not attend more define that speaking Kurdish is political behavior. And that according to correlation between variables raise the rate of anxiety.

Key Words: Social Psychology, Kurdish, anxiety, speaking, attitude, behavior.

1. DESTPÊK

Derûnnasiya civakî beşeke zanistên civakî ye ku dixwaze bandorên rewş, meylên mirovan û hebûna mirovên din li ser raman, hêst û reftarên mirovî fam bike. Helwest em dikarin wekî hêstên mirovan yên erênî û neyînî ya di derbarê hebûnek de pênasê bikin. Reftar jî ew tevgerên biarmanc in ku carek an jî zêdetir tê kirin û şênber in ango çavdêriya wan gengaz e. Reftar jî aliyê biarmancbûnê ve jî tevgerê vediqete. Helwest, çavkaniya helwestê, têkiliya helwest û reftarê di derûnnasiya civakî de mijarên sereke ne. Ji ber ku pêşbîniya reftarên civakî ya mirovan yek ji armancên derûnnasiya civakî ye, famkirina helwestê girîng e, lê belê gelek caran jî bo pêşbîniya reftarê nêrîngê ango em nikarin bêtir ku helwest bi tena serê xwe çavkaniya reftarê ye. Herçiqas bi tenê nêrîngê jî helwest jî bo pêşbîniya reftarê li gorî faktorên din bikêrhatîr e.

Bikaranîna zimanekî zikmakî ya nêrîngê gelek caran reftarek e ku çavkaniya xwe jî helwestê digire. Ev jî gelek caran helwesteke politîk e. Bi belavbûna ola îslamê re di gelek erdnigariyên Rojhilata Navîn de Erebî di zanist, wêje, perwerde û hwd. de bûye zimanê serdest. Dema ku Kurdî li ser axa xwe serdestiya xwe wenda dike edî bikaranîna Kurdî -bi taybetî jî bo nivîsê- dibe bijardeyeke politîk. Ji Baba Tahirê Ûryan (Hemadanî) ku di sedsala 10an de riwayetê kirin ku gotiye; “*Kurd razam, Ereb şiyar bûm.*” û vir ve heya di sedsala 17an de Ehmedê Xanî di derheqê bikaranîna Kurdî de gotiye; (Yıldırım, 2016: r. 157(6/1-6), 158(6/19) & Dost, 2008: r. 39-43)

*Kurmancî ye sirf e, bê guman e
Zêr nîn e bibên'spîderman e'*

*Sifrê me yê sor e aşîkar e
Zîv nîn e bibên kême'yar e.*

*Çi bikim ku qewî kesad e bazar
Nînin ji qumaşî (Kurdî) ra xerîdar*

*Xanî ji kemale bê kemalî
Meydanê kemale dîtî xalî*

*Ya'nî ne ji qabilî û xebîrî
Belkî bi teessib û eşîrî*

*Hasil, ji înad, eger bêdad
Ew bide'te kir xilafê mu'tad*

*Safî şemirandî vexwarî durdî
Manendê durrê lîsanê Kurdî*

*Înayê nîzam û întîzamê
Kêşaye cefayê ji boyê amê*

*Da xelk-i nebêjîtin ku Ekrad
Bê ma'rîfet in, bê esl û bunyad.*

Di sedsala 19. de Hacı Qadirê Koyî ku ji serdestiya Farisî re bertek nîşan dide û di derheqê bikaranîna Kurdî de dibêje; (Yıldırım, 2016: r. 44-45)

*Kurdî axir çi ye eybî?
Her kelimê heq e niye eybî.*

*Ya legel farisî çi ferqî heye
Bo çi ew rast e, em kêmî ye?*

Wekî ku di sedsala 10. 17. û 19. de rewşenbîrên Kurd jî gotine, bivê nevê tercîha bikaranîna zimanê Kurdî dora 1500 sal e tercîheke polîtîk e. Ev tercîh jî bi helwesteke neteweyî tê kirin. Ev helwest digel ku rewşenbîr/wêjekar zimanê serdest çêtir biza-nibe jî li hember serdestiya zimanêke din zimanê xwe yê bindest diparêze. Çawa ku Ehmedê Xanî jî dibêje; “Safî şemirand vexwarî durdî, Manendê durrê lîsanê Kurdî”.

Helwestên rewşenbîrên Kurd yên ku me li jor behs kir, di sedsalên 20. û 21emîn de jî berdewam e. Lê belê cudahiya van sedsalên dawî ew e ku li Bakurê welêt derfetên perwerdeya bi Kurdî tune ye, polîtîkayên rêveberiya dewleta Tirkîyeyê ji bo girseyên Kurd sînoren bikaranîna zimanê Kurdî teng dike û hînbûn an jî pêşvebirina zimanê Kurdî mahkumê hewldanên taybet dike. Ji ber van polîtîkayan rêjeya axaftina Kurdî her ku diçe kêmtir dibe¹. Ev rêjeya kêmtir û hebûna faktora dildarên zimanê Kurdî her wiha ew aksanên ku di nav malan de kemilîne, rê li me vedike ku di atmosfera polîtîkayên li hemberî zimanê Kurdî ya dewleta Tirkîyeyê de cîhê hewldarên Kurd bişopînin.

Çûn an jî neçûna kursa zimanê Kurdî wek reftar bê qebûlîkirin, bandora vê reftarê li ser helwestên beşdaran çi ye? Ev pirs li gorî teoriya helwestên bi bingeheên reftarî bi xebateke ampirîk hat lêkolînkirin. Ev nivîs li ser helwest, çavkaniya helwestê û helwestên bi bingeheên reftarî disekine û anketa bi navê *stresa polîtîk* ku ji 32 pirs û ji du komên (N:177, M:29,3) cuda wekî kesên tevlê kursên zimanê Kurdî bûne(N:87) û kesên ku tevlê kursên zimanê Kurdî nebûne(N:90) pêk tê. Di vê xebatê de armanca me, lêkolîna stresa polîtîk li ser Kurdîaxêvan û hevrûkirina kesên ku wekî tevlê kursa zimanê Kurdî bûne û yên nebûne digel helwestên wan ên li ser hin cîh û rewşên bikaranîna zimanê xwe yê dayîkê û helwestên li ser axaftina Kurdî û li ser bikaranîna Tirkî, li gorî teoriya helwestên bi bingeheên reftarî analiz bikin ku em bikaribin rola kursên zimanê Kurdî li ser bikaranîna û helwestên Kurdan fam bikin. Û di serdemê me nû de rewş û pêdivîyên Kurdîaxêvan fam bikin.

2. TÊGIHÊN BINGEHÎN

Di derûnnasiya civakî de helwest wekî 3 beşan tên ravekirin, ev; helwest çi ye? çavkaniya helwestê çi ye? Û ya girîng jî helwest dikare pêşbîniya reftarê bike an na?

2.1. Helwest Çi Ye?

Helwest, bi “meylên derûnî yên ku bi nirxandina hebûneke diyar heta astekî îfadekirina razîbûn an jî nerazîbûnê.” (Leone,1995, Eagly & Chaiken, 1993) tê pênase kirin. Ango ez bibêjim: ‘Ez ji masiyan hez nakim’, ‘ez ji bêhnna gulan hez dikim’ an jî ‘jiyan li gundan xweş e li bajaran nexweş e’. Ev diyardeyên ku li jor hatine nivîsîn, çi erênî çi neyînî têkiliya di navbera xwe û biresera(obje) helwestê de nîşan dide. Helbet bireser(obje) her çiqas bikaribe bibe tiştêkî bêcan, dikare bibe mirovek an jî ramanek;

hêstên me (erênî/neyînî) ↔ bireser: Helwest.

1 Bi hevkarîya Rawest araştırmacı, Kurdish Studies Center û Friedrich Ebert Stiftung(2022), Dil haritasi projesi.

Li gorî Banaji &Heiphetz (2010); sedema xebitîna li ser helwestê ya pêşengên derûnnasiya civakî ew e ku bijarteyên me(predisposition) wekî bingeha têkiliyên me yên civakî dîtine. Edî wekî xebateke klasîk, ceribandina Watson û Rayner (1920) ya li ser helwesta Albertê 11 mehî nîşan dide ku helwest çawa û kengê dikarin peyda bibin. Albert di destpêkê de li hemberî mişkê tu tirs nîşan nedaye piştê her ku xwe nêzîkê mişkê kiriye rastî dengêkî bilind hatiye- du tirsên pitikan hene denge bilid û bilindî- û bi vê riyê tirsê mişkan lê peyda dibe. Reftara Albert ya 11 mehî piştê bi xwe re li hemberî mişkan helwestek tîne: Ez ji mişkan ditirsim. Xebateke din ya li ser helwestê ku bandora bingehên têkiliyên civakî nîşanê me dide: Xebata Clark û Clark, (1958); ya li ser pêkhatina helwestên di temenên gelek biçûk de disekine; zarokên 3 salî yên reşîk bi hîlbijartina pitikên pêlîstok (baby doll) yên ji versiyonên spî û reşîk pêk dihatin, pitikên pêlîstok yê spî hîlbijartin û li gorî bersivên wan yên ji bo pîvîna helwestên wan jî nîşan daye ku zarokên sê salî yên reşîk, hay ji cudahiya di navbera spî-reşîk hebûye û spiyan serdestê reşîkan dîtine. Ev jî piştrast kiriye ku helwest di temenên biçûk de li gorî rewşa civakî peyda dibe û teşe digire.

2.2. Reftar Çi Ye?

Reftar, çalakiyên ku ji aliyê kesayetek ve carek an jî zêdetir tê kirin ku ev çalaki jî ji aliyê lêkolînavan ve dikarin bîna çavdêrîkirin û bi rêyek bîna qeydkirin. Reftar, tevîbûna civînek, bikaranîna dermanên pêşîlêgirtina zarokanînê (using birth control pills), bexşkirina xwîn û hwd. di nav xwe de dihevwîne (Ajzek&Fishbein, 1977; Aronson & Carlsmith, 1968.: r. 888). Helwest yek ji çavkaniyên girîng yên reftarê ne, ji ber ku em nikarin çavdêriya helwestê bikin, reftar ji aliyê çavdêriyê ve ji bo helwestan fikr didin me.

2.3. Çavkaniya Helwestan Çi Ye?

Li gorî Aronson û hvl. xwe (2019) Çavkaniya helwestan di bin sê serenavan de tê lêkolînkirin; helwestên bi bingehên venasînî (cognitively based attitude), helwestên bi bingehên hêstî(affektively based attitude) û helwestên bi bingehên reftarî (behaviorial based attitude). Helwestên bi bingehên venasînî, helwestên ku yekem bi baweriya mirovan çêdibe, li vir mantiq girîng e tiştên ku tê bijartin ne li gorî hêstan li gorî mantiq (zanyarî) û baweriyên tê pejiwandin. Wekî mînak hûn ê di hîlbijartinan de rey bidin kesên ku hûn li gorî gotin û kirinên angî kêmek û zêdekên namzetan biryara xwe bidin ev helwesteke venasînî(cognitive) ye. Helwestên bi bingehên hêstî; li vê derê hêstên me ji baweriyên me zêdetir ji bo helwestên me rêber in. Ku em di hîlbijartinek de ji namzetê/a ku em jê hez dikin re reya xwe bidin ev jî helwesteke bi bingehên hêstî ye. Li gorî Abelson û hvl. xwe (1982); Mirov di reydanê de li goriya mejiyê(mantiq) zêdetir bi dilên xwe (hêst) biryar didin. Ev jî nîşan dide ku helwestên gelek kesan di dema reftarê de bi bingehên hêstî geş dibin (Aronson û hvl. xwe, 2019, r. 184).

3. TÊKILIYA HELWEST Û REFTARÊ: TEORIYA HELWESTÊN BI BINGEHÊN REFTARÎ

Helwesteke bi bingeha reftarî ji çavdêriyên mirovan ya reftarên xwe yên li hemberî bireserek peyda dibe (Aronson û hvl.,2019: r. 183). Ango li gorî vê teoriyê helwest, şîrove û hêstên me yên di derheqê bireserek de ye. Ji ber vê yekê jî heta mirov di derheqê mijarek de nebe xwedî reftar nikare bibe xwedî hêst û ramanek jî. Wekî mînak heta em masiyan nexwin em nikarin di derheqê hez kirin û nekirina masiyan de biryarekî (Helwest) bidin. Li gorî pênaseya G.W. Allport (1935), helwestek di encama ceribandinan de, rewşa amadebûna giyanî û noronî ye ku ya li ser reftarên kesayetan ya li hemberî bireser û rewşan, bandoreke dînamîk dike. Ango cerebeyên me helwestên me amade dikin. Ku em li ser şopa bingehên reftarê bûna wê demê me yê helwest di pêvajoya pêkhatina reftarê de wek bandorkerek bidîta û rola helwestê bi derûdor re di reftarê de bigeriya ji ber ku em dizanin helwest di pêşbîniya reftarê de roleke xwe yê girîng heye. Çawa ku reftar (ceribandin) dibe çavkaniya helwestan berovajî ji bo pîvîna helwestan jî çavkaniyên girîng reftar in. Li gorî Ajzen (1993); ji ber ku helwest rasterast nayên çavdêrîkirin, ji bo çavdêrî û pîvîna helwestê bersivên li hemberî biresera (obje) helwestê çavkaniyên girîng in û di modela hîyerarşiya helwestan de şêweya bersivê(bertek) wek devkî (verbal) û ne devkî (non verbal) di katagoriyên venasînî (cognition), hêstî (affect) û xwestekê (conation) de tên senifandin. Di vê modelê de di kategoriya venasînî de bersiva devkî îfadekirina baweriyên e. bersiva ne devkî bertekên têgihiştinê ne. Di kategoriya hêstî de bersiva devkî îfadekirina hêsta ne, bersiva ne-devkî bertekên fîzîkî ne. Di kategoriya xwestekan de bersiva devkî îfadekirina niyetan in, bersiva ne devkî, bertekên motor (fîzîkî) in.

4. XEBATA ANKSIYETEYA KURDÎAXÊVAN

Helwest gelek caran reftarê dişopîne. Ceribandinên me û reftarên me yên ku berê me kirine ji bo helwestên me çavkaniyên girîng in. Li gorî Milburn (1998); bi gelemperî helwestên gelek mirovan nayê pîvîn ji ber ku ew jî hêj di ramanên xwe de bilêvnekirine, bi tenê dema bi biresera helwestê re rû bi rû bibin dikarin helwestên xwe biafirînin ji ber vê yekê di xebata ku hatiye kirin de jî bi taybetî pirsên di derheqê rewşên anksiyetîk de dibe ku beşdar wan rewşên anksiyetîk neceribandibin û bersiv sedîsed nerast hatibin tomarkirin. Ev faktor pîvîna helwestê gelek zehmet dike. Di xebata ku hatiye kirin de armanc hevrûkirina du komên çûne/neçûne atolyeyên zimanê Kurdî; cudahî ya di navbera helwestên wan yên di derheqê polîtîkbûna axaftina zimanê Kurdî û bikaranîna Tirkî de û wekî reftar li derve bikaranîna Kurdî bû. Cihê ku em li encama xebatê dinêrin teoriya helwestên bi bingehên reftarî ye ku ji vê mebest şopa ceribandinên me ya li ser helwestên me nîşan bide.

Armanca pêkanîna vê xebatê piştrastkirina hîpoteza jêr bû;

Hîpotez

Kesên wek **reftar** tevlê kursên zimanê Kurdî bûne li gorî yên nebûne, ji ber hewla firehkirina cihên bikaranîna Kurdî û rast axivîna bi Kurdî, wekî **helwest** axaftina zimanê Kurdî reftareke polîtîk dibînin û di têkiliyên bi Kurdî yên derve de anksiyeteyekî polîtîk dijîn. li hemberî Tirkî bikaranîna Kurdî teqez diparêzin û li gorî kesên tevlê atolyeyên zimanê Kurdî nebûne, Tirkî zimanekî hevpar nabînin.

4.1. Method/Rêbaz

Ev xebat bi rêya anketê (dane bi rêya Google formê hatin tomarkirin) gihiştê 177 kesan. Anket di mijdara 2021an de di hin komên whatsappê ya xwendekarên Med-der, Arî-der û Enstituya Kurdî ya Stenbolê, wekî din hin komên xwendekarên zanîngehên li bajarên Kurdistan hatine belavkirin ku ji aliyê wan kesan jî bi têkiliyên xwe yên medyaya civakî gihiştandin 90 kesên qet tevlê kursên zimanê Kurdî nebûne û 87 kesên di 5 astên (Destpêk, asta yekemîn, asta duyemîn, asta sêyemîn û asta çaremîn/mamostetî) kursên zimanê Kurdî de ne. Di anketê de yek ji daneyên guherbar Zayend nehat pirsîn ji ber ku li ser meseleya axaftina Kurdî de ji bo zayendê (taybetî ji bo jinan) pêşdarazyek heye, ji ber vê yeke jî nehate xwestin ev faktor bandorê li ser xebatê bike. Lê belê li gorî lêvegerînan û hewlên ku hatiye dayîn anket ji aliye du zayenda ve jî di astên nêzikê hev de hatine bersivdayîn(jin zêdetir bûn). Beşdarên anketê di bin temenê 65an de (M:29,3) û ji kesên ku tevlê kursên zimanê Kurdî bûne û yên nebûne ji Bakurê Kurdistanê û Tirkîyê hatine hîlbijartin. Daneyên ku hatine tomarkirin di IMB SPSS Statistics Data Editorê de hatine analîzkirin. Pirsên hatine pirsîn li gorî modela hîyerarşîya helwestan hatine amadekirin.

4.2. Pîvank

Anket ji 32 pirsan pêk tê ku 6 pirs pirsên kesane ne, di vê anketê de pirsên hin rewşên anksiyetîk hat kirin ku ji çend çavdêriyên li ser bikaranîna zimên hatine tespîtîkirin.

1. Anksiyete; di vê pîvankê de armanc, tespîtîkirina di dema bikaranîna Kurdî de tirs, dudilî, şerm hwd. ku ji ber rewşa siyasî wekî anksiyeteyeke polîtîk xuya dibe.

2. Helwestên li ser axaftina Kurdî û Tirkî; di vê pîvankê de armanc hînbûna helwestên beşdaran ya li ser axaftina Kurdî û Tirkî ye ku ji du darazan pêk tê; bersivdayîn bi modela pîvanka Likertê hatiye sazîkirin ku ji sê bersivan pêk tê: Tevlê dibim- Tevlê dibim lê carna- Tevlê nabim.

Daraza yekem: Ez axaftina Kurdî wek reftareke polîtîk dibînim.

Daraza duyem: Ez her tim axaftina Tirkî wek pêdivîyek dibînim ji ber ku Tirkî zimanê me yê hevpar e.

Li gorî modela hîyerarşiya helwestan, pirsên ji bo rewşên anksiyetîk hatine amadekirin di katagoriya hêstan de bertekên devkî ango îfadekirina hêstan dipêve, bersivên ji bo axaftina Kurdî û bikaranîna Tirkî hatine tomarkirin di kategoriya venasînê de bertekên devkî ango îfadekirina baweriyên dipêve.

4.3. Koma Xebatê/Mestere

Koma xebatê (kesên beşdarê xebatê bûne) du beş in yek jê kesên ku qet tevlê atolyeyên Kurdî nebûne û koma kesên ku tevlê atolyeyên Kurdî bûne.

Ji bo profîla beşdaran diyar bibe 7 pirsên sereke wek Bajar, Temen, Dîalekt, Pîşe, Hûn qet tevlê kursa zimanê Kurdî bûne? Ku hûn tevlê bûbin, hûn di kîjan astê de ne? Hat pirsîn.

4.3.1. Bajar

Li gorî bersivan, Bajar, di bin sê beşan de hatine senifandin;

Bajarên mezin yê Bakurê Kurdistanê; Amed, Dîlok, Riha, Meletî, Mêrdîn, Wan.

Bajarên Bakurê Kurdistanê: Agirî, Batman, Bedlîs, Cewlîg, Dersîm, Mûş, Sêrt, Şirnex.

Bajarên Tirkîyê: Bursa, Enqere, Hatay, Îzmîr, Mersîn, Stenbol.

	N	%
Bajar		
Bajarên Mezin yê Kurdan	68	38,4%
Bajarên Kurdan	100	56,5%
Bajarên Tirkî	8	4,5%
Missing System	1	0,6%

4.3.2. Temen

Temenê beşdaran di navbera 17 û 65 an de (M:29,3) ye. Me averaja temenê beşdaran wekî M:29,3 tespît kir, ev jî bilindiya rêjeya ciwanan nîşan dide.

4.3.3. Dîalekt

Dîalekt-zarava, Ji ber ku xebat di navbera Kurdên Bakurê Kurdistanê û Tirkîyê de hatine çêkirin wekî 3 beş; kesên kurmançîaxêv, Zazakî/Kirmançîaxêv û kesên bi herdu dîalektan jî dizanin hatine senifandin.

Dîalekt	N	%
Kurmançî	163	92,1%
Zazakî	11	6,2%
Her du bi hev re	3	1,7%

4.3.4. Pîşe

Pîşeyên beşdarên ji ber ku gelek pîşe yê ji hev cuda ji şanogeriye heta bijîşkiye di navbereke fireh de bû kesên ku karê wan rasterast bi mirovan re hene wekî xizmetên civakî hatine senifandin. Wekî din pîşeyên beşdarên wek xwendekar, mamoste, karker, bêkar û bermalî hatin senifandin.

	N	%
Xwendekar	35	19,8%
Mamoste	43	24,3%
Karker	27	15,3%
Bêkar	9	5,1%
Bermalî	7	4,0%
Xizmetên civakî	56	31,6%

4.3.5. Hûn Qet Tevlê Kursa Zimanê Kurdî Bûne?

Tevlêbûna atolyeyên zimanê Kurdî, %50.8 (N:90) ji beşdarên qet tevlê atolyeyekî zimanê Kurdî nebûne û %49,2ê (N:87) beşdarên jî beşdarî atolyeyeyên zimanê Kurdî bûne, li gorî asta wan wekî asta destpêkê (N:10), asta yekemîn (N:21), asta duyemîn (N:35), asta sêyemîn (N:8) û asta çaremîn/mamostetiye (N:23) hatin senifandin

	N	%
Na	90	50,8%
Erê	87	49,2%

4.3.6. Ku Hûn Tevlê Bûbin di Kîjan Astê de Ne?

	N	%
Negirtiye	80	45,2%
Asta Destpêkê	10	5,6%
Asta Yekem	21	11,9%
Asta Duyem	35	19,8%
Asta Sêyem	8	4,5%
Asta çaremîn/mamostetî	23	13,0%

5. DANEYÊN BERHEVKIRÎ

5.1. Helwestên Beşdarên li ser Axaftina Kurdî û Bikaranîna Tirkî

Di vê beşê de du darazayên di derbarê polîtîkbûna axaftina Kurdî û bikaranîna Tirkî hatin pirsîn, li gorî bersivan kesên ku tevlê atolyeyên Kurdî nebûne (%14) li gorî kesên bûne (%6.9) zêdetir zimanê Tirkî ji bo Kurdîaxêvan wek zimanê hevpar

dibînin. Berovacî kesên ku teqez tevlê vê darazê nabin bi %71,3yan beşdarvanên atolyeyan in. Kesên di vê mijarê de carna zimanê Tirkî zimanê hevpar dibînin di koma kesên tevlê atolyeyên Kurdî nebûne de rêjeya (%36.7) wê bilindtir e. Em dikarin bêjin wekî reftar kesên ku tevlê atolyeyan bûne zimanê xwe li gorî zimanê serdest zêdetir diparêzin û zimanê xwe li hemberî zimanê sedrest pêşbazî didin kirin. Ango kesên ku bi zimanê dayika xwe re alaqedar dibin wekî helwest zêdetir zimanê Tirkî alternatîv nabînin (Tablo 1). Dema em vê rêjeyê li gorî xwendekarên zimanê Kurdî dinirxînin em dibînin ku çiqas astê xwendekaran bilind bûye hewqas axaftina Tirkî wekî zimanekî hevpar nehatiye dîtin. (Tablo-3)

Ez her tim axaftina tirkî wek pêdivîyek dibînim ji ber ku Tirkî zimanê me yê hevpar e. (Tablo 1)

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
Na	tevlê nabim	44	48,9%
	perçeyek tevlê dibim	33	36,7%
	teqez tevlê dibim	13	14,4%
Erê	tevlê nabim	62	71,3%
	perçeyek tevlê dibim	19	21,8%
	teqez tevlê dibim	6	6,9%

Li gorî bersivên daraza “Ez axaftina Kurdî reftareke polîtîk dibînim” li gorî kesên ku tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne ji yên nebûne zêdetir (%28.7) axaftina xwe ya bi zimanê xwe yê dayîkê polîtîk dibîne. Kesên bersiva carinan tevlê dibim dane ku em dikarin bibêjin di vê de rewş bandorkereke girîng e, li gorî kesên ku tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne ji yên nebûne (%29.9) zêdetir axaftina xwe ya bi zimanê xwe yê zikmakî polîtîk dîtine. (Tablo-2) Em dikarin fêhm bikin ku kesê/a hewl dide ku zimanê xwe yê zikmakî fêr bibe zêdetir bi helwesteke polîtîk zimanê xwe bi kar tîne. Dema ku em vê rêjeyê bi astên xwendekaran re hevrû bikin, di polîtîk dîtina axaftina Kurdî tu têkiliyeke biwate nayê peyda kirin.

Ez axaftina Kurdî wek reftareke polîtîk dibînim. (Tablo-2)

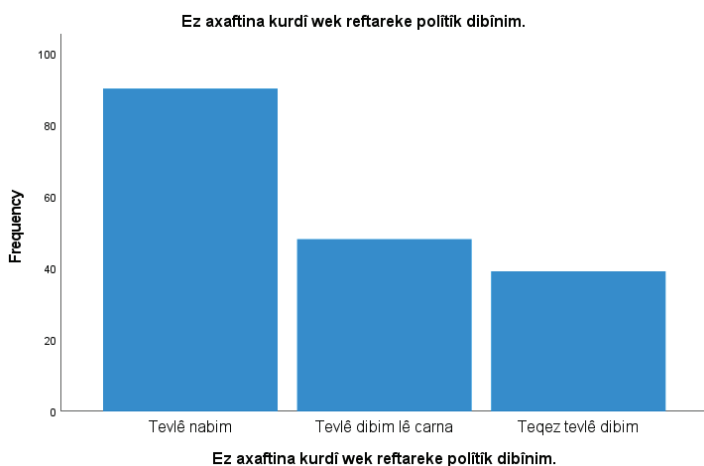
Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Tevlê nabim	54	60,0%
	Tevlê dibim lê carna	22	24,4%
	Teqez tevlê dibim	14	15,6%
1,01422	Tevlê nabim	36	41,4%
	Tevlê dibim lê carna	26	29,9%
	Teqez tevlê dibim	25	28,7%

Zscore: Ez axaftina Kurdî wek reftareke politîk dibînim.

Ku hûn tevlê bubin, hûn di kîjan astê de ne?	N	%	
Negirtiye	-,88333	48	60,0%
	,35754	21	26,3%
	1,59840	11	13,8%
Asta Destpêkê	-,88333	3	30,0%
	,35754	3	30,0%
	1,59840	4	40,0%
Asta Yekem	-,88333	5	23,8%
	,35754	10	47,6%
	1,59840	6	28,6%
Asta Duyem	-,88333	18	51,4%
	,35754	6	17,1%
	1,59840	11	31,4%
Asta Sêyem	-,88333	4	50,0%
	,35754	1	12,5%
	1,59840	3	37,5%
Asta çaremîn/mamostetî	-,88333	12	52,2%
	,35754	7	30,4%
	1,59840	4	17,4%

**Zscore: Ez her tim axaftina tirkî wek pêdivîyek dibînim ji ber ku
Tirkî zimanê me yê hevpar e. (Tablo-3)**

Ku we perwerde girtibe hûn di kîjan astê de ne?	N	%	
Negirtiye	-,74386	37	46,3%
	,71906	31	38,8%
	2,18199	12	15,0%
Asta Destpêkê	-,74386	7	70,0%
	,71906	2	20,0%
	2,18199	1	10,0%
Asta Yekemîn	-,74386	15	71,4%
	,71906	6	28,6%
Asta Duyemîn	-,74386	21	60,0%
	,71906	10	28,6%
	2,18199	4	11,4%
Asta Sêyemîn	-,74386	5	62,5%
	,71906	1	12,5%
	2,18199	2	25,0%
Asta çaremîn/mamostetî	-,74386	21	91,3%
	,71906	2	8,7%

Ez her tim axaftina tirkî wek pêdiviyek dibînim ji ber ku Tirkî zimanê me yê hevpar e.

5.2. Helwestên Beşdarên ya Axaftina Kurdî di Rewşên Aksiyetîk de

Di beşa pirsên anksiyeteyê ya dema ku beşdar bi Kurdî diaxivin, ji 13 pirsan pêk tê. Ev 13 pirs jî di nava xwe de wekî; pirsên li ser tirsax rexne û nehatina fêmkirinê, şerm, hêsta biyanîbûnê di axaftina derve ya Kurdî de, pirsên li ser anksiyeteya axaftina Kurdî ya li cihên fermî û sazûman de û pirsên li ser anksiyeteya lidevegerandina çapên Kurdî û parvekirinên Kurdî li ser medyaya civakî hatine dabeşkirin.

5.2.1. Pirsên li ser Tirsax Rexne û Nehatina Fêmkirinê, Şerm, Hêsta Niyaniyê di Axaftina Derve ya bi Kurdî de

Di pirsax; Dema ku li derve bi Kurdî diaxivim ji rexneyan ditirsim re kesên ku tevlê atolyeyên zimanê Kurdî nebûne zêdetir (%32,3) ji rexneyan ditirsin (Tablo-4). Di pirs-

sa *Dema ku li derve bi Kurdî diaxivim şerm dikim* de her du kom jî ji tîrsa rexneyan cudatir di rêjeyeke bilind de jî axaftina Kurdî şerm nehatiye tespîtkirin. (Tablo-5) Di pîrsa, *dema li derve Kurdî diaxivim xwe biyanî his dikim* de kesên jî her du koman jî rêjeyeke mezin (%90,0/%92,0) dîyar dikin ku ew dema li derve bi Kurdî diaxivin şerm nakin (Tablo-6). Di pîrsên jî bo fêmkirina tîrsa nehatina fêmkirin ya bi Kurdî de beşdarvanên her du koman jî di rêjeyeke biçûk de be jî vê tîrsê dijîn. (Tablo-7/8)

Dema ku li derve bi Kurdî diaxivim jî rexneyan ditîrsim. (Tablo-4)

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	61	67,8%
	Carna %20	8	8,9%
	Carna%50	10	11,1%
	Carna%80	5	5,6%
	Her tim	6	6,7%
1,01422	Qet	74	85,1%
	Carna %20	7	8,0%
	Carna%50	2	2,3%
	Carna%80	2	2,3%
	Missing System	2	2,3%

Dema ku li derve Kurdî diaxivim şerm dikim. (Tablo-5)

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	84	93,3%
	Carna%20	3	3,3%
	Carna%50	2	2,2%
	Carna%80	1	1,1%
1,01422	Qet	83	95,4%
	Carna%20	2	2,3%
	Carna%50	1	1,1%
	Her tim	1	1,1%

Dema ku li derve Kurdî diaxivim xwe biyanî his dikim. (Tablo -6)

Zscore: We qet perwerdeya zimanê Kurdî sitandiye?		N	%
-,98041	Qet	81	90,0%
	Carna%20	6	6,7%
	Carna%50	3	3,3%
1,01422	Qet	80	92,0%
	Carna%20	3	3,4%
	Carna%50	1	1,1%
	Carna%80	1	1,1%
Her tim		2	2,3%

Ku li derve ji kesek re bi Kurdî tiştêk bipirsim û yekcar newe fêmkirin, ji dubarekirina pirsê aciz dibim an jî diltirs dibim. (Tablo-7)

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	59	65,6%
	Carna%20	17	18,9%
	Carna%50	4	4,4%
	Carna%80	8	8,9%
	Her tim	2	2,2%
1,01422	Qet	52	59,8%
	Carna%20	18	20,7%
	Carna%50	12	13,8%
	Carna%80	4	4,6%
	Her tim	1	1,1%

Dema ku li derve bi Kurdî diaxivim ji nehatina fêmkirinê ditirsim. (Tablo-8)

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	58	64,4%
	Carna%20	17	18,9%
	Carna%50	6	6,7%
	Carna%80	6	6,7%
	Her tim	3	3,3%
1,01422	Qet	57	65,5%
	Carna%20	11	12,6%
	Carna%50	7	8,0%
	Carna%80	7	8,0%
	Her tim	3	3,4%
	Missing System	2	2,3%

5.2.2. Pirsên li ser Anksiyeteya Axaftina Kurdî ya li Cihên Fermî û Sazûman de

Di vê beşê de di her du koman de jî rêjeyeke berbiçav wekî hev saziyên fermî-sazûman- de nikarin bi zimanê dayîka xwe biaxivin (Tablo-9). Berî vê pirsê ji bo têgihiştina beşdarên ya li ser rêjeya karmendên ku li Kurdistanê dixebitin were famkirin pirsê ‘Ji Karmendên ku li bajarên kurdan kar dikin ji sedî Kurdî dizanin’ hat pirsîn ku ji %62.1ê beşdarên difikirin ku di navbera %50 û % 90ê de ye (Tablo 11). Di rêjeyên gelek mezin de her du kom jî diyar dikin ku di saziyeke fermî de ku bizanibin karmend Kurd e jî yekcar bi zimanê zikmakî nikarin bikevin têkiliyê. (Tablo-10)

Li dibistanan cara ewil bi gelemperî hevaltî bi Tirkî tîn avakirin ev pirs jî ji bo fêm kirina hevaltîyên beşdarên çiqas Kurdî anormal nîşan dide li vê jî koma kesên beşdarê atolyeyên zimanê Kurdî bûne li gorî yên nebûne zêdetir (%73,6) hevaltîyên

bi Tirkî hatine avakirin, beyî hîsa biyanîbûnê bi Kurdî bidomînin (Tablo 13). Ev pîrsa *Li derên ku kesên bi unîformayên fermî li wê dere ne, dudil im ku bi Kurdî biaxivim*, ji bo derên fermî ango derên ku dewlet li wê tê hîskirin, kurd çawa hîs dîkin, dema bi Kurdî diaxivin kesên tevlê atolyeyên zimanê Kurdî nebûne bi awayeke berbiçav zêdetir dudil dibin ji bo axaftina Kurdî, berovacî kesên tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne ji ber helwesteke polîtîk dudil nabe lê di her du koman de jî ji %50 zêdetir ê beşdaran dudiliya xwe beyan kirine. (Tablo 14)

Di Saziyên fermî û cihên sazûman de (marketên rêzîn û bayî hwd.) nikarim bi Kurdî biaxivim. (Digel ku dizanim karkerên wan Kurd in). (Tablo-9)

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	33	36,7%
	Carna%20	13	14,4%
	Carna%50	13	14,4%
	Carna%80	11	12,2%
	Her tim	19	21,1%
	Missing System	1	1,1%
1,01422	Qet	40	46,0%
	Carna%20	7	8,0%
	Carna%50	12	13,8%
	Carna%80	8	9,2%
	Her tim	19	21,8%
	Missing System	1	1,1%

Di saziyeke fermî de yek car dikarim bi Kurdî bikevim têkîliyê. (Tablo-10)

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	38	42,2%
	Carna%20	16	17,8%
	Carna%50	19	21,1%
	Carna%80	4	4,4%
	Her tim	13	14,4%
	Missing System		
1,01422	Qet	30	34,5%
	Carna%20	16	18,4%
	Carna%50	18	20,7%
	Carna%80	8	9,2%
	Her tim	13	14,9%
	Missing System	2	2,3%

Ji karmendên ku li bajarên Kurdan kar dikin ji sedî Kurdî dizanin. (Tablo 11)

	N	%
0-%20	26	14,7%
%20-%50	40	22,6%
%50-%70	65	36,7%
%70-%90	39	22,0%
%90-%100	6	3,4%
Missing System	1	0,6%

Li gorî we ji sedî çendê firoşkarên bajarê we bi Kurdî dizane? (Tablo12)

	N	%
0-%20	6	3,4%
%20-%50	17	9,6%
%50-%70	32	18,1%
%70-%90	59	33,3%
%90-%100	62	35,0%
Missing System	1	0,6%

Li dibistanê dema ku bi hevalên xwe re bi Kurdî diaxivim xwe biyanî his dikim. (Tablo 13)

Zscore: We qet perwerdeya zimanê Kurdî sitandiye?	N	%
-,98041	Qet	57
	Carna%20	14
	Carna%50	12
	Carna%80	5
	Her tim	1
	Missing System	1
1,01422	Qet	64
	Carna%20	11
	Carna%50	6
	Carna%80	4
	Her tim	1
	Missing System	1

**Li derên ku kesên bi unîformayên fermî li wê dere ne, dudil
im ku bi Kurdî biaxivim. (Tablo 14)**

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	29	32,2%
	Carna%20	16	17,8%
	Carna%50	20	22,2%
	Carna%80	12	13,3%
	Her tim	13	14,4%
1,01422	Qet	41	47,1%
	Carna%20	11	12,6%
	Carna%50	14	16,1%
	Carna%80	15	17,2%
	Her tim	6	6,9%

**Bi hoste an jî teknîkeran re ku ez dizanim ku Kurdî dizanin
dudil im ku bi Kurdî biaxivim. (Tablo 15)**

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	60	66,7%
	Carna%20	10	11,1%
	Carna%50	13	14,4%
	Carna%80	3	3,3%
	Her tim	4	4,4%
1,01422	Qet	57	65,5%
	Carna%20	12	13,8%
	Carna%50	9	10,3%
	Carna%80	2	2,3%
	Her tim	7	8,0%

**5.2.3. Pirsên li ser Anksiyeteya li Derve Gerandina Çapî yên Kurdî û Parve-
kirinên Kurdî li ser Medyaya Civakî**

Di vê kategoriye de ji bo gerandina çapên Kurdî li gorî koma kesên tevlê atolyeyên Kurdî bûne, yên nebûne zêdetir vê tirsê ceribandine. (Tablo 16) Ji bo anksiyeteya bikaranîna Kurdî di medyaya civakî de du pirs hatin pirsîn her du pirs jî li ser têkiliyên derve ve girêdayî yek ji wan tenê ji bo Kurdî ya din ji bo tirsê berteka ji kar û hevalên nekurd an jî kurd lê entegre bûyî hatine pirsî kirin li gorî encamê koma ku beşdarê atolyeyên zimanê Kurdî bûne bi awayeke berbiçav rehetirin dema ku parvekirinên wan bi Kurdî bin, Lê ji % 17,8ê beşdarên qet tevlê atolyeyên Kurdî nebûne carna (%50), ji %13,3 jî hertim ji ber bi tenê nivîs bi Kurdî ye di medyaya civakî de parve na-kin (Tablo-18). Ev dibe ku faktora rastnivîsê jî di nav xwe de bihewîne. (Tablo 17/18) an jî dibe ku kesên bi Kurdî re aleqedarin derdora wan jî li gorî vê teşe digire.

Dema ku li derve destê xwe de pirtûk, kovar hwd. weşanên bi Kurdî digerin ez hewce dibînim ku rûyê wê bigirim an jî biveşêrim. (Tablo 16)

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	54	60,0%
	Carna%20	11	12,2%
	Carna%50	10	11,1%
	Carna%80	6	6,7%
	Her tim	8	8,9%
	Missing System	1	1,1%
1,01422	Qet	70	80,5%
	Carna%20	8	9,2%
	Carna%50	3	3,4%
	Carna%80	3	3,4%
	Her tim	2	2,3%
	Missing System	1	1,1%

Di medyaya civakî de parvekirinên xwe ji ber ku Kurdî ye ji her kes re venakim. (Tablo 17)

Zscore Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	56	62,2%
	Carna%20	12	13,3%
	Carna%50	14	15,6%
	Carna%80	4	4,4%
	Her tim	3	3,3%
	Missing System	1	1,1%
1,01422	Qet	68	78,2%
	Carna%20	8	9,2%
	Carna%50	7	8,0%
	Carna%80	1	1,1%
	Her tim	2	2,3%
	Missing System	1	1,1%

Di medyaya civakî de tenê ji bo ku Kurdî ye nivîsan parve nakim. (ji ber kar û hevalên xwe an jî piştê dibe ku tiştek were serê min). (Tablo 18)

Zscore: Hûn qet tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne?		N	%
-,98041	Qet	46	51,1%
	Carna%20	9	10,0%
	Carna%50	16	17,8%
	Carna%80	7	7,8%
	Her tim	12	13,3%
1,01422	Qet	63	72,4%
	Carna%20	7	8,0%
	Carna%50	9	10,3%
	Carna%80	3	3,4%
	Her tim	4	4,6%
	Missing System	1	1,1%

5.2.4. Korelasyona Anksiyeteyê ya di Navbera Guherbaran de

Li gorî Pearson korelasyonê têkiliya erênî û neyînî di navbera bersivên ‘ez axaftina Kurdî reftareke polîtîk dibînim û 3 rewşên anksiyetîk her wiha di navbera bersivên ‘Ez her tim axaftina tirkî wek pêdiviyek dibînim ji ber ku Tirkî zimanê me yê hevpar e.’ û 3 rewşên anksiyetîk li ser ceribandina beşdarên ya tevlêbûna atolyeyên zimanê Kurdî hatin hevrûkirin.

	Axaftina Kurdî polîtîk e.			Tirkî zimanê me yê hevpar e.		
	Pirsên li ser anksiyeteya li derve gerandina weşanên Kurdî û parvekirinên Kurdî li ser medyaya civakî	Pirsên li ser tirsax rexne û nehatina fêmkirinê, şerm, hêsta biyanîbûnê di axaftina derve ya bi Kurdî de	Pirsên li ser anksiyeteya axaftina Kurdî ya li cihên fermî û sazûman de	Pirsên li ser anksiyeteya li derve gerandina weşanên Kurdî û parvekirinên Kurdî li ser medyaya civakî	Pirsên li ser tirsax rexne û nehatina fêmkirinê, şerm, hêsta biyanîbûnê di axaftina derve ya bi Kurdî de	Pirsên li ser anksiyeteya axaftina Kurdî ya li cihên fermî û sazûman de
Kesên ku atolyeyên zimanê Kurdî ceribandine	,164.6	,220	,059	,01	-,188	-,029
Kesên ku atolyeyên Kurdî ne ceribandine	,279.6	-,075	,208	,048.3	-,204	-,012

Di bersivên kesên atolyeyên zimanê Kurdî ceribandine/neceribandine ya di derheqê pirsên li ser anksiyeteya lîdervegerandina weşênên Kurdî û parvekirinên Kurdî yê li ser medyaya civakî (,164.6/,279), Pirsên li ser tîrsa rexne û nehatina fêmkirinê, şerm, hêsta biyanîbûnê di axaftina derve ya bi Kurdî (,220/-,075) û Pirsên li ser anksiyeteya axaftina Kurdî ya li cihên fermî û sazûman de (,059/,208) û di derheqê polîtîkbûna axaftina Kurdî de korelasyoneke erênî, di derheqê hevparbûna zimanê tirkî de jî korelasyonek neyînî hatin tespîtkirin.

6. ENCAM

Encama vê xebatê di bin 2 serenavan de hatine berhevkirin.

6.1. Anksiyeteya Kurdîaxêvan

Stres û anksiyete her çiqas du termên nêzî hev bin jî ne di heman wateyê de ne. Li gorî APAyê her du jî bertekên hêstîne lê stres dema em ji stresore an jî ji jêderka stresê dûr dibin ji holê radiibe lê belê anksiyete mayînde ye. Ango dema em ji jêderka stresê dûr dibin jî anksiyete her bi me re ye. Bivê nevê li Bakurê Kurdistanê rast axaftina bi Kurdî, nîşaneyên hewildaneke kesane ye ku ev jî tê wateya jê re bi awayekî taybet dema tê veqetandin. Kurdî zimanê ne serdest e, û ji bo li jiyana man an jî têkilî danîna pêdiviya me pê gelekî kêmtir e (belkî tune ye) û Ev israra Kurdî helwesteke polîtîk e. Ev helwest ji ber ku li her derê jiyana me xwe dide der ev rewş ji stresê derdikeve û dibe anksiyetaya me angost ji derve tê nava mal me jî û bi me re di.

Her çiqas bersivên ji bo rewşên anksiyetîk hatine dayîn anksiyeteyê nîşan bide jî korelasyona di navbera hemû guherbaran hatine tespîtkirin rewşê zelaltir dike. Li gorî encamên korelasyona di navbera guherbaran de têgihiştina polîtîkbûna axaftina Kurdî çiqas bilind be, anksiyeteya axaftina Kurdî jî hewqas bilind dibe. Her wiha Têgihiştina, Tirkî zimanê me yê hevpar e çiqas bilind dibe anksiyeteyên axaftina Kurdî (bi taybetî pirsên li ser tîrsa rexne û nehatina fêmkirinê, şerm, hêsta biyanîbûnê di axaftina derve ya bi Kurdî û Pirsên li ser anksiyeteya axaftina Kurdî ya li cihên fermî û sazûmanan de) ewqas kêmtir dibe ji ber ku xwediyên vî têgihiştinê ji xwe Kurdî bikarnayînin û Kurdî ji bo wan zimanê malê ye. Ev tê wateya ku kesên biryara fêrbûn û firehkirina cihê bikaranîna zimanê xwe dane, ji ber ku bi helwestên polîtîk ev biryar girtine, di bikaranîna derve ya zimên de jî zêdetir anksiyeteya polîtîk di.

Herwiha; em dikarin fêma bikin ku kesê/a hewl dide ku zimanê xwe yê zikmakî fêr bibe zêdetir bi helwesteke polîtîk zimanê xwe bi kar tîne. Dema ku em vî rêjeyê bi astên xwendekaran re hevrû bikin, bi polîtîk dîtina axaftina Kurdî re tu têkiliyeke biwate nehatiye peyda kirin.

Encamên pîrsa li derve nehatina fêmkirinê (Tablo- 7) kesên ku beşdarê atolyeyên Kurdî bûne ji yê qet nebûne zêdetir ji nehatina fêmkirinê diltirs dibin. Di atolyeyan

de kurdiyeke standartizekirî tê fêr kirin ev jî di têkîliya beşdarên atolyeyan û gel de pirsgerêkên ragihandinê derdixwe holê.

Têgihiştina li ser polîtîkbûna zimanê Kurdî wekî encamên pirsên jî bo bikaranîna Kurdî di cihên fermî de jî piştrast dike ji bo serederkirina anksiyeteyê jî zêdetir derfet dide. Ango kesên tevlê atolyeyên Kurdî bûne û axaftina Kurdî reftareke polîtîk dibîne, ji ber fikra xwe yê siyasî zêdetir dikarin di saziyên fermî de bi Kurdî biaxivin, em dikarin bibêjin ku ev kes xwe li hember vê anksiyeteyê xweradigirin (resilience).

Di dawiyê de ji bo pirsên li ser rewşên anksiyetîk rêjeveke di navbera %1.1 û %14an de beşdar vê anksiyeteyê di asteke bilind de û hertim dijîn. Mestereya me ayniya civakek e, Ev rêjeyên biçûk dibê ku di koma mezin de bi hezaran kes be. Ev rewş bixwe jî cihê metirsîyê ye.

6.2. Zimanek di Malê de Asê Dimîne

Di beşa pirsên anksiyeteyê de em bi giştî li ser anksiyeteya axaftina bi Kurdî ya li derve sekinîn, encamên li jor hatine parvekirin, nîşan dide ku hin car bi rêjeyên mezin, hin car jî bi rêjeyên biçûk lê birbiçav axaftina Kurdî ya li derve rewşeke anksiyetîk e û rê li ber axaftina Kurdî ya li derve digire. Bi taybetî di cihên sazûman de anga pergal, dewlet lê tê hiskirin zêdetir ev rewş xuya dike. Dudiilî, tirs û şerma axaftina Kurdî ya ku li derve û di bikaranîna medyaya civakî de xuya dike, temasa Kurdî ji derveyê malê qut dike û zimanê Kurdî di malê de asê dimîne.

Li gorî xebata Coşkan û Şen (2021) ya li ser hêza Kurdan ku Kurdên li Kurdistanê bi %60 li Tirkîyê jî bi %41 zimanê malê ya serdest Kurdî ye û li gorî encama vê beşa xebatê: Bikaranîna Kurdî bi malê sînordar e. Ev jî encamên ku me peyda kirine piştrast dikin. Wekî ku di bersivên daraza ‘Ez axaftina Tirkî wekî pêdiviyek dibînim ji ber ku Tirkî zimanê me yê hevpar e’ de jî dibînin, kesên tevlê kursên zimanê Kurdî nebûne zêdetir Tirkî zimanekî hevpar dibînin ev jî bikaranîna derveyê malê ya zimanê Kurdî kêmtir dike. Kesên axaftina Kurdî reftareke polîtîk dibînin jî Tirkî zimanekê hevpar nabînin ji ber wê jî atolye an jî perwerdeyên bi Kurdî rê li zimanê Kurdî vedike ku li derve zêdetir bê bikaranîn. Herwiha di xebata Kurdish Study Center ya Ciwanên Kurd’20 (2020) de beşa di derbarê bikaranîna zimanê zikmakî de jî encamên me jî piştrast dikin ku bitenê bikaranîna Kurdî her çiqas rêje li malê kêmtir be jî (%20) ber bi derve ve-heval- (%1.5) kêmtir dibê.

Herwiha Em dikarin bêjin wekî reftar kesên ku tevlê atolyeyan bûne zimanê xwe li gorî zimanê serdest zêdetir diparêzin û zimanê xwe li hemberî zimanê serdest pêşbazî didin kirin. Ango kesên ku bi zimanê dayika xwe re alaqedar dibin wekî helwest zêdetir zimanê Tirkî alternatîv nabînin (Tablo 1). Dema em vê rêjeyê li gorî xwendekarên zimanê Kurdî dinirxînin em dibînin ku çiqas astê xwendekarên bilind bûye hewqas axaftina Tirkî wek zimanekî hevpar nehatiye dîtin. (Tablo-3)

Di encamê de li gorî bikaranîna zimanê Kurdî ya li derve di beşdarên ku wek ref-

tar tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne, li gorî yên tevlêbûna atolyeyekî zimanê Kurdî neceribandine; axaftina zimanê Kurdî reftarek polîtîk dibînin û her wiha zimanê Tirkî wekî pêdivî nabînin û Tirkî zimanê hepar nabînin. Di rewşên anksiyetîk de jî kesên ku tevlê atolyeyên zimanê Kurdî bûne li gorî yên nebûne zêdetir axaftina Kurdî reftarek Polîtîk dibînin ev jî li gorî korelasyonên di navbera gurherbaran de asta anksiyeteyê bilind dike. Di dawiyê de heta pirsgrêka zimanê Kurdî çareser nebe, kesên ku zimanê xwe diparêzin dê ji aliye tendirûstiyê ve di bin metirsiya nexweşiyên anksiyeteyê de bijîn. Her wiha rayedarên dewletê ku dibêjin zimanê Kurdî azad e lê belê ji aliyeke din ve rê li ber perwerdeya Kurdî digirin, mirovan mahkumê hewldanên taybet dikin, kesên ku zimanê xwe baş naxivin û hewlnadin ku hîn bibin ku bi rastî jî ev hewldaneke zehmet e, bi awayekî mafdar zimanê ku herî baş diaxive yanî Tirkî tercîh dikin. Kesên hewl didin ku zimanê xwe hîn bibin, bi pêş ve bibin û bi kar bînin jî ji ber ev hewldan bingeha xwe ji helwesteke polîtîk distîne, bivê nevwê axaftina zimanê xwe jî kareke polîtîk dibîne ev jî bi xwe re anksiyeteyek tîne. Ev sedem zimanê Kurdî di malê de jî asê dike. Ango Kurd bi her du reftarên xwe re wenda dikin. Asîmîlasyon edî bi darê zorê na bi astengkirina xizmetên perwerdeyê, di nav demên dirêj de beyî ku dewletê tadeyîyeke şênber bike jî xwe re anga bi awayekî otomatîk pêk tê em dikarin vê wekî *Asîmîlasyona Pasîf* jî bi nav bikin. Li Bakurê welêt dem dijminê zimanê Kurdî ye ji ber ku Kurd mecbûr in di 20 salên pêşiya me de li hemberî vê cure asîmîlasyonê tê bikoşin. Hayedarbûna vê cureya asîmîlasyonê dê rê li ber xweragirtina li hemberê wê jî veke.

7. ÇAVKANÎ

- Ajzen, I., Fishbein, M. (1977), *Attitude-Behavior Relations: A Theoretical Analysis and Review of Empirical Research*. Psychological Bulletin 1977, Vol. 84, No. 5, 888-918.
- Ajzen, I.(1993) *Attitude Teory and Attitude-Behavior Relation*. Tê de D. Krebs and P. Schmidt (Ed). *New Directions in Attitude Measurement* (Rûpel:41-53). Berlin-New york: Walter De Gruyter.
- American psychological Asosation (APA), *Teaching Tip Sheet: Attitudes and Behavior Change*, <https://www.apa.org/pi/aids/resources/education/attitude-change>
- Aronson, E., Wilson, D.T. & Sommers, R. S. (2019). *Social Psychology* (Tenth Edition, Rp.181-212). New York, NY: Pearson
- Banaji, M.R. û Heiphetz, L. (2010) *Attitudes*. Tê de S. Fiske, D. T. Gilbert û G. Lindzey (Ed.), *Handbook of Social Psychology* (Çapa 5. Vol.1, Rûpel: 353-382). Hoboken, NJ: Wiley.
- Clark, K. B., û Clark, M. P. (1958). *Racial identification and preference in Negro children*. Tê de E. E. Maccoby, T. M. Newcomb ve E. L. Hartley (Eds.) *Readings in Social Psychology* (Çapa 3. Rûpel:602-613). Henry Holt and Company, Inc.
- Coşkan, C. & Şen, E. (2021). *Hêza Kurdan: Temsîl, Aidiyet, Danûstandin, Aşfî û Tevgera Civakî (Rapora Nîrxandîna Giştî ya Xebata Qadê)*. Psychology Kurdî, Hej. 14 Rp.4-20.
- Dost, J. (2008). *Ehmedê Xanî, Mem û Zîn*. Rp.39-43 Stenbol: Weşanên Avestayê.
- Freedman, J. L, Sears, D. O, Cadsmith, J. M. (1998) *Sosyal Psikoloji* (çapa 3.), Wer.Ali dönmez. Ankara: imge Kitabevi Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç., Cemalcılar, Z. (2014). *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş* (çapa 16.). İstanbul: Evrim Yayınevi
- Kurdish Study Center. (Berfanbar,2020). *Ciwanên Kurd'20 Hevşibî, Cudahî û Guherîn*. https://kurdish-studies.org/wp-content/uploads/2020/12/Ciwanen_Kurd_20_Hevsibi_Cudahî_Guherin.pdf.
- Kurdish Study Center, Rawest Araştırma û Friedrich Ebert Stiftung. (Nîsan,2022). *Dil Haritası Projesi Raporu*. Wergirtina ji înternetê: Gulan,2023 <https://rawest.com.tr/dil-haritasi-projesi/>
- Leone, Christopher. (1995). A review: Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. New York: Harcourt, Brace, & Janovich. Psychology and Marketing. 12. 459-466.
- Myers, D. û Twenge, J.M. (2016). *Social Psychology*, Twelfth Edition. McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121.
- Milburn, M.A. (1998). *Sosyal Psikolojik Açidan Kamuoyu ve Siyaset*(çapa 1. Rp.26-36),wer: A. Dönmez-V.Duyan. Ankara: İmge kitapevi yayınları.
- Jhangiani, R., Tarry, H., & Stangor, C. (2022). *Principles of social psychology* (1st international H5P edition). BCcampus. <https://opentextbc.ca/socialpsychology/>
- Yıldırım, K. (2016). *Ehmedê Xanî, Mem û Zîn* (Çapa 3. Rp: 157 (6/1-6), 158 (6/19)). Stenbol: Weşanên Avestayê.
- Yıldırım, K. (2016). *Xaniyê Duyem: Hacî Qadirê Koyî*. (Çapa 1. Rp.44-45). İstanbul: Weşanên Avestayê.

Extended Abstract:

One of the important subjects in social psychology is attitude. The relationship between attitude and behavior is always a special topic for predicting the social actions of individuals. Social psychology, as part of the social sciences, aims to understand the impact of situations, personal tendencies, and the presence of others on the opinions, feelings, and behavior of humans. Attitude can be explained as the positive and negative feelings towards something or someone. Behavior is an observable action with a specific goal.

Speaking a non-dominant mother tongue often manifests as a behavior that reflects one's attitude. This is frequently observed in political attitudes. With the predominance of Islam in most Arabic-speaking regions, Arabic has become the dominant language in science, literature, education, and other domains. Over the past 1500 years, Kurdish, despite being well-utilized by notable Kurdish intellectuals such as Baba Tahirê Hemandani, Ehmedê Khani, and Hacı Khadire Koyi, has lost its prominence in its own country. However, in the last century, particularly in Northern Kurdistan (a region on the border of Turkey), the use of Kurdish has been diminishing each year due to state politics. There is no formal Kurdish education available, only occasional courses and workshops. Learning, improving, and effectively using Kurdish require significant effort and a nationalistic attitude. According to social psychologists, attitudes often follow behaviors. Our experiments serve as important sources for shaping our attitudes. In this study (N: 177, M: 29.3), we aimed to compare two different groups: those who attended Kurdish courses and those who did not, in terms of the differences in attitudes towards speaking Kurdish, speaking Turkish, and the behavior of using Kurdish in public settings. The findings of the study were evaluated based on the theory of behavior-based attitudes. A survey titled "Politic Stress" was prepared using Google Forms and distributed to 177 people via WhatsApp among various Kurdish associations, such as Med-der, Arî-der, and the Istanbul Kurdish Institute (87 participants), while the remaining 90 participants were reached through social media targeting specific individuals in December 2021. The questionnaire was designed according to the Model of Attitude Hierarchy and consisted of a total of 32 questions. The data were analyzed using IBM SPSS Statistics Data Editor.

In conclusion, we found that participants who attended Kurdish courses, compared to those who did not, exhibited a greater tendency to use Kurdish in public settings. Speaking Kurdish was accepted as a political behavior, and at the same time, they did not feel the need to speak Turkish as their common language. Additionally, in situations involving anxiety, participants who attended Kurdish language courses were more likely to perceive speaking Kurdish as a political behavior, and the correlation between variables showed an increase in the level of anxiety. Furthermore, I discussed the conclusions of the study under two main headings: "Anxiety among native Kurdish speakers" and "A language confined within homes." According to the study, the political atmosphere established by the state, the absence of Kurdish education, and the dominance of Turkish in public spaces contribute to anxiety among native Kurdish speakers, which ultimately results in the limitation of Kurdish usage to private domains. And we can explain this situation by name of *Passive Asimilasyon*.

Ferîštenasî di Êzîdîtî û Yarsanîyê da

Angelology in Yazidism and Yaresanism

Heval BATU*

BATU, Heval, (2023),
"Ferîštenasî di Êzîdîtî û
Yarsanîyê da", Nûbihar
Akademî, no. 19, p.35-
51, DOI: 10.55253/2023.
nubihar.1297080

Genre/Cure: ResearchArticle/
Gotara Lêkolînî

Received/ Hatîn: 15/05/2023

Accepted/ Pejirandin:
24/06/2023

Published/ Weşandin:
30/06/2022

ORCID:
0000-0001-5474-5065

Plagiarism/Întihal: This article
has been reviewed by at least
two referees and scanned via
ithenticate plagiarism website./
Ev gotar herî kêr ji aliyê 2
hakeman ve hatiye nirxandin û
di malpera întihalê ithenticate re
hatiye derbaskirin.

PUXTE:

Armanca vê lêkolînê ew e ku di êzîdîtî û yarsanîyê da *kûlta* (cult) ferîşteyan bê analîzkirin û têgihiştina ferîštenasîya her du dînan li ber çavan bê raxistin. Ev lêkolîna ku ferîštenasîya êzîdîtî û yarsanîyê li gorî qewl û kelaman dinîrxîne, di heman demê da, hewl dide hizrekê pêşkêş bike ku tê da divê di her du dînan da heqq û heqîqet di *entîteyeke* du-rehendî da anku di ferîşte-mirovbûnê (*angeophanique*) da bê lêgerîn.

Peyvên Sereke: Êzîdîtî, yarsanî, ferîštenasî, dînadûn, kirasguhertin.

ABSTRACT:

This study aims to analyse the cult of angels by unfolding the concept of angelology in Yaresanism and Yazidism. The study that tries to analyze the angelology of Yaresanism and Yazidism through sacred verses (*qewl* and *kelam*) is at the same time an attempt to suggest a point of view which calls on the interested

* **Xwendekarê Lîsansa Bilind, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtûya Zimanên Zindî Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, Turkiye.** / M.A Student. Mardin Artuklu University, Living Languages Institute, Kurdish Language and Culture Department, Mardin, Turkey. nhevalbatu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5474-5065

parties to approach the eternal power and reality (heqq û heqîqet) through a dual entity which is the angel-human (*angeophanique*) concept central to understanding both religions.

Key Words: Yazidism, yaresanism, angelology, migration of spirits, reincarnation.

1. DESTPÊK

Êzîdîtî û yarsanî du dînên *senkretîk* in ku tê da hêmanên îslama sufî û kevneşopên Kurdewar têkel bûne. Her çend di despêka derketina vî dînî da bi navên cuda hatibe nasandin jî Êzîdîtî di serdema 12an da bi bandora Adîyê kurê Musafir bi formekê digire û dîrokmend dibe. Yarsanî jî di sedsala 14-15an da bi jidayikbûna Sultan Sehak zêdetir xwe nîşan dide tevî kelamên ku diçin sedsalan 9-10an. Îro her çend di Êzîdîtîyê da ji ber sedemên sîyasî çend klîkên cuda (Şingal, Şêxan û Qewqaz) derketibin jî holê, di nav yarsanan da hemahengîya dînî û çandî berdewam e. Bawermendên Êzîdî û yarsan ji despêka dînên xwe heta îro her çend tuşî azar û fişarên dînî, sîyasî û *etnî* bûne û dibin jî, disa ayînên xwe, cejn û cemên xwe û hemû rîtûelên din bi berdewamî pêk tînin.

Ferîştenasî xwedî roleke sereke ye di *kozmojî* û mîtolojîya Êzîdîtî û yarsanî da, her çend di her du dînan da têgeha peyamnêr-pêxember tune be jî, rola ferîşteyan wekî nêwencîyan di navbeyna hêza ilahî û mirovan da pir fonksîyonel e. Di teolojî û felsefeya Êzîdîtî û yarsanîyê da, ferîşte hêmaneke navendî ye beramberî ferîşteyên dînên Îbrahîmî. Her çend şexs an jî *avatarên* bi wesfên pêxemberî tê da neyên behskirin jî, di her du dînan da, ferîşte ji bilî ferîştebûnê, heta astekê rola pêxemberîyê jî di hewîne. Lewra koma ferîşteyan beşeke temamker û dewlemend a her du dînan e. Bi demê re, taybetmendîyên cuda bi *kulta* (*cult*) ferîşteyan ve hatine girêdan û ferîşte bûne xwedî formeke *dual* (du-alî): ferîşte-mirovî

Ji ber ku civata Êzîdî ew demeke dirêj e bawerîyeke bêhtir aşkere ye û komelgeha Êzîdî bêhtir ji der ve re ‘vekirî’ ye, serçaveyên Êzîdîtîyê ji yên yarsanîyê zêdetir in û beramberî yarsanîyê, û Êzîdîtî bêhtir hatiye lêkolînkirin û di xebatên nivîskî da cihekî berfirehtir girtiye. Yek ji sedemên pêkanbûna vê yekê jî ji naçarîyê bû anku di encama tûşbûna bi gellekî êrîşên jenosîdal yên ji demên kevn hetta wan dawîyan Êdî nema Êzîdî karîbûn nihênîyên bawerîyên xwe veşêrin û xwe bikin amanca êrîşên tundrev. Lewra, bo nimûne, zelalkirina meseleya ‘bawerîanîna bi Şeytên’, li cem endamên dînên din, ta raddeyekê, îmajê Êzîdîyan guhertiye. Lê di yarsanîyê da, her çend taybetmendîyên civakî û çandî û rêwîrîsm û rîtûelên sereke yên dînî tînin zanîn jî, beramberî Êzîdîtîyê, beşekî nihênîyên ruhanî yên gewhera doktrîna yarsanîyê hêj wisa tê zanîn ku nehata aşkerekirin ji ber ku civata yarsanîyê yeke ‘ji derve re girtî’ ye û herwiha ji ber ku ji aliyê endamên bala û rûspî yên vê dînî ve, bi nîgeranîyên cûrbicûr, sînordarkirinên

epîstemîk bi berdewamî hatine sepandin, û yek ji xemên wan yên sereke jî hewildana parastina binaxeya mîstîk e ku yarsanî felsefeya xwe pê ve spartîye.

Di vê lêkolînê da jî hatiye armanckirin ku bi tenê li ser her du civatên Kurd: yarsan û êzîdîyan bê rawestan. Ev xebat dê hewl bide têgehiştina mefhûma ferîštenasîyê di avabûn û geşedana her du dînan da bike xala sereke û navendî digel dayîna zanyarîyên giştî yên civakî, dînî, çandî, folklorî û hwd. di derbarê her du koman da.

2. FERÎŞTENASÎ (ANGELOLOGY)

Li gorî Tewrat, Incîl û Qur'anê ferîşte bûnewerên xwedayî ne ku ji aliyê afirînerî ve hatine afirandin, an jî li gorî hin bawerîyan ew ji cihekê hatine. Di pirranîya vegêranên mîstîk û dînî da jî bi vî rengî ye: afirînerî ew afirandin an jî ew ji cihekê deranîn ji bo ku xizmeta wî bikin, û pirranîya wan jî beramberî mirovan xwedî payeyeke bilindtir in. Jones (1995, r. 43) dide zanîn ku ew bûnewerên asmanî bi piranî wekî nêwencîyên navbeyna hêza îlahî û mirovan wekî peyamnêrên Afirînerî (God) û parêzvanên mirovan tên dîtin. Ferîštenasî xebata li ser ferîşteyan e ku tê de bûyîna wan, erkên wan û rêzebendîya wan di navcurbicur kevneşopên dînî û ruhanî da tên lêkolînkirin (Cavendish, 1970, r.74). Bawerîya giştî ew e ku ji ber ku boyî îtaate hatine afirandin, ferîşteyên baş û dilsoz digel afirînerên xwe man û hûkmên wî/wan bicîanîn, lê yên (xirab) ku serî xwar nekirin û îtaat nekirin, hatin qewirandin, erkên xwe yên pîroz ji dest dan û bûn hevrikên afirînerê xwe û herwiha yên bûnewerên ku afirînerê wan afirandin.

Ferîštenasî nasîn/naskirin, zanîn û têgehiştina ferîşteyan e. Binbeşeke xwedanasîyê (*teolojî-îlahîyatê*) ye, û zanîn e; ne ku 'zanist' e. Bi rastî her çend bi zimanê Ingilîzî wekî *angelology* tê nivîsandin jî *-logya* di dawî da ku peyveke bi eslê xwe Yewnanî ye (*logia, logos*), divê ji zanistê (*science*) bêhtir wekî ilm/ilûm û zanîn (*knowledge-discipline-wisdom*) bê hisabkirin. Lewra xem û erkên zanistê, ciyawaz in ji yên zanînê (-nasî û *-logy*). Anku, 'piştrastkirin' û dijdêrketina li naveroka niqaşên li ser termên razber yên wekî bawerî, ferîşte, ruhaniyet (*spiritualism*), peyam (*wehîy-revelation*) û hwd. bêhtir karê zanînê (-nasîyê) ye. Têkiliya têgeha zanistê ya bi peyvên wekî rasteqînî (*reality*), zagonbarî (*validness*), agahî, objektîfî, sîstematîkbûn, pêbawerbûn û hwd. re yeke xurt e. Lê zanîn anku -nasî, di gel ku wateya *-logy* pê re ye ku ew jî ji navdêra *logos'a* Yewnanî hatiye dariştin, qertafa herî guncav e ji bo ilmeke (îrfaneke) raveker (*descriptive*) ya wekî ferîštenasîyê. Lewra ji xeynî hîssîyata ji dil û wijdan bo bawerîkirinê, ya ku mefhûmên razber yên wekî bawerî, ferîşte, ruhaniyet (*spiritualism*), peyam (*wehîy-revelation*) û hwd. di bêjînga eqlî re bi mirovan dide derbaskirin *logos'a angel-o-logy* (ferîşte-nasî)'yê ye, û her wiha dîsa ya ku mirovan naçar dihêle ji bo ku li ser naveroka termên navborî, di çarçoveyeke mentîqî (*logical*) da niqaş û lêpîrsîn bihête kirin qertafa *-logy* e.

Ferîštenasî ji xwe re dike armanc ku li ser ferîşte û hebûna wan, hêmayên ku bi wan ve hatine girêdan û li ser rolên wan yên di curbicur dîn û kevneşopên ruhanî lêkolînan bike. Li gorî armanc û pêwenda lêkolînekê, ferîštenasî dibe xwedî fonksiyonên curbicur: yek ji wan vekolîn û têgihiştina bi xwezaya ferîşteyan e ku pê re mirov fêrî taybetmendî û rolên wan dibe, ya duyem şîrovekirina deqên dînî yên wekî Qûran, Incîl, Tewrat û pirtûkên din ên pîroz e ku tê da di derbarê ferîşteyan da gellek referans hene. Fonksiyona sêyem rehberiya ruhanî ye ku mirov di nav rîtuelên xwe yên ruhanî da ji ferîşteyan daxwaza rênîşandêrîyê, parastinê û piştgirî û alîkarîyê dikin. Bo nimûne, bi zanîn û têgihiştina taybetmendî, rêz, erk û şiyana her ferîşteyekê mirov daxwazên cuda ji wan dikin di rîtuelên xwe yên ruhanî da. Oliver û Lewis (2018, r. 197) amaje bi vê yekê dikin ku ferîşte hindî ku ji destên wan were dê alîkarîya mirovan bikin, lê belê ew nikarin li hemberî îradeya azad a mirovan tevbigerin, û herwiha didin zanîn ku beriya ku mirov dewaya alîkarîyê ji ferîşteyan bikin, divê hewl bidin tiştên ku divê bê kirin pêşî bikin ji bo ku parastî bin di demên zehmetîyan da. Wekî mîna keke daxwazkirina alîkarîyê ji ferîşteyên êzîdîyan, di dua û qewlê Şêx Şemseddîn (Şêşims) da êzîdî daxwaza rehmê, daxwaza alîkarîyê ji bo pîr û kalan û rêwîyan, û daxwaza serkeftîbûnê bi gihiştina astên berz hwd. dikin.

Ya Şêşims, tuyî emînî
Behrê giran dimeyînî
Bo min meseb û dînî
Sed xozîya min bi wê rûhê be
Tu bideyê, jê ne sitînî
Zor dereceya bigehînî

...

Ya Şêşims tuli bangiyê û tu li gaziye

Ligel extiyara, ligel rêwîya

Erkan sekiniye li ser milê 'Edewiya. (Kreyenbroek û Reşow, 2011, r. 356-367)

Bi giştî, ferîštenasî jî hem pêvajoya zanîn û fêhmkirina ferîşteyan e, û hem jî hilberandin û ji nû ve hilberandina (*reproduction*) agahiyên derbarê ferîşteyan e. Ferîštenas jî birêvebira/ê vê pêvajoyê ye. Li gorî Trussoni (2010, r.63) ferîštenasî ku yek ji beşên sereke yên xwedanasîyê ye, ji aliyê kesên ferîštenas ve tê birêvebirin ku şarezayîya wan ew e ku lêkolînen teorîk dikin hem di derbarê sîstemên ferîşteyî û hem jî di derbarê rola wan ya pêşbînîkirî (*prophetic*) da. Ferîštenasî nêrînen îlahî yên di derbarê ferîşteyan dide zanîn, pirsên di derbarê çawanîya afirandin û hatina wan da dibersivîne, sedema hebûna wan dipirse. Di beşekî mezin ê dîn û bawerîyan da, tê zanîn ku afirîner ferîşteya dişîne 'li jêr' ji bo ku mudaxeleyê bike di jiyana mirovan da, ferîštenasî jî têkiliyên ferîşteyan yên bi afirîner û mirovan re rave dike. Ferîštenasî alîkarîya me dike ku em bi şeweyekî *retrospektîf* li pêvajoya hebûna ferîşteyan binêrîn ya ku ji qonaxa afirandinê despê kiriye û gihiştîye heta îro, û her

wiha me ji dînamîzma ferîşteyan haydar dike, an ku guhertinên ku bi serê wan da hatine/tên ravedike ji serdema afirandinê heta tunebûnê an jî heta vegera berewafirînerî. Bi xêra ferîštenasîya ku binbeşeke xwedanasîyê ye, em dikarin bi awayekî kûrtir û sistematîktir —hemû tê da nebin jî— ferîşteyên dînen curbicur binasin digel serdem, hejmar, nav, erk, şîyan, potansîyel, kapasîte, zanîn, şîkl û şemal, pîrozewerî, giringî û rêzbandîya wan. David Keck ji teologê skolastîk Peter Lombardê ku di sedsala 13an de jiyaye neqil dike û dide zanîn ku Lombard di pirtûka xwe ya bi navê *Li Ser Afirandinê (On Creation)* da çarçoveya ferîštenasîyê bi xalên jêrîn diyar dike:

“Afirandina ferîşteyan
Kronolojîya dirist a afirandina ferîşteyan
Cihê afirandina ferîşteyan
Taybetmendiyên ferîşteyan di afirandinê da (pîrsên metafîzîka ferîşteyî jî tê da)
Da-ketin û piştrastkirina ferîşteyan
Lokasyon û hêzên ferîşteyên da-ketî
Wesfên (zanyarî, exlaqî, û fîzîkî yê) ferîşte û dêvan
Hebûna bedenî ya ferîşte û dêvan
Xizmetên ferîşteyan ji bo mirovan
Ferîşteyên parastinê (Keck, 1998, r.101)

Li gorî Keck (1998, r. 101) Lombard di pirtûka xwe da giringîyê dide ferîşteyan ji ber ku ew di despêka demê (beginning of time) da hatine afirandin û ew nêzîktirîn bûnwer in ji afirînerî re.

Ferîštenasî bi awayekî metaforîk û alegorîk li ferîşteyan dinêre û temsîliyeta wan yan bi mefhûmên razber an jî di kesayetên dîrokî û giring analîz dike. Ferîštenasî di heman demê da xebatên li ser ferîşteyên da-ketî (fallen angels) û dêvan (demons) jî dihewîne, ew ferîşteyên ku wisa tên bawerkirin ku serîhildane pêşberî Xwedê û ji bihûştê hatine qewirandin. Di tefsîrên deqên pîroz yê hin dînan da, ferîşteyên da-ketî (fallen angels) wekî bûnwerên xirab tên dîtin yê ku ziyane digihînin bi mirovan û hewl didin rêya heqîqetê bi wan bidin windakirin ku yek ji wan jî di dînen Îbrahîmî da Ezazîl e ku ew jî di îslamê da wekî Iblîs jî tê zanîn

“...Ezazîl di cihûtiya kevn da bi qasî Şeytanê xristîyanîyê giring bû. Ezazîl rikeberîya bi hêz ya sersirûştî li hemberî Xwedê temsîl dikir. Ezazîl di Kitêba Apokrif (gumanbar) ya Idrîs da wekî ferîşteyê da-ketî tê nîşandan yê ku li du arezûya şehvetê ya ji bo jinên fanî çûye. ... Di ilma îslamî da jî, Ezazîl herwiha wekî ferîşteyê da-ketî, yê ku bi şehvet jinên fanî arezû kiriye tê bahskirin. Ji bilî Ezazîl, jê re Iblîs jî tê gotin, û piştî Iblîs dibe ferîşteyê xirab (dêv) yê sereke di îslamê da.” (Mack û Mack, 1998, r. 144-145)

Beramberî teolojîkbûna ferîštenasîya dînen Îbrahîmî, di dînen Kurdî yê wekî yarsanî û êzîdîtî da ferîštenasî di heman demê da yeke felsefîk e jî. Anku di dînen Îbrahîmî da, mirov ferîşteyan di bin sîvana xwedanasîyê da wekî parçeye-

ke xwedanasîyê analîz dike, lê di yarsanî û êzîdîtiyê da rehendekê filozofîk ya ferîštenasîyê heye ku bi me dide zanîn ferîşteyên yarsanî û êzîdîti di têgihîştîneke felsefîk ya mirovan da jî tê afirandin û geşedan. Ferîštenasî di dînên Îbrahîmî da anku di cihûtî û misilmanîyê da wekî posteke teolojîk cihekî girîng digire, lê belê teolojîya xristîyanîyê di nav xwe da ew bêhtir sistematîze kirîye, bo nimûne David Keck (1998) behsa Ferîštenasîya Serdema Navîn, Ferîštenasîya Skolastîk, Ferîštenasîya Formel, Ferîštenasîya Fransîskan (Ezîz Fransîsko), Ferîštenasîya Thomîstîk (Ezîz Thomas) û behsa çendîn binbeşên din yê ferîštenasîyê dike di xristîyanîyê da.

Ferîštenasî herwiha di nav xebatên dînî yê berawirdî da jî tê bikaranîn ji bo ku di dînên cuda da raman û bawerîyên hevta û cuda yê li ser ferîşteyan bên berawirdkirin ji bo ku lêkolîner di qada xebatên li ser xwezaya ruhanîyetê bibe xwedî rûwangeheke berfirehtir. Çavkanîyên ferîštenasîyê piranî pirtûkên îlahî ne di gel pirtûkên pîroz, vegêranên mîtolojîk, peykerên dînî-hunerî, wêne, *îkona* û objeyên li şûnewarên pîroz û perestgehan û hwd. Di gel rola wan a di kevneşopa dînî û ruhanî, ferîşte di heman demê da hêmaneke baw e di huner, wêje û çanda popûler da. Ew bi gelemperî bi bask û hêmayeke pîroz wekî bûnwerên baş û rind tî teswîrkirin.

3. KURDÊN YARSAN

Bawermendên yarsanîyê ne tenê Kurd in. Di deverên din yê nêzîkî Kurdistanê jî yarsanên ji neteweyên din hene “...li Azerbaycan û derên din ên Îranê jî çend civatên yarsan hene ku ne Kurd in.” (Vali, 2018, r. 14). Dema mirov bêje “Yarsanên Kurd”, bi zelalî tê zanîn ku ji bilî Kurdan jî neteweyên din hene û bawerî bi yarsanîyê tînin. Lê belê, ji ber ku mebesta vê xebatê yarsanên Kurdistanê ye, ew civaka ku dê li ser bê rawestan wekî Kurdên yarsan dê bînin binavkirin. Ji bo dîne; yarsanî, û ji bo diwakewtên (peyrevên) vî dînî jî yarsan tê gotin û ji du peyvên (yar û san) pêk tê ku xwedî çend wateyên cuda ne: ‘Yar’ wekî dost, heval û xoşewîst û ‘San’ jî wekî siltan, xan û hwd. tê zanîn.

“...ew tercîh dikin ku navê Yarsan an jî forma kurtir “San”, an jî “Tayfeyî San” wekî mirovên “San” bikarbin. “Yar” peyveke Kurdî û Farsî ye, wateya wê heval, hevrê, partner, xulam, dost, nas, alîkar û hezkirî ye. diwakewtên (bawermendên) vî dînî, peyva “Yar” bikartînin ji bo ku nîşan bidin Xwedê hem hezkirî û hem jî alîkar e. Ji Hevrêyên Xwedê re jî “Yar” tê gotin, ji ber vê, bawermend bi vî navî wekî hevrêyên Xwedê bang li hev dikin. Di pêkhatina her du peyvên di “Tayfeyî San” de, diyar e “San” navdêrek e, li devera Hewramanê da, ew wekî forma kurt li şûna “Sultan” tê bikaranîn...” (Hamzeh’ee, 1990, r. 28)

Ji bilî yarsanî ji bo vî dînî û diwakewtên wê, ji ber sedemên cuda, çend navlêkirinên cuda hene. “Li rojavayê (*occident*) têgeha herî navdar û herî zêde tê bikaranîn Ehlî Heqq e ku wateya wê “Mirovên Rastîyê ye” (Vali, 2018, r. 14). Li Başûrê Kurdistanê,

ji wan re Kakeyî tê gotin. Ji xeynî Kakeyî, Yarsan û Ehl-î Heqq, an bi mebestên xirab an jî ji nezanîyê ji wan re qulat, Elî Îllahî an jî Nûseyrî jî hatiye gotin:

“Li gorî Minorsky têgeha ewil, yanî qulat ku hemû şîfîyên tundrev dihevîne, têgeheke pîr fireh û ne tam zelal e. Di têgeha duyemîn Elî Îllahî (yên ku Alî wek Xweda dibînin) de jî heman pîrsgirêk heye, Minorsky diyar dike ku ev têgeh di sistema dînî de ku mijara me ye, detayek e. Ya dawî Noseirî aîdê dînekî Sûrîyeyî ku dişibe doktrîna Ehl-î Heqq (îbadeta ji bo Elî, kom hwd.)” (Vali, 2018, r. 15).

Yarsanî li gorî hinekan li Lorîstanê bi Şah Xoşîn destpê dike, û bi nêrînên hinekên din jî bi Behlûlê Madî (an jî Balûlê Dana) cara ewil xwe dide der. Şah Xoşînê ku bi kelimên pîroz li tenbûrê daye, him tenbûr kiriye sîmboleke pîroz ya yarsanan û hem jî bi rêya *immaculate conception* (jidayikbûna bêyî hazîrbûna bavî) jî taybetmendîya xwe ya mûcîzewî û pîrozewer di nav hezkiriyên xwe daye zanîn. Li gorî texmîna Vali (2018, r. 48) Şah Xoşîn di sedsala yanzdehem da dibe ku jiyabe. Nêzîkî 300- 400 sal piştî Şah Xoşîn, Sultan Sahakê kurê Dayrak û Derwêş Îsa ji dayik dibe, ew jî lewaneye biçê sedsalên 14-15em ew serdema ku —li gorî lêkolînerên wekî Minorsky û Ewropayîyên din— Ehl-î Heq derketiye holê. Lê di aliyê din da, hin lêkolîner hene ku li gorî wan nabe ku yarsanî ewende dereng (sedsala 14-15) derketibe holê. “Bawa Serhengî Dewdanî helbestvanek û pêşengê dînê yarsanî bu ku di navbeyna sedsala 9em û 10em da jiyaye...” (Arîk, 2015, r. 82). Lê yarsanî bi Sultan Sehak dîrokmend dibe.

Yek ji pîroztiyên pîrtûkên Kurdên yarsan Serencam e ku ji kelaman pêk tê û bi şewazeke helbestane hatiye nivîsandin di ayinan da tî xwendin û gotin bi jenîna tenbûrê ve. Vali (2018, r. 65) dibêje ji ber ku Şah Xoşîn yekem kes e tenbûr daye destê xwe û bi tenbûrê tevî ayînan bûye, tenbûr pîroz e û dengê tenbûrê wekî *Nîda el Heqq* anku Dengê Xweda tê binavkirin. Pîrtûkên pîroz yê yarsanîyê ji kelaman pêk tên ku ew jî gotinên kesên pîroz in ku wesfên xwedayî pê re hene.

“Ew şîrên ku ji aliyê yarsanan pîroz tî qebûlîkin, vegêranên rûspîyên/kesên pîroz ên yarsanan in. Ew şîrên ku wekî ‘kelam’ hatine binavkirin pîranî bi zaraveya Goranî ya Zimanê Kurdî hatine bilêvkirin. ...Ji tevahîya “kelamên pîroz” ên her serdemekê re “Defter” tê gotin. Defter ew pîrtuk e ku tê de gotinên pîroz hatine tomarkirin.” (Vali, 2018, r. 685-689)

Di nav çavkanîyên wan da, ji bilî *Serencamê*, çendîn serçaveyên din yê wekî *Defterî Newroz*, *Defterî Şêx Emîr*, *Diwane Gewre* jî hene. Di yarsanîyê da hedîs û rojî û nimêjên wekî yê misilmanan nîne. Di yarsanîyê da dinyayeke din, roja qiyamet û roja mehşerê, beheşt û dogeh nîn in. Abdulfettah (2017, r. 23) dogehê wekî dîrketina ji Xwedê û bihûstê jî wekî nêzîkbûna li Xwedê dide zanîn. Di vî dînî da mirin tune ye bêhtir koçkirin heye. Di gellek dînên din da yê wekî Budîzm, Hindûîzm, Caynîzm û hwd. reînkarnasyon di bawerîya yarsanan da jî heye û jê re laşguhertin an jî dînnadin tê gotin gotin.

“...dema mirov dimire, bi tenê laşê wî dimire û dibe ax, lê gîyan ji laşê wî derdikeve û dikeve laşekî dîtir, wekî nû ji dayik bûbe. Asta wî mirovî nû jidayikbûyî û pileya qencbûn xirapbûna wî ligor asta kesayetîya wî giyanê ku derbasî laşê wî bûye, berçav dibe....Di her giyanek qonaxa 50.000 salan li ber wî vekirî ye. Di vê qonaxê de, derfeta 1001 laşguherînan li pêşîya wî heye, ta ku bigihije bihûştê xwe ya xwedayî.” (Ebdulfettah, 2017, r. 6)

Îro, piraniya Kurdên yarsan li Rojhelatê Kurdistanê, di serî da li Kirmanşah, (Kirmanşanê) Loristan, Îlam, Hemedan, Hewramanê dijîn, li Başûrê Kurdistanê da jî li Xaneqîn û Kerkûkê dijîn. Li gorî Selahattin Ali Arik (2015, r. 84) navenda wan bi xwe jî Gehware ye. Girîngtirîn û pîroztirîn ziyaretgah ya Sultan Sehakî ye ku li gundê Şêxana ser bi Hewramanê ye û tiştê balkêş ew e ku pirraniya niştecihên wê deverê dîne xwe guhertine û bûne misilmanên sînnî.

4. DI YARSANÎYÊ DA FERÎŞTENASÎ

Di nav yarsanan da pêxemberî tune ye, li şûna pêxemberan, ferîşte (milyaket) hene. Li gorî Vali (2018, r. 55) ferîštenasîya xurt a yarsanîyê nebûna pêxemberî û îmametê telafî dike. Anku, ferîşteyên cûrbicûr yên yarsanîyê bi nîv-mirovbûna xwe, ji xwe hem nêzîkî mirovan e û hem jî nêzîkî Xweda ye ji ber vê yekê pêwîstîya yarsanî bi nêwencîyekî (qasidekî) wekî pêxemberên di olên din da tune ye.

Her çend derbarê komekan da heta raddeyekê nêrîneke hevpar hebe jî, li ser ferîşteyên ji komeka sereke ku wekî *Heften* tê zanîn nêrînên ciwayaz hene. Hamzeh'ee (1990, r. 99) di nav komeka *Heften* da, cih dide Xawendegar, Elî, Xoşîn, Sehak, Qermizî, Muhammed Beg û Ateş Beg, lê beramberî vê nêrîna Hamzeh'ee, Vali (2018, r. 55-59) û Sefizade (2021, r. 213) di komeka *Heften* da li ser vê lîsteyê xwedî nêrînêke din in: Pîr Binyamîn, Dawid Dowdanî, Pîr Musî, Mistefa Dawidan, Xatûn Deyrak, Baba Yadgar, Şah Îbrahim. Hamzeeh'ee (1990, r. 98) gûherbarî û ciyawazbûna navên Heften di çavkanîyên cûrbicûr da asayî dibîne û vê yekê jî bi 'Gewherê' pîroz ve girêdide ku xwe di bûnwerên din da aşkere (*manifest*) kiribû û li gorî wî, ferîşte jî *avatarên* hevdu ne û ji ber vê navên wan di şûna hevdu da tên bikaranîn. Di kelimên benda nozdehem a dewreya Heftewan a *Serencamê* da jî di derbarê afirandina wan ferîşteyan da Padîşah kerem dike:

“Binyam bişmare, Binyam bişmare
Perê heft pûre gewa bişmare
Îne şerti sirr ezel iqrare
Aw beyabesta kerdimî iqrare
Hetewan ji nû royim kerd îşare
Şahidê biker bider exbare

Mêrdan bişnewan nevan înkare
 Heft pûrem destgîr aman pey yare
 Gişt qebûl keran ey hefte ware
 Destgîr perê giştê mêrdî qetare
 Her ne roy qedîm ta we roy aro
 Hiçkes pay xeter ney ra newyaro
 Heftad û dû pîr er nûr pêş waro
 Henqami xelet pey wêş nezao
 Ji heftewane ciyayî nekaro
 Her çe new дума ta we sararo
 Gişt sucde we şert Heftewan bar
 Her ne roy ezel ta we Pîrdîwer
 Heftewan destgîr ta we roy mehşer
 Pîr Mûsa, Dawûd, Mustefa û remzbar,
 Yari zerdebam melek roçiyar
 Şahidî biyan perê cemi yar
 Gird destgîren, Heftewan pey şert” (Borekeyî, 2021, r. 234-235)

Gewherê pîroz (Gewherê Îlahî) yek ji binaxeyên doktrîna yarsanîyê ye, anku nûr û ferr’a Xweda bi cih dibe di wan bûneweran da ku wî afirandine, û piştî ku ew nûr û gewher dersbasî xweda-mirovên wekî Sultan Sehak dibe, ew dibin zatên îlahî, û di vir da wesfeke xwedayî li kesayetîya wan a dîrokî zêde dibe. Her wiha, ji ber koça ruhê îlahî ferîştemirov jî nemir in û giyanê wan her seferê dîkin hetta cihê ‘dawî’ ku ew jî Xweda bi xwe ye, anku ji ber ku Xweda ezel û ebed e, ew ruhê zatê îlahî derbasî *avatareke* din ê Xwedê dibe, ew jî dînamîkbûna wî ruhê pîrôz dide nîşan. Bi rêya dunadunê, anku derbasbûna ruhê îlahî di bedena ferîştemirovan da, rengvedana hebûna Xwedê û berdewamiya dînamîzm û geştê bêrawestan ya ber bi kamilbûnê ve tê fêhmkirin, anku ruhê îlahî qet ranaweste, di bedena mirovan da xwe her nû dike û mirov dibin xweda-mirov an jî xwedê dibe mirov-xweda wekî ji aliyê Kîyanî li jêr hatiye destnîşankirin:

“...belkû xudî mirov e, û legel mirov, le geşe da ye, lem têgeyîştine da, xuda xaliqê nîye ke dinyayî xulqanduwe û îtir karî tewaw bûwe û danîştûwe weku hûkmêk berrêwe bi-bat, belku xuda bûnêyî le geşe da ye ke rûyî le kamilbûn e. Xuda îmkanêk e le mirov da, potansiyelêk e le potansiyelekanî mirov û le rastî da, diwa menzîlî mirovbûn e.” (Kîyanî, 2019, r. 48-55)

Ji ber vê yekê, bi rengekî jî eger iddiya hebûna wesfê pêxemberî bi kesayetên girîng û pîroz bihête kirin jî, ew kirdarê (*subjectê*) ku di encamê da tê li pêş, entîteyeke du-rehendî (*two-dimensional*) ye: mirov-xweda û ferîşte-mirov. Wekî di nêrîna Kîyanî da jî diyar e, çi nîv-ferîşte be, çi jî nîv-xweda be, di wan entîteyan da, tewer (*axim*) dîsan mirov e, yê ku gewhera îlahî jê re derbasdibe. Ji ber vê ye Sultan Sehak di benda

pêncem ya dewreya Heftewaneyê di Serencamê da bi wesfê xwe yê xwedayî-afirînerî kerem dike ku wî bi nepenîya (sirra) ezelî heft nûr-ferr afirandiye bi navê heftewane, û yaren (ferîşte-mirov) jî sicde jê re birine û îman pê re anîne.

“Awrû we perde, awrû we perde
Dawûd pîr biçir awrû we perde
Beyo Bîweno wîr kero wirde
Ce sirri qudret çe ringêm kerde
Şerti ezelîm wey ga awerde
Yaran wêl newan we serew herde
Sazinan heft nûr camey bê gerde
Ezel meêrdan ser pêşan siperde” (Borekeyî, 2021, r. 225)

Sirra ezelî ku Sultan behs dike, wekî pêştir jî hatibû gotin, bingeha doktrîna yarsanîyê ye, li gor Vali (2018, r.18) jî ew sirr nabe bê gotin û aşkere kirin. Ew sir wisa diyare li cihekê ne hatiye nivîsandin jî. Ji ber vê ye hetta îro nihênîbûna xwe diparêze. Wekî di meseleya pêxemberê xristîyanan, li gorî bawermendên çend rewten Hz Îsa, wî sirrek aşkera dike bi ezîzen xwe re, lê ji wan xwestiye ku ew sirr neyê nivîsandin. Sultan, ruh dide wan kesan, ew kes, sî (sa, sîlûet) û tecelliya wê ruhê heqîqetê ne, heqîqet jî parçeyeke Heqq (Yar)ê ye. Hemû jê tên û jê re diçin, çerxeke ebedî ye. Wekî yarsan di kalamên xwe da jî pir dibêjin “ewwel axîr Yar e”. Şûna ferîşteyan, ji wan re remizbar (bir sirran ve tije) û sir-agah anku sirzan jî tê gotin jî tê gotin.

Wekî di beşa Kurdên yarsan da hatibû behskirin, di kesayetiyên girîng da yên ku wesfên xwedayî ferîşteyî pê re hatine girêdan, mijara laşguhertin/dûnadûnê yeke kûrtir e, ji ber vê nabe mirov wekî mirinê bi nav bike. Hetta îro di nav Kurdên sûnnî jî, dema yek jiyana xwe ji dest dide, ji bo wan “koça dawî kir” tê gotin, dibe ku têkilîyeke sosyolojîk ya vê gotinê bi dûnadûnê (koça ruhî, koça *spirituel*) re hebe. Dûnadûn koçkirina ruhê/zatê îlahî ye ji mirovekî bo yekî din e ku jê re *metamphoto-sis* tê gotin. Ew mirov ne ji yên rêzê ne, lê kesên dîrokî ne û taybetmendîyên ferîşteyî û xwedayî bi wan re peydabûye, ruhê wan dînamîk û li geşe da ye, bo nimûne yek ji Heftewaneyan Seyîd Şabeddîn behsa derbasbûna ruhê xwe ji Mûrî bo Fexfûr dike, ku piştî li Medîneyê dibe Zubeyd.

“Yurtîmen mûrî, yurtîmen murî
Ne yaney, ezel yurtîmen murî
Ne qalib mecya Muhemmed nurî
Pêş roşin biya pey asoy dûrî
Ça wext ez pey ad rehmerim cûrî
Bim we ferzendeş qabim bilûrî
Gewre firzendan namêm fexfûrî
Nuxt we nux amam pey we û şûne
Ta ne medîne niyaman efsûne

Zûbeyd biyanan ne cem altûne
 Suwari daw bîm ‘elîm Ceyhûne
 Ega ney perde şertman sitûne” (Borekeyî, 2021 :253)

Yarsanî dîneke *monoteîst* (yekxwedayî) tê zanîn, her çend bi vê dorbidorbûna (*cycle*) ruhê îlahî, gewherê îlahî hinde laş guherandibe jî; di serdemên cuda da ji zatekî derbasî yekî din bûbe jî, mirov nikare bêje ji yek xwedayî zêdetir xweda hebûne, lewra ew zatê xweda ku cihê xwe diguherîne sabit e, û tenê ew cihê ku tecellî dike tê guherandin.

5. KURDÊN ÊZÎDÎ

Navê vî dînî ji xeynî êzîdîtîyê, bi bilêvkirinên cuda wekî, Êzdîtî, êzîdîtî, Êzdayetî, Êzdîyetî jî tê zanîn di gel peyva Yezdanîtî (Izady, 1992). Di serdema teşegirtina vî dînî da (sedsala 11) çend rewî û komên cuda hebûn ku di bin sîwana vî dînî da bûn hemû wekî êzîdî dihatin zanîn, lê di sedsala 13em da bi tenê ji wan kesan re yên ku berê Adewî bûn, êzîdî hate gotin.

“Êzîdî civakeke biçûk a Kurdan. ...Şêx Adî di sala 1160 an jî 1662an da wefat kir. Peyrevên wî yekbûna xwe domand ji ber dilsoziya wan bo Şêx Adî. Paşê ew rewş wekî rewta (terîqeta) Adewîyê hat binavkirin. ...Ji vir pê ve, tiştek nayê zanîn derbarê kesên ku dibin pêşengên rewta Adewî. Em nizanin ka peyva Êzîdî ya ku di demên bêrê da ji bo komelgelekî di hate bikaranîn, çawa bûye bi tenê navê ew rewta taybet” (Kreyenbroek û Reşow 2011, r. 23-25)

Mirov bê şik û guman dikare raveka ‘Kurdên Êzîdî’ bi kar bîne û bi tu awayî jî nabe bêje êzîdîyên Kurd ji ber ku raveka duyem wisa bi mirov dide hizirkirin ku qey ji bilî Kurdan jî endamên vî dînî hene. Suvarî (2019, r. 66-80) -dibêje nabe mirov êzîdîyan bi Kurdan ve girêbide bi tenê ji ber ku heman zimanî diaxivin. Di beramberî vê hizra lawaz mirov dikare bi nêrîneke heman rengî bersiv bide: nabe mirov êzîdî wekî Kurd nebîne bi tenê ji ber ku bawerîya wan ji Kurdên din cuda ye. Bo nimûne, dema mirov li Misrîyên Îro dinêre, ew xwe wekî berdewamîya civateke dîrokî ya serdema firavûnan dibînin ku ne bawerîya wan yek e û ne jî zimanê wan li yek diçin. Lê mirov dizane ku hem zimanê Kurdên êzîdî û ne-êzîdî yek e û hem jî çand û folklorê wan li yek diçin. Lê mixabin di nav beşekî biçûk ê Kurdên êzîdî da jî ew îddîa yeke baw e, û hetta hin ji wan nijada xwe êzîdî, welatê xwe Êzîdxan û zimanê xwe jî —her çend bi Kurdî dipeyivin jî— wekî Êzîdkî bi nav dikin. Nivîskarê Kurd ê ji Herêma Kavkazê Tosinê Reşîd ê ku bi xwe jî êzîdî ye li dijî vê hizra sîyasî, li ser Kurdbûna êzîdîyan wisa dibêje:

“Êzîdî ew kurd in ku bi hezar salan, piştî ew qas zilm û zorê, piştî ew qas kuştin, hêşîrkirin, wêrankirina gund û bajarên wan, bi zorê ji wan standin û nemakirina

nîşanên dînî, dînê xwe yê bi bingeha xwe ve Kurdî, zimanê xwe yê Kurdî, toreya xwe ya Kurdî parastine û gihandine sedsala XXIê. Berxwedana êzîdîyan a hezar salan serbilindiya gelê Kurd e! Li vir, gotineke Serokê Herêma Kurdistanê û Partiya Demokrat a Kurdistanê, Rêzdar Mesud Barzanî tê bîra min: ‘Heke Êzdî ne Kurd in, wisa ye li cîhanê miletekî bi navê Kurd tune.’”(Reşîd, 2010, r. 230)

Îro Kurdên êzîdî di serî da li Başûrê Kurdistanê, bi hejmareke nêzîkî 600 hezar kesî ji Dûhokê heta rojavayê Musilê li derdora Çiyayê Şingalê dijîn. Li Rojavayê biçûk ê Kurdistanê jî li aliyê Çiyayê Kurmênc û Cezîreyê nêzîkî 15-20 hezar hene, Îro bi tenê li Riha, Mêrdîn û Batmanê dijîn. Li dû Herêma Kurdistanê mezintirîn civata Kurdên êzîdî li herêma Transkavkazê ye, ji ber zexta dînî ya Osmanîyan, cih û warên xwe bi cî hêlabûn, li wir bi cih bûbûn. Gelheya wan ji nêzîkî 70-80 hezar Kurdan pêk tê. Her wiha Li Rojhilatê jî Kurdên êzîdî hene, li gorî zanyarîyên ku Omerkhali (2014, r. 24-25) ji Perta Uphoff neqil dike, hejmara êzîdîyan li Rojhilatê teqrîben navbeyna hezarek û çend hezaran da ye, mixabin derbarê wan da zanyarîyên têrker nîne, li Îranê hindî ku ji destê wan hatiye, ji çavan dûr jiyane. Bi koçkirinên ji her çar aliyan di demên cuda da û ji ber heman sedeman li Ewropayê jî gelheyeke mezin pêkhatiye ku li gorî Şengul (2010, r. 25) bi tenê li Almayayê 25.000 kes dijîn.

Pirtûkên pîroz ên êzîdîyan yên sereke Kitêba Cilwe û Mishefa Reş in. Cilwe wekî kitêba wehîyan tê dîtîn, û heqîqet tê da bi destxetan hatiye nivîsandin. Mishefa Reş jî bêtir li ser afirandina kozmos, melek û kesan û rêrismên jiyana Êzdîtîyê ye. Di bawerîya êzîdîyan da bihûşt û dojah nîne, li şûna mirinê kirasguhertin (*tenasux – reînkarnasyon*) heye. Piştî ku mirov kiras diguherînîn eger mirovên baş û pak bin, rihê wan dê bikeve bedena yên din, lê eger yên xirab û nebaş bin rihê wan dê bikeve bedena se û rawirên din. Lê hinek ji wan jî mefhûma bihûşt û dojahê qebûl dikin, ew jî li gorî Guest (2007, r. 62) ji ber danûstandina vî dînî ya bi misilman û xristayanan re ye.

Di civata êzîdîyan da sistemeke çîneyetîyê heye ku ji şêx û pîr û mirîdan pêk tê. Ji bilî çîneyetîya ruhanî, hîyerarşîyeke fonksîyonel jî heye ku endamên her komekê erkên xwe bi awayî ku hatine erkdarkirin bi cih tînin: qelender, koçek, qewwal, feqîr ximetkar. û hwd. Diakirin, Sedeqe dayîn û pabendbûn bi qedexeyên dînî û civakî re çend ji erkên endamên vê civata *teokratîk* in. Li gor Maisel (2014, r. 151) pênc ferzên heqîqetê hene ku mirov nikare ji êzîdîtîyê biqetîne, û sê şertên civakî-dînî hene ku divê rîayet lê bê kirin: Di êzîdîyan da cejnên herêmî û giştî hene, lê girîngtirîn û şêntirîn cejnên êzîdîyan Çarşema Sor (jinûvebûn) û Cemaîye ne. Çarşema sor di biharê, Cemaîye jî payîzê tîr pîrozkirin. Di nav êzîdîyan da îro ji aliyê doktrînen ayînî ve cudahî navbeyna klîkên Şengal û Şêxan û Kavkazê rû didin. Li Şêxanê Şêx Adî li Şengalê Şerfedîn kesayetîyên girîng in.

6. DI ÊZÎDÎTÎYÊ DA FERÎŞTENASÎ

Êzîdîtî dînekî monoteîst e. Yek Xweda heye, Xwedayî kaînat afirandiye û ew Xweda li gorî Açıkyıldız (2010, r. 108) di sê avatarên girîng da xwe dide der : Sultan Êzî(d), Melekê Tawis û Şêx Adî.

Melekê Tawis ji ferîşteyên sereke (*archangels*) jî payebilindtir e. Ji ber ku ew xwedî ruhekî ebedî û bêdawî ye wekî Pîrê Her û Her jî tê bi nav kirin. Şêx Adî jî mirovekî ehlê tasavvufê ye û bi hatina wî ya Kurdistanê Êzîdîtî dîrokmend dibe. Sultan Êzî li gor hinekan Yezîd kurê Muaviye ye ku jê re rêzeke mezin tê nîşandan, li cem hinan jî bi tenê ruhek an jî sîlûetek e Xwedê ye. Xweda bi çendîn navên din tê zanîn: Bînaya Çavan, Rebê Alemê, Êzîdê Sor, hwd. Wekî Guest (2007, r. 353) jî nîşan dide, di Mishefa Reş da behsa heft melekên tê kirin û ew jî bi wesfên ferîşteyên dînen din jî li hev diçin. Anku wekî di dersirûştîya ferîşte-mirovbûnê ya li cem yarsanan da, li cem êzîdîyan da jî ew ferîşte, Melekê Tawis (Ezazîl), Şêx Hesên (Derdaîl), Şêx Ebûbekîr (Cebraîl), Şêx Şemseddîn (Îsraîl), Şêx Fexreddîn (Nuraîl), Saceddîn (Azraîl), û Şêx Nasreddîn (Şemnaîl) e. Wekî ku di despêkê de jî hatibû bahskirin, ferîşte nêzîktirîn bûnower in ji afirînerê re, di qewlê jêr de wisa tê zanîn ku ew ferîşte (Şêxsims û Şêx Fexreddîn) hêj beriya afirandinê ji hebûna Xwedê agahdar bûn û yek ji wan xwedî sirrekê bû.

“Şemsedîne û Fexredîne
Her du pisêt Sitiya Zîne
Her du xelfetê Şêx Êzdîne
Her du neviyê Şerfedîne

Êk bite xudanê sure
Mal û hukmê te serê pirê
Xasa mîr dinasin serê durê” (Kreyenbroek û Reşow, 2011, r. 388).

Li gorî bawerîya êzîdîyan, Xwedê wan ferîşteyana ji nûra xwe afirandiye, û ew jî di encama *hilûlê* koçî nav bedenên mirovan dibin. Erkê her ferîşteyê li kaînatê da cuda ye, lê ji bicîanîna erkan Melekê Tawis berpirsyar e. Her emrê Xwedê bi destê Melekê Tawis pêk tê. Ew ferîşteyê ferîşteyan e.

“Di bawerîya Êzîdîtîyê da, Melekê Tawis hakim û keyê Esmên, Heyvê, Rojê û vê Dinyayê ye: bi xêra wî Adem sêva sor xwariye û bi wî awayî jiyana li ser rûyê erdê guncav bûye. Ew ji bo ku alikariya Êzîdîyan bike hatiye vê dinyayê, ji ber vê yekê ji Êzîdîyan re Gelê Melekê Tawis tê gotin.” (Korkmaz, 2015, r. 184)

Bawerîyeke xelet û baw di nav cînarên êzîdîyan heye ku dibêjin ji ber ku Melek Tawis mezintirîn ferîşte bûye ku serî li ber hz. Adem xwar nekirîye û sicde nebiriye wî ji ber ku li gorî vegêranên êzîdîyan, nabe ji bilî Yezdan (Xwedê) ji hêzekî an jî kesekî din re sicde bê kirin. Ji ber vê yekê jî Xwedê ew bi tohmata bi cih neanîna emrê xwe siza

dike û dişîne li ser rûyê erdê û ew jî sond dixwe ku wê xerabîyan bîne li serê însanên ku Xwedê afirandine, û êzîdî jî ji wê demê ve rêzeke bêhempa digirin ji bo ku tuşî zilma Melekê Tawis nebin. Hetta Ji ber hebûna *avatarekî* Xwedê yekî wekî Melekê Tawis, û ji ber rêza ku li Melekê Tawis tê girtin, ji aliyên ciranên xwe yên misilman wekî Şeytanperest tînin binavkirin, qaşo Melek Tawis, ew ferîşte ye ku di dînen Îbrahîmi da nayê hezkirin û navê wî Şeytan e. Êzîdî tu caran vê navê bikarnahênin û jêz heznakin dema ji layê kesên din ve jî bê bikaranîn. Eger di dîrokê da, fermanek ji ber îddîaya perestina bi Yezîdî kurê Mûaviye ji wan hatibe rakirin, çend fermanên din jî, bêşik, ji ber vê bawerîya xelet, ji wan hatine rakirin. Lê belê wekî di Qewlê Şehda Dînî ya li jêr da jî tê fêhmkirin, divê bê zanîn ku Melekê Tawis li gorî Êzîdîyan ferîşteyê sereke ye.

“Şehda dînê min êk Ellah,

...

Siltan Şêxadî, pedşê mine,

...

Siltan Êzî pedşê mine

...

Tawûsî Melek şehde û êmanêd mine,

...

Heke xudê kir Êzdîne,

Ser navê Siltan Êzîne,

El-hemdulillah em bi dîn û terîqedêd xwe dirazîne” (Kreyenbroek, 2014, r. 221)

Di ferîştenasîya êzîdîtî da, an Xwedê ‘dadixînin’ asta ferîştemirovan an jî ferîştemirovan bilind dikin ber bi asta Xwedê ve. Şêx Şemseddîn (Îsrafil) ê ku di he-man demê da forma mirvobûyî ya rojê ye jî, di dûa û qewlê ku ji bo wî tê xwendin da wekî Siltan (Xwedê) tê xîtabkirin. Şems di Erebîyê da Roj (Tav) e. Şêşims jî bi tîşkên xwe hem germahîyê û hem jî ronahîyê dide ku ew çavkanîya bingehîn e ji bo jiyana debira mirovan.

“Melko tuyî zergûnî

Qutbê zemînî

Ya Şêşims, tuyê dereca Siltênî.

Ji rojhelat heta rojava

Çiqas ‘aşiq heyne, Şêşims hemûya diket xelate

Maş û debir ji ba Şêşims di hate” (Kreyenbroek û Reşow, 2011, r. 361)

Ji bilî ferîşteyên sereke yên jorîn helbet çendîn ferîşteyên din jî hene ku navê wan nayên zanîn lê ew jî hilgîrên wê ronahîyê ne ku Yezdan (Xwedê) bi wan daye û ew jî derbasî yên din kirine “Li gorî Şêx Rûstem, sê hezar û sê navên Xwedê hene, sê hezar û sê dergehên Xwedê hene, sê hezar û sê perdeyên Xwedê hene, sê hezar û sê melek li ber wan dergehên rawestiyane.” (Reşîd, 2010, r. 187)

Di beşa danasîna Kurdên êzîdî da behsa kirasguhertinê hatibû kirin. Belê li gorî bawerîya êzîdîtî beden dimire lê ruh koç dike berew bedeneke din, li gor başî û xirabîyê mirî dikeve bedeneke baş an jî xirab hetta ya rawirekê. Di nav ferîşteyên êzîdîyan da jî mesele bi vî rengî ye.

“Koça ruhan xîma dînê Êzîdîyan ava dike. Carûbar, kesayetîyeke ezîz, bi zanebûn an jî nezanebûn bi rihê Êzîdîyeke dîndar tê tijekirin, dema wext hat, ew kes jî vê ruhê derbasî yekî din dike. Di mînaka herî dawî ya koçkirina pîroz ya ruhê ji bo laşeke din bi Şêx Adî pêk hatiye. (Guest, 2007, r. 64)

Ji xwe ferîşte namirin, an ruhê wan ji bedenekê koç dike û dikeve yeke din anku kiras diguherîne, an jî ferîşte tîr qewirandin û dikevin (*fallen angels*) wekî di dînên Îbrahîmî da. Kirasguhertîyên êzîdîyan jî piştî paqîjbûnê di dawîya dawî çî mirov bin çî ferîşte-mirov bin digihîjin Xwedayê Mezin. Ji nûra Xwedê tîr û cardin lê vedigerin

“Ez wê kim ro hatiye nîvroye
Ez wê kim ro hatiye nîvroye
Mêra Dîwanê da bestîye û gotîye.
Şêxşims ji Nûra Xwedê ye
Şemsê êzîdîyano, Melkê Mêrano” (Omerxalî, 2021, r. 297)

7. ENCAM

Yarsanî û êzîdîtî du dînên kemîne yên Kurdan in. Her du dîn di navenda bawerîyên xwe da pakî û başî kirine prensîbên sereke. Her du dîn jî mirov-navendî (*humancentric*) ne û hêza îlahî û ferîşteyên pîrozewer di hêmaya (*image*) mirovan da tîr pênasekirin (*teswîr*) û şîrovekirin (*tefsîr*). Di yarsanan da, Sultan Sehak her çend wekî kesayetekî dîrokî jî bê behskirin, Sultan xweda ye û heften jî ferîşteyên wî ne. Lê di êzîdîyan da Melekê Tawis jî her çend pîroz û bişîyan be, ew ne xweda ye lê ferîşteyê sereke ye ku di bin emrê Xwedayî da ye.

Her du dîn jî xwedî sirrekê ne ku ew jî têgehiştina bi heqq û heqîqetê ye. Heqq û heqîqet geh Xwedê û Yar e, geh Siltan Ezî û Sehak e, geh jî Pîr Binyamîn û Şêx Adî ye; ronahî û ferreke bêdawî û sermedî ye, ji bedenekê bo yeke din koç dike, ji ferîşteyekî bo yekî din derbas dibe, bê rawestan xwe nû dike. Çawa di serî de her ruhek wekî çîrûskek jê veqetiyabe, di dawîyê da jî lê vedigere û dibe yek.

8. ÇAVKANÎ

- Arık, S. A. (2015). *Aryan İnançlar ve Rêya/Raa Heqîyê: Mithra, Zervan, Zerdüşt, Mani, Mazda, Yarsan, Êzdaiyatî ve Kürd Alevîliği*. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları.
- Abdulfettah, D. (2017). *Yarsan An jî Ehli Heq*. Stembol: Weşanxana Lîs.
- Borekeyî, S. S. (2021). *Serencamname Ya da Hazîne Kelamı: Yarsanların (Ehli Hak) Eski Metinlerinden Biri*. M. Ronahi (Çev.). Ankara: Weşanên Sîtav.

- Cavendish, R. (1970). *Angelology In R. Cavendish (Ed.), Man, Myth&Magic: An Illustrated Encyclopedia of the Supernatural* (Volç 1, pp. 74-77). New York: Marshal Cavendish Corporation.
- Guest, J. S. (2007). *Yezidilerin Tarihi: Melekeê Tawus ve Mishefa Reş'in İzinde*. İ. Bingöl (Wer.). İstanbul: Avesta.
- Hamzeh'ee, M. R. (1990). *The Yaresan: A sociogical, Historical and Religio-Historical Study of a Kurdish Community*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Jones, J. (1995). *The Encyclopedia of Angels*. New York : Checkmark Books.
- Kreyenbroek, P. G. û Reşo, X. C. (2011). *Tann ve Şeyh Adı Kusursuzdur: Yezidi Tarihinden Kutsal Şiirler ve Dinsel Anlatılar*". İ. Bingöl (Wer.). İstanbul: Avesta.
- Kreyenbroek, P. G. (2014). *Ezidilik: Arka Planı, Dini Âdetleri ve Metinsel Geleneği*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Izady, M. R. (2015). *The Kurds: A Concise Handbook*. Oxon: Routledge.
- Keck, D. (1998). *Angels and Angelology In the Middle Ages*. New York: Oxford University Press.
- Kîyanî, G. (2019). *Mirov-xûdayî Le Ayînî Kurdan da*. Gutarname. Hejmar 1. 2019. r. 48-55.
- Korkmaz, E. (2015). *Ezdiler Melek Tavus'un Talihsiz Halkı Kırmızı Ezidin Kuzuları*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Maisel, S. (2014). "Bir Topluluk, İki Kimlik: Suriye'nin Yezidileri ve Azınlık Bir Grubun Uyum İçin Verdiği Mücadele" H. Omarkhali (Amd.). *Kürdistan'da Dini Azınlıklar: Ana Akım Dışında Kalanlar* (143-168). İ. Bingöl (Çev.). İstanbul: Avesta.
- Mack, C. K. and Mack D. (1998). *A Field Guide to Demons, Fairies, Fallen Angels, and Other Subversive Spirits*, New York: Owl Books Henry Holt and Company, LLC.
- Oliver, E. and Lewis, J. R. (2008). *Angels A to Z*, 2nd Ed. Canton: Visible Ink Press
- Omerkhalî, K. (2014). *Kürdistan'da Dini Azınlıklar: Ana Akımın Dışında Kalanlar*. İ. Bingöl (Wer.). İstanbul: Avesta.
- Omerxalî, X. (2021). *Kevneşopa Êzdiyatîyê ya Tekstuel a Dînî: Ji Ya Devkî bo Ya Nivîskî. Kategorî, Veguheztin, Binivîskirin û Bikanonkirina Tekstên Êzdiyatîyê Yên Dînî*. F. Adsay (Wer.). Stenbol: Avesta.
- Suvarî, Ç. C. (2019). *Ezidiler :Etnodinsel Bir İnanç Olarak Ezidilik*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Şengul, B. A. (2010). *Ezidiler: Bir Toplumun Kültürün ve Dinin Tarihi*. İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım.
- Trussoni, D. (2010). *Angelology*. New York: PenguinGroup (USA) Inc.
- Vali, S. (2018). *Kurdên Yarsan*. S. O. Reşitoğlu (Wer.). Stembol: Weşanên Avesta.
- Vali, S. (2018). "Anadolu Alevileri ve Guran Yarsanları Arasında Edebi- Kavramsal Bir Köprü Olarak Türkçe Kelamlar: Kuşçuoğlu Kelamlarında Dûnadûn/Don Değiştirme Kavramı". *Dil Bilimleri, Klasik Sorunlar- Güncel Tartışmalar*. M. N. Doru ve Ö. Bozkurt (Ed.). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.

Extended Abstract:

Yarsanism and Yazidism are two syncretic religions with roots in the Kurdish regions of Iran and Iraq. Both religions incorporate elements of Sufi Islam and local Kurdish traditions.

Angelology plays a prominent role in the cosmology and mythology of both Yaresanism and Yazidism, although neither of religions has the concept of messenger-prophet, the angels' role as intermediaries between the divine power and humans is quite functional. Although both religions strongly believe in the concept of hybrid angel-human supernatural beings that have traits of both angels and human, this conception of angel-human hybridity is –by some- considered rather metaphorical or symbolics than literal.

It is important to note that beliefs about angels, including the possibility of an angel-human hybrid vary widely across different religious traditions and are often subject to interpretation and debate. However, both religions emphasize the importance of spiritual purity, compassion and devotion to the divine. Yazidi and Yaresan teaching encourage individual to cultivate virtues such as humility, generosity, and kindness, which are believed to bring them closer to the divine and help them attain spiritual growth and enlightenment.

In Yaresanism, angels are divided into several categories, each with their own name and functions, they are responsible for maintaining the natural order of the universe and are an essential part of Yaresani cosmology. Angels hold great importance in Yazidism and are considered a vital aspect of the religions. What is central to Yazidism is Melek Taus also known as the Peacock Angel. According to Yazidi beliefs, Melek Taus was once a fallen angel who repented and was then redeemed by God.

Shedding light on the angelology of both traditions can contribute immensely to the field by providing insights into the beliefs and practices of these religious groups and promoting empathy and respect for diversity and facilitating dialogue and mutual understanding. Angelology of Yaresanism and Yazidism can deepen our spiritual knowledge, this knowledge can be applied to personal spiritual practice, or can inform academic or theological studies. Studies of angelology can provide aforementioned traditions' historical and anthropological context. A study on Yaresan and Yazidi angelology might as well facilitate interfaith dialogue and understanding by highlighting similarities and differences between them and other religious traditions that also hold deep-rooted beliefs about angels. The purpose of the study is to analyse the angelic cult in Yaresanism and Yazidism, the two under-represented groups of the multi-religious Kurdish Nation; and to suggest a way of searching for eternal power and reality. Angels are an inseparable part of both religions as they are either considered an integral and complementary part of the image of God or the carrier of the divine spirit that connects people with God.

ههولهک بۆ ئیکگرتنا رینقیسا زمانی کوردی

An Attempt to Unite the Orthography of the Kurdish Language

Huda Esmael Saleh*

Huda Esmael Saleh, (2023),
“ههولهک بۆ ئیکگرتنا رینقیسا زمانی
کوردی”, Nûbihar Akademî, no.
19, p. 53-67, DOI: 10.55253/
nubihar.1285540

Cenre/Cure: Research
Article/ Gotara Lêkolînî

Received/ Hatîn:
19/04/2023

Accepted/ Pejirandin:
26/06/2023

Published/ Weşandin:
30/06/2023

ORCID:
0009-0004-4742-8888

Plagiarism/Întihal: This
article has been reviewed
by at least two referees
and scanned via ithenticate
plagiarism website. / Ev gotar
herî kêr jî aliyê 2 hakeman ve
hatîye nîrxandin û di malpera
întihalê ithenticate re hatîye
derbaskirin.

پوختە:

رینقیسا ئیکگرتی ب فاکتەرەکی گرنکی ستانداربونا زمانی دهیتە
ههژمارتن. د ئەقی قەکۆلینیدا چەند پیتەکێن، کو کێشه و بۆچونین جیاواژ ل
سەر هەین هاتینە دەستنیشانکرن، ژ ئەوان پیتێن، کو وهک داتا بۆ قەکۆلین
هاتینە هەلبژارتن، ئەوژی: < ح، پ، ع، غ، ل، ژ، و> د ئەنجامندا خۆیا
دبیت، کو<ح> د رینقیسا زمانی کوردیدا هەبونا خۆ هەیه و ئاخفتنکەرین
کورد هەست ب هەبونا ئەوژی دکن و د گەلەک پەیفاندا دوبارە دبیتە،
هەروەسا<پ> ب پیتەکا زمانی کوردی هاتیه دانان، چونکی د گەلەک پەیفاندا
ب گوهرینا ئەوژی ل گەل پیتا<ر> دبیتە ئەگەرئ گوهرینا واتاین. پیتین
<ع،غ> دو پیتین پەسەنین زمانی کوردی نین، چونکی پیتا<غ> شیانین
گوهرینن بۆ پیتا<خ> هەیه و ئەم دشیین بئ ئاریشه پیتا<خ> ل جەئ
پیتا<غ> بکاربهینن، هەروەسا پیتا<ع> شیانن گوهرینن بۆ پیتین<ه
<،ح>،<ئ> هەیه و <ل،ل> ب ئەلۆقونین هەف دەیتە دانان. <ژ>
بزوکی پێدقی ب هتیمایهکی هەیه، کو د نقیسینا زمانی کوردیدا نواندا ئەوژی
بکەت، ژبەرکو برگەیا زمانی کوردی بئ بزوین پیکناهیت، هەروەسا دشیین هەر
پەیفەکا <و> تیدا بئ ئاریشه ب ئیک <و> بئ بنقیسین.

پەیفین کلیل: رینقیس، پیت، ستاندهردبونا زمانی، پیتین کێشه دار،

ئەلفابی

* Assistant Lecturer, College of Basic Education, Zakho University Department of Kurdish Language, Zakho, Kurdistan Region, Iraq. e-mail: huda.ismail@uoz.edu.krd, ORCID: 0009-0004-4742-8888.

ABSTRACT:

Standardizing the language is crucial, and one of the key elements is achieving a united orthography. In our research, we focused on certain letters that have sparked debates among linguistic scholars. Some of these disputed letters include: <ح>, <و>, <ل>, <ع>, <ر>. Our findings revealed that the letter <ح> is indeed present in Kurdish writing and holds significance as it frequently appears in numerous words. Another essential letter in the Kurdish language is <ر>, which, when substituted with <و>, alters the meaning of words. On the other hand, <ع> and <غ> are not considered genuine letters in Kurdish since <غ> can be interchanged with <خ> without any issues, and <ع> has the capability to transform into <ه>, <ح>, <ئ> letters. Furthermore, <ل>, <و> are categorized as allophones. To accurately represent the Kurdish language in writing, vowel letters (بزوکه) along with their appropriate notation are essential. Lastly, it is feasible to substitute <وو> with a single <و>.

Key Words: writing, letters, standard language, disputed letters and alphabet.

1. پێشهکی

پێنقیس (سیستهمی نفیسین) ئ بۆ تومارکرن و پاراستنا زانیاری و کهلتوری ملهتان هاتیه هه بونی، چونکی رۆلهکی گهنگ د پاراستنا کهلتور و بهرهمه دهستپێکی هه ملهتهکیا دبینی، ئه و سیستهم ئی ب درێژاهیا میژوینی د ناف هه نه ته وه یه کیدا توشی گوهرپینان بویه و د هه ر قوناخه کیدا جۆرهکی نفیسینی چ (وینهیی، لوگوگرافی و ئه لفا بن) یی بیت بکارهیناينه .

د ئه فی سه رده میدا، کو گه فین ژ ناچونی ل سه ر زمانان زنده بویه، له ورا کارکرن د سیستهمی نفیسینه کا ئیکگرتیدا دئ پتر د خزمه تا هه ر زمانه کیدا بیت و ئه و زمان دئ پتر یی پاراستی بیت و ب پیکا ئه وئ نفیسینی دئ پتر شیت د بیا فین وه رگیرانیدا و ل سه ر تورا ئه نته رنیتی رۆلی خو گیریت. د ئه فی لیکۆلینیدا فه کۆله ری هه ولدايه کار بۆ ئیکگرتنا نفیسینا زمانی کوردی بکه ت و چه ند پینه کین کیشه دار وه رگرتینه، ل گه ل به رچا فکرن بۆچونین چه ند زمانفانین کورد ده رباره ی ئه وان پیتان و بریار ل سه ر هه بون و نه بونا ئه وان پیتن، کو بۆ ئه فی فه کۆلینی هاتینه ده ستنیشانکرن هاتیه دان.

1.1. نافونیشانی لیکۆلینی

ئه ف لیکۆلینه ل ژیر نافونیشانی (هه وله ک بۆ ئیکگرتنا پێنقیسا زمانی کوردی) دایه .

1.2. رێبازا لیکۆلینی

ئەف لىكۆلىنە ل دوپف) پىياز وەسقى _سىنگرونى (و پشتبەستن ب ژىدەرەن و بۆچونان ھاتىيە ئەنجامدان

1.3. سنورى لىكۆلىنە

ب شىۋەيەك گىشتى سنورى لىكۆلىنە د چارچوقى بابەت پىنقىسىدايە و ژىر پىدقىيا بابەت گەلەك جارەن پەنا بۆ لقا ئاستى مۆرفۆلۇجىيە ھاتىە بىر. نەمەيىن قەكۆلىنەژى (دىالەكتا سەرى گۆفەرا بادىنى و دىالەكتا خوارى گۆفەرا سۆرانى) ھاتىنە ۋەرگرتن.

1.4. ئارمانجا لىكۆلىنە

ئارمانجا سەرەكى د ئەف قەكۆلىنە، قەكۆلەرى قىايە بگەيتە ھەدەك رىككەقتان يان كۆمكەن چەند زانىارىيان دەريارە ئەف بابەت ھەستىار، داکو بىيىن پىنگا قەك گىرگ بەرەف قوناخا ستانداربونا زمانى كوردى بەفۆژىن.

1.5. نەگەرىن ھەلبىزەن بابەت لىكۆلىنە

ئەف بابەتە ژىر گىرگىيا ئەف د پىرسا فىركىر و فىربونىدا، ھەرەسا د بىففى ستانداربونا زمانى كوردى و ئىكگرتنا نقىسىنا ئاقتەنكەرىن زمانى كوردىدا، ھاتىە ھەلبىزەن.

1.6. پەيكەرى لىكۆلىنە

ئەف لىكۆلىنە ل سەر دو پىشكان ھاتىيە پارفەكەن:

پىشكا ئىكى: باس ل پەيۋەندىيا د ناقەرا زمان و پىنقىسىدا، چەمك و قوناخ و دىروك و پىناسەيىن پىنقىسى دكەت، ھەرەسا مۆژيا پىنقىسا زمانى كوردى ب ئەلفىيا ھەرەبى و لاتىنى.

پىشكا دويى: باس ل چەند پىتەن كىشەدار دكەت، ھەرەسا ۋەرگرتنا بۆچونىن چەندىن زمانقانان دەريارە ئەوان پىتەن كىشەدار ھاتىنە ۋەرگرتن، دىسان باسى كارتىكرنا پىنقىسەكا ئىكگرتى ل سەر ھەلبىزەن زمانى ستاندارد ھاتىە كەن.

ب فەر دزانىن، نەف ئامازە ب ھەدەك ژىدەر و لىكۆلىنە لىكۆلەرىن كورد بدەين، كو ل سەر بابەت پىنقىسى ھاتىنە نقىسىن ، ھەر چەندە بابەت پىنقىسى ل دەف گەلەك زمانقان و لىكۆلەرىن كورد جەن گىرگىيەدانى بويە، دبىت ئەم ل سەر ھەمى ئەوان لىكۆلىنە ھاتىنە كەن، د ئاگەدارى نەين، لەورا ۋەك نەمە دى ئامازە ب چەند ژىدەر و لىكۆلىنە كەين، ژ ئەوانى:

۱. (د.عەبدوللەھاب خالە موسى) د پەرتوكا (دەستىكەك بۆ زمانقان پراكتىكى) بابەتەك ب نافونىشانى (پەخساندا پىنقىسا كوردى ب تىپىن ھەرەبى) د لاپەرە (۱۴۶-۱۳۶) باس ل دەنگىن (ئى، ى، و، بزوكە، فاۋلا دو لاپەنەك يا سەفك، ز يا گران، ت يا سەفك، پ يا زۆر سەفك و زۆر گران) كرىيە.

۲. (م. سەلام ناۋخۆش و م. نەرىمان خۆشناۋ) د پەرتوكا زمانەوانىدا، بابەتەك ب نافونىشانى (گىروگىرگىتەن ئەلفىيا كوردى) د لاپەرە (۲۱۵-۲۱۱) باس كرىيە، بابەتەن ھاتىنە بەسكەن، جودانەكرنا بۆيىنا (U-۳) ژ نەبۆيىنا (W-۳)، (وو) فۆنىمە يان ئەلۆفۆنە؟، دەرەكەقتنا بزوكى ۋە ھەبونا چەند شىۋەيىن (ى)ى.

۳. (د.عەبدولسەلام نەجمەدىن عەبدوللا و د. شىزاد سەبرى عەلى) د پەرتوكا زمانقان تىۋرىدا ل بەشى (۱۱)

ژ ئه فئ پهرتوكن د لاپهريڼ (۳۰۹-۳۲۶) ب پهنهگه كئ گشتي باس ل بابه تئ پښفيس هاتيه كرن، وهك ديروكا پښفيس، جورين پښفيس، كارتيكړنا پښفيس ل سهر خواندنئ و پښفيس ئه لفا بيئ كريبه .
۴. (م.عبدولستار فهاح حسن) د پهرتوكا (پښفيسا كوردئ) يدا، ئاماژه ب ههمي پيتين زمانئ كوردئ كرينه، كو هژمارا وان (۲۷) پيتن، به لئ (ع، غ، ل، ل) ب پيتين زمانئ كوردئ هه ژمارتينه .

2. په يوه نديا د ناقبه را زمان و پښفيسا

هر زمانه ك خودان هژماره كا فونيم و پيتن ده ستنيشاكريبه . د هر زمانه كيدا، پشتي فونيمين ئه وي زمانى دهينه ده ستنيشاكرن، قوناخا دويقا قوناخا هه لبارتن (دانان) هندهك هيمايانه، كو د سيستمئ نفيسينئ يئ ئه وي زمانيدا بكاربهيئ و دهربرينئ ژ فونيمين ئه وي زمانئ دياركري بكهت. (پښفيس ب خو پاراستنا زانياريانه، ئه م دشين پښفيسا دابه شي دو جورين سهره كي بكين، ئه و ژئ: (نيگاركرنا هزري و نيكاركرنا دهنكي) يه د پښفيسا نيكاركرنا هزريدا، هزر راسته خو دهينه فه گوهاستن. بؤ نمونه: وينه يئ (دارئ) دشيت ب واتايا (دار) بيت. پښفيسا (نيگاركرنا دهنكي) ئالوزتره، هزر دهينه فه گوهاستن بؤ سهر دهنكين په يفه كئ د زمانه كئ دياركريدا، پاشي دهينه فه گوهاستن بؤ سهر هندهك هيمايان. ئه فان هيمايان چ په يوه ندي ل گهل هزرا سهره كي نينه واته په يوه ندي د ناقبه را دهنك و هيمايدا په يوه نديه كا خوبخويي، له ورا دوباره ئه ف هيمايه دهينه فه گوهاستن بؤ دهنكين وي زمانى و ب فئ په نكي په يف يان رسته هزرا سهره كي د ناف زهينا خوينه ريده دروستدكهت. (عبدوللا و عه لي، ۲۰۱۱، ل ۳۰۹).

(گرنگيا بابه تئ پښفيس د هنديدايه، كو خواندن و نفيسينا هر زمانه كي ژ ئه وي ده ستيندكهت. هه لبارتن پښفيسه كا ئيكگرتي و فافارتيژي كاره كي زانستيه و خزمه ته كا گرنگه د دهره قا زمانيدا دهينه كرن، له ورا پيدفويه ئه ف هه لبارتنه خو بكيشيته ناف پيكهاته يئ جفاكي و كورين زانستيدا و ل سهر بناخه و بنياته كئ موكم بهيته دانان و پشتنه دته پڙزمان و ده ستورا زمانى بخؤ. (شاهين، ۲۰۱۶، ل ۵).

2.1. زارافئ پښفيس

(Orthography) ژ دو په يفتن) راست (Ortho و graphy) نفيسين (ئ په يدا بويه .د زمانئ كورديدا واتايا راستنفيسينئ يان دروستنفيسينئ ددهت. (مارف، ۲۰۱۴، ل ۱۷۰)

2.2. چه مكئ پښفيس

پښفيس ژ كومه له كا ده ستوران پيكدهيت، كو ب هاريكاريا ئه وي ئاخفتنا مروفي ژ سهرزاري دچيته د بوارئ نفيسيندا. پښفيسا هر زمانه كيژي ياساين تاييهت بخؤ هه نه، كو ل سهر هندهك بناخه يئ دياركري هاتينه دامه زانندن بؤ نمونه پښفيسا زمانئ كوردئ ل سهر بناخه يئ فونه تيكى هاتيه دارپشتن. (مارف، ۲۰۱۴، ل ۱۷۱)

مه بهست ژ چه مكئ پښفيس ئه وه، كو وينه يئ دهنكيه و نواندا دهنكي د زمانه كئ دياركريدا دكهت، كه واته د هر زمانه كئ، كو گرفتين پښفيس نه بن، دقيت هر پيتهك نواندا دهنكيه كي بكهت. بيگومان بؤ چه وانبيا ريئخستن و دانانا پيتاندي د سنورئ په يف و گرئ و رسته ياندا، د هر زمانه كيدا ياساين تاييهت هه نه، كو دبه

تايپه‌تمندى بۆ ئوى دياركرى، هه‌روه‌سا پښتو زمانى كوردى ل سهر بنه‌ره‌تى فۆنه‌تيكى هاتيبه دانان، چونكى زمانى كوردى زمانه‌كى فۆنه‌تيكيه واته كه‌ره‌سته‌يىن زمانى د زمانى كورديدا چه‌وا ده‌ينه بليقكرن ب هه‌مان شيوه ده‌ينه نفيسين.

2.3. پيناسه‌يىن پښتو

١- پښتو ژ كومه‌كا پيتان پيكده‌يت و سيسته‌مى نفيسينى يى تايپه‌ت ب زمانه‌كيه به‌ره‌مه‌ديت. ب پامانه‌كا ديتر ئه‌م دشين بيزين، كو پښتو فۆرمى فه‌گوه‌استنا ده‌نگيه بۆ نفيسينى. (cuolmas, p12, 1996).

٢- پښتو Orthography: (پښتو ئانكو وينه‌يى نفيسينا ده‌نگين زمانى، پښتو دبته ئه‌گه‌ر كارپه‌ريا ب ساناهى ئخستنا نفيسينى و فه‌خواندى و تىگه‌هشتنا مه‌به‌ستا نفيسه‌رى، ئه‌وا كو ب په‌يقان نفيسى و ده‌رپى). (د. دزه‌يى، ٢٠١٥، ل. ١٠).

پښتو واته سيسته‌مى نفيسينى يى تايپه‌ت ب زمانه‌كى دياركرپه‌، چونكى هه‌ر زمانه‌كى هنده‌ك هيمايين تايپه‌ت هه‌نه، كو ده‌رپىن ژ ده‌نگين ئوى زمانى دكه‌ت، دكو كريارا نفيسينى ب گشتى د بياقين جوداجودادا و ب تايپه‌تى د كريارا فيربون و فيركرندا پى به‌يته ئه‌نجامدان.

2.4. كورته‌ل ل سهر ديوكا پښتو و قوناخين ئوى

(ديوكا پښتو د گه‌له‌ك قوناخانا بورپه‌. قوناخين ده‌ستپىكى قوناخا وينه‌ي بو، كو موقان به‌رى په‌يدابونا پښتو وينه‌ ل سهر كه‌فران دروستكرن هه‌تا نه‌و هنده‌ك ژ ئه‌قان وينه‌يان، كو ل سهر ديوارى شكه‌فتان هاتينه دانان مايه‌. قوناخه‌كا ديتر قوناخا هزر نيگارى بو، واته په‌يف نيگاردكرن، كو ژ قوناخا برپه‌ نيگارى و قوناخا پښتو ئه‌لفابى پيكده‌يت. ژ ئه‌وان قوناخانى:

١- قوناخا په‌يف نيگارى: كو نونه‌راتيا كه‌فنترين جوړى سيسته‌مى پښتو راسته‌قىنه دكه‌ت، چونكى د چه‌ند قوناخين ديترا بورپه‌، وه‌كى: پښتو بزمارى و پښتو هيروكليفى، كو پښتو بزمارى يى ميزوپوتاميا كه‌فن بون، پښتو هيروكليفيا مسرى و نفيسارين چينييين ده‌ستپىكى ژ ئه‌فى جوړى پښتو بون.

٢- قوناخا برپه‌ نيگارى: د ئه‌فى قوناخيدا هيم ل شويانا نونه‌راتيا په‌يفى بكه‌ن نونه‌راتيا برپه‌يى دكرن. پښتو ژاپونى ئيكه ژ نفيسينا قوناخا برپه‌يا نيگارى يى پيشكه‌فتى.

٣- قوناخا پښتو ئه‌لفابى: د ئه‌فى سيسته‌ميدا هه‌ر هيمايه‌ك نونه‌راتيا فۆنيمه‌كى دكه‌ت، زمانين يونانى، عه‌ره‌بى، ئينگليزى هه‌ر ئيك خودان سيسته‌مه‌كى نفيسينا ئه‌لفابىينه‌). (عه‌بدوللا و على، ٢٠١١، ل. ٣١١).

2.5. ميژويا پښتو زمانى كوردى ب ئه‌لفابيا (عه‌ره‌بى و لاتينى)

ژ ميژويا نفيسينى ب ئه‌لفوبيا كوردى ديارديت، كو زمانى كوردى ئه‌فۆكه‌ ب چه‌ندين ئه‌لفابييين جودا ده‌يته نفيسين، وه‌كى: ئه‌لفابيا عه‌ره‌بى و لاتينى. ده‌ستپىكا نفيسينا زمانى كوردى ب ئه‌لفابيا عه‌ره‌بى بو، هه‌ر وه‌كى د زمانى فارسى و توركيذا ژى هه‌مان ئه‌لفابى بكارده‌ات. ب تايپه‌تى ل سهرده‌مى ده‌سته‌لاتداريا ئيسلاميدا، كو ده‌وله‌تا ئه‌مه‌وى و عه‌باسى و عوسمانى ئه‌ف ئه‌لفابيه‌ ده‌اته بكاريهان.

ژېدهړزى ئه‌ځى چەندى دياردكەن، هەر وهكى ل بهرهم و نفيسين دى دست نفيسين گه‌شتينه بهر دهستى مه، ژ بهرهمين نفيسه‌ر و هوزانفانين كورد، وهكى بابا تاهيرى هه‌مه‌دانى، مه‌لاين جزيرى، على تهره‌موكى، فه‌قيين تهران، على حەريرى. ئه‌وان ب ئه‌لفابيتيا زمانى عەربى و توركى و فارسى دنفيسين، هه‌روه‌سا ب كوردى زى ب هه‌مان شيوه‌ بكارداه‌ت. پشتى كو كورد كه‌څتينه ل بن ده‌سته‌لات و حوكمرانيا ئه‌و وه‌لاتين تيدا دزيان، هه‌روه‌كى ل كوردستانا باكور و رۆژئا‌فا دبينن هه‌ولا بكارهينانا ئه‌لفابيتيا لاتينى ددان، ل كوردستانا باشور و پۆژه‌لاندى هه‌ولا بكارهينانا ئه‌لفابيتيا عەربى ده‌اته دان. د گه‌ل ئه‌ځى زيدا ئه‌ځ پي‌كوله تاكه‌كه‌سى بون و ئه‌لفابيتيه‌كا ئي‌ك‌گرتى نه‌بو.

(على ، ٢٠١٤، ل ١٨٨)

2.6. رینفیسہ کا بُگڑتی وہ کو پیدفییہ کا زمانے ستاندرہ

بابه تی چاره‌سهرکړنا پښتښی و هه‌لبزارتنا پښتښه‌کا ئیکگرتی ئیک ژ مزارین گړگ د بیافئ هه‌لبزارتنا زمانئ ستانده‌رد مل ب ملئ څه‌ژاندنا زمانئ و هه‌لبزارتنا دیالیکته‌کا زمانئ، کو بیته زمانئ ستانده‌رد و پاڅوکرنا زمانئ ژ بېقین بیانی دهیته هه‌ژمارتن. (د. علی و د. عبدالل، ۲۰۱۱، ۵۰-۵۶). وهکی ئاشکه‌را، (ه‌ث قوناخا نه‌و زمانئ کوردی تیرا دبوریت پتر ژ هه‌ر قوناخه‌کا دبتر پیدقباتی ب وهکه‌فکرنا نفیسینئ هه‌یه، داکول گه‌ل هوکارین ته‌کنولورژیا سه‌رده‌م بگونجیت و شیانین هندئ هه‌بن د بابته‌ی وهرگیرانا ئامیری، په‌یره‌وکرنا زانستی زانقانا هه‌مبه‌ری و فیرکرنا زمانئ کوردی بو ئاخفتنکه‌رین بیانی و یا ژ هه‌میان گړنگتر بیته پیکه‌ک بو هه‌لبزارتنا زمانئ کوردی ستانده‌رد). (د. خالد، ۲۰۱۰، ۱۳۶). وهکه‌فکرنا نفیسینئ د ده‌زگه‌هین په‌روه‌رده‌ین، ږاگه‌هاندئ و داموده‌زگه‌هین کارگریزین ده‌وله‌تی هه‌ولبدن ب نفیسینه‌کا ئیکگرتی بنفیسن، چونکی وهکه‌فکرنا پښتښی د ناف په‌رتوکین قوتاخانه‌ییدا و ده‌زگه‌هین ږاگه‌هاندئ وک: ته‌له‌قریون، گوڅار، ږوژنامه، چاپخانه‌یاند، دبته هه‌گر هو پښتښی زویتر د ناف خه‌لکیدا به‌لاقبیت و دی زویتر هته‌یه‌سهنکړن و هو دی بنه‌یکه‌ین و ئافاکه‌رین پښتښه‌کا ستانده‌رد. (هروری، ۲۰۱۱، ۱۵۰).

3. دهستان‌ها را چند پیتین کیشه ل سهر د رینقیسا زمانی کوریدا

هه‌بونا بۆچونین جودا ل سهر پیتان دزفیهته‌هه بۆ تیگه‌لبونا زمانێ کوردی، کو ژ خیزانا زمانین هیند و ئه‌وروپیه، ل گه‌ل زمانێ عهره‌بی، کو ژ خیزانا زمانین سامیه و ههر زمانفانه‌کی ژێ چه‌ندین به‌لگه‌ هینایه‌ بۆ بون یان نه‌بونا هنده‌ک دهنگان وه‌کی قۆنیم، به‌لێ هه‌تا نوکه‌ زمانفانان نه‌شیایه‌ ب دروستی بسه‌لمین، کا هژمارا قۆنیمین زمانێ کوردی چه‌ندن. (ره‌سول، ۲۰۰۶، ل ۳۶۸).

پشتی لیگه پریان و بهرچاڤکړنا بۆچونین هژماره کا څه کوله ران له دور بابته پېښتې کیشه له سره د ناف رېښقېسا زمانې کوردید، د شیاندايه ئه وان پیتان ده ستېشانېکه یڼ ئه وین ب ړهنگه کئ گشتي، کول دهډ پتريا زمانانانان ئیک بۆچون له سره ه نه و پیدډي ب چ دانوستاندانان نینه، وهکي: (ا، ب، پ، ت، ج، چ، خ، د، ر، ز، ژ، س، ش، ف، ک، گ، ل، م، ن، ه، و، ی، ئ، ه). بهلئ ئه وین که څتینه بهر دانوستاندن و هرین جودا، ئه وژي: > ح، پ، ع، غ، ق، ل، پ، ت، ک، و، وی، وئ< . (محمه د، ۲۰۰۹، ل ۵۲). ئه و پېښتن د ئه ځي څه کولینیدا که څتینه بهر تېشکتن څه کولېنې ئه څنه: > ح، ر، م، غ، ل، ا، و< .

وهگرتنا بۆچونىن چەند زمانفانن كورد دهرىارهى ئهوان پېتېن بۆ ئەفنى فەكۆلىنى هاتىنه ههلبزارتن، ئەوژى:

۱۰، ۱ < ح >

پېتا < ح > ل دويف بوجونا هندەك زمانفانان دبېژن، كو ئەف پېته پېتهكا زمانى كوردى نينه، ژ ئەوان

بۆچوناژى:

۱- بۆچونا ئىككى: د. (ئەوپهحمان حاجى مارف) دبېژىت: (نەبونا پېتا < ح > وهكى فۆنېم د زمانى كوردىدا و

نەگونجانا ئەوئى ل گەل پېتېن خېزانان زمانن هندوئەورۆپى ئەوئى چەندى دياردەكەت، كو ژ زمانى ئەرهى هاتىيه د

ناف زمانى كوردىدا). (مارف، ۱۹۷۶، ل ۴۸-۴۹).

۲- بۆچونا دوين: م. (عەبدولسەتار فەتاح حەسەن) دبېژىت: (ئەف پېته ژ ئەلفابىيا كوردىيه و نايبت ب پېتا

< ه > بهېته گۆتن، چونكى گەلەك پەيف بېن هەين پېتا < ح > يا تېدا و د بنیاتدا ئەو پەيف كوردىنه و ئەگەر ب

پېتا < ه > هاتنه گۆتن دى دەرېپنا پەيفى و واتايا ئەوئى تىكچىت، وهك: حلىك، حەفك، حەتاف، حەفت، حەفتيار،

تەحىن، تەحتى، تەحەم، تەحلىشك، حلى، حەلىاي، حەزكرن و حىت. دىسا ئەف پېته دىشەت ل سەرئ پەيفى و

نىقى و دوماهىكا پەيفى دەرېكەفىت، وهكى: حىشتر، تەحل، پەحن). (حەسەن، ۲۰۰۴، ل ۱۹-۲۰).

هەروەسا ئەف پېته د گەلەك پەيفاندا د گۆفەر و دەفۆكېن دىالېكتېن جودايېن زمانى كوردىدا بۆ پېتا < ه >

دەيتە گوھۆپىن و د ئەلفابىيا لاتىنىداژى پېتا < ه > ل جەئ پېتا < ح > هاتىه دانان، بۆ نمونه:

هەوش	hewiş	هەوش
هەتاف	hetav	هەتاف
بەهەشت	beheşit	بەهەشت
هەتا هەتا	heta heta	هەتا هەتا
هەفت	heft	هەفت

دەمى پېتا < ح > گوھۆپىنى بۆ پېتا < ه > دكەت، چ كارتىكرنى ل واتايى ناكەت، واتە دىشېن ب ئەلۆفۆنن هەف

بدانن. ب ئەف شىوہى دىشېن بېژىن، هەتا رادەيەكئ باش پېتا < ح > جەئ خو هېلايه د ناف زمانى كوردىدا،

چونكى مەرجېن فونىمى ل سەر جېبەجېدن، ئەوژى ئاخفئىنكەرېن كورد هەست ب هەبونا ئەوئى دكەن، هەروەسا د

گەلەك نمونەياندا دوبارە دبىت، دىسان د گەلەك نمونەياندا پېتا < ح > بۆ چ پېتەكا دىتر ناھىتە گوھۆپىن، چونكى

كارتىكرنى ل واتايى دكەت و د گوھۆپىت، وهكى: حلى، حلىك، حەلىايى، تەحلىشك، تەحىن، حىت، حلىسانك،

حەنەفى، حەيرانوك، حىشتر.

۱۰، ۲ < پ >

۱- بۆچونا ئىككى: (پېتا < ر > و < پ > د زمانى كوردىدا دو فۆنېمىن ژ ئىك جودانە، هەر دو فۆنېم د بەھادرن و

تابىهەندىن فونىمى ل سەر دەيتە سەپاندن). (مەمەد، ۲۰۰۹، ل ۵۵).

۲- بۆچونا دوين: ((پېتا < پ > ژ ئەلفوبىيا كوردىيه و ژ پېتا < ر > يا سفاك هاتىيه وهگرتن، ئەوژى ب دانانا

نیشانان گرانىن ل بن. هەر دەم ئەف پېتە ل سەرئ پەيفى دەيت و ب قەلەوى دەيتە گۆتن، بەلى پېدقېيه ئەف پېتە

ل هەر جەھەكئ پەيفى بھىت نیشانان گرانىن ل بن بھىتە دانان نەخاسمە نىقا پەيفى و دوماهيا ئەوئى، چونكى ل ئەفان

جهاندا پامانا په یښ دگوډوډیت)). (حهسن، ۲۰۰۴، ل ۲۳).

هندهک نمونه ژبو پیتا <ر> و <پ>	
پر: بۆ هر تشتهک د سهره دهین و دچن.	پر: واته تژی.
برین: برینا لهشی (جرح)	برین: پارچه کرنا هر تشتهکی (قلم).
کهر (قلمه) پارچه بهک ژ تشتی	کهر: (م) گوهر لئ نه بیت.
فری: بۆ پچالا په زی دهمی دزیت.	فری: بۆ هر تشتهکی بفریت.
بر: بۆ تشتهکی دهیته برن.	بر: بۆ کومه کا تشتان.
برهغه: واته تشتهک بری، دوباره برهغه.	برهغه: ببهزه.

۳- بۆچونا سیئ: ((پیتا <ر> ل هر جههک دهریکه قیت چ ل دهستپیک یان نافه پاست یان دوماهییا په یښ بیت، پیدق ب نیشانا گرانئ هه ل گهل بهیته دانان)). (حهیب، ۲۰۰۵، ل ۳۰).

(پیتا <ر> و <پ> دو فونیمین سهره بهخونه د زمانئ کوردیدا، چونکی د گهلک نمونه یاندا دبه نه گهرئ گوهرپنا واتائ، گوهرپنا واتایژئ ئیک ژ تایه تمه ندین سهره کیئ فونیمیه. ژ نهجامی بوجونین ل سهری دیاردبیت، کو پیتا <ر> هه بونا خو د پیتفیسا زمانئ کوردیدا هه و ب گوهرپنا ئوئ ل گهل پیتا <ر> دبیته نه گهرئ گوهرپنا واتاین .

۳، ۱۰ <ع>

هه بون و نه بونا پیتا <ع> د زمانئ کوردیدا، د چند ژیده رهکاندا ب ئهقی رهنگی بهس لئ هاتییه کرن:

۱- بۆچونا ئیکئ: ((پیتا <ع> پیته کا بیانیه و هاتییه د ناف زمانئ کوردیدا)). (عمر، ۲۰۰۴، ل ۱۵)، د نهؤدا هتا رادهیه کی ئهف پیته هیدی هیدی ژثاقدجیت، چونکی زمانقانین کورد دبیزن: (دنگهکی پهسنی زمانئ کوردی نینه)، (پرسول، ۲۰۰۴، ل ۹).

۲- بۆچونا دوئ: هه بونا پیتا <ع> ب تنئ د چند په یفه کین کیم د فرههنگا نوکه یا زمانئ کوردیدا بهرچاقدبیت، وهکی: عهره، عهله لوک (عهله شیش)، عور، عیرک، عومبار.

پیتا <ع> شیانا گوهرپنئ بۆ پیته کا دبتر ههیه، بییکو کارتیکرنئ ل واتاین بکهت، بۆ نمونه گوهرپنا <ع> بۆ <ح> کایان پیتا <ه> ههیه. (محهمه د، ۲۰۰۹، ل ۵۵).

گوهرپنا پیتا <ع> بۆ پیتین <ه>، <ئ> کایان <ح> ژ نه گهرئ نه په سه نییا پیتا <ع> د زمانئ کوردیدا، ههروه سا گوهرپنا پیتا <ع> بۆ <ه> کایان <ئ> بۆ سفکیا درکاندنئ ل هندهک گوهر و دهقوکین جودا جودا بیتن زمانئ کوردیدا دهیته بهیستن، که واته ئهقه ژئ نه گهره که، کو دشیین بیزن: پیتا <ع> پیته کا په سنا زمانئ کوردی نینه و درکاندا ئوئ بۆ ئاقتنکه ریئ زمانئ کوردی یا گرانه و مهرجین فونیم ل سهر جییه جئ نابن و ب تنئ د هندهک نافاندا ههیه، ئه وژئ ژ زمانه کئ بیانی هاتینه د ناف زمانئ کوردیدا، ههروه سا نه گهر بهیته بکارهینان ژئ ئه دشیین گوهرپنئ تیدا بکهین و ل جهی پیتا <ع> پیته کا دبتر بکارهینین بییکو گوهرپن بکه قیته د واتایا

په يفتىدا، بۆ نمونه:

هه ور	عه ور
سمائيل	ئىسماعيل
ئومه ر	عۆمه ر
ئه بدوللا، حه وللا	عه بدوللا

۱۰، ۴ <غ>

۱- بۆچونا ئىككى: زمان به رده وام د گه شه و گوهورپىندايه، له ورا ل سهردهمى نوكه هه تا يادهيهكى باش ئه ف پىته ژ نافچويه و گه لهك ب ساناهى بۆ پىتا <خ> دهيتته گوهورپىن بىيكو كارتىكرنى ل واتايى بكهت.

باغچه	باخچه
غه مگين	خه مگين
په رداغ	په رداخ

ههروهسا ئه م دشتيىن د ئه فان جوهر نموناندازى پىتا <خ> ل جهى پىتا <غ> ب كاريهينىن، چونكى واتايى ناگوهورپىن. كهواته <غ> ب پىته كا زمانى كوردى ناهيتته هه ژمارتن، ب تنى ب ئه لوفونا {خ} دهيتته دانان، ((دهنگى (خ) دهتوانى ل هه مو وشه يهك له شوپنى دهنگى (غ) بهكاربى، بهلام دهنگى (غ) له هه مو وشه يهك له شوپنى (خ) بهكارنايى، ئه گه ر چى هه ندئ وشه ش هه يه، به زورى هه ر (غ) بهكاردى، بهلام ئه م وشه هه ر ل بنه رده تا له عه ره بيه وه به (غ) دابه زيون بۆ ناو زمانى كوردى، وهك: (غيرهت، غاردان، غه ريب...) ((په سۆل، ۲۰۰۴، ل ۱۰).

۲- بۆچونا دوپى: <غ> د هژماره كا كىم يا په يقان د فهرهنگا نوكه يا زمانى كوردىدا مايه، وهكى: غه مگين، دهغل، ئاغا، پىغه مبه ر، غه زال، غاردان، په رداغ. (حه سەن، ۱۹۹۱، ل ۶۳)

دشتيىن بىژين، <غ> پىته كا په سه نا زمانى كوردى نينه، پرانيا مه رجىن فونيمى ل سهر جىبه جى نابن و ژ زمانى ئه ره بى هاتيه د ناف زمانى كوردىدا، ههروهسا ئه و په يقىن <غ> تىدا ب پىژه يه كا گه لهك كىم د ناف فهرهنگا زمانى كوردىدا دهيتنه ديتن، ئه وژى ژ زمانى ئه ره بى هاتينه د ناف زمانى كوردىدا و ب ئه لوفونا <خ> دهيتته هه ژمارتن و ئه م دشتيىن ب ساناهى <خ> ل جهى ئه وئ بكارهينىن، چونكى گوهورپىن د واتايا په يفتىدا ناكهت.

۱۰، ۵ <ل>

۱- بۆچونا ئىككى: (پىتا <ل> د هه دهك دهقوكىن دىاليكتا سه ريبا زمانى كوردىدا دهيتته بكارهينان، بهلى تاييه تمه ندىيىن فونيمى په يره و ناكهت و تاييه تمه ندىيا ژ هه ميان به رچاقتر ئه فقيه، دهمى ل گه ل <ل> دهيتته گوهورپىن، واتايى ناگوهورپىت، كهواته ل دىاليكتا سه ريدا {ل} ب ئه لوفونا {ل} دهيتته دانان)، وهكى:

<ل>	<ل>
سال	سالى
به لاف	به لاف
لاندىك	لاندىك

سلاڤ	سلاڤ
سهلک	سهلک

۴- بۆچونا دویښ: ((دهمی دو دهنګ جهی خو لیک د گوھوپن و کارتیګرنی ل واتایښ نه کت، ئو دو دهنګ دبنه دو جوړیښ سهریبه خو بۆ هه مان فونیم))، بۆ پیټیژی ئهغه پاسته، بۆ نمونه: گلول-گللول، سلاڤ-سلاڤ، لاندک-لاندک. (محمد، ۲۰۲۳، ل. ۱۰)

که واته ئه گهر ئه م <ل> بکار نه هینځی هه دروسته، چونکی چ گوھوپن د واتایا په یقیندا ناکت، ئهغه گوھوپنه بۆ تایبه تمه دنیا هندک ده ټوک و گوڤه ریښ دیالیکتا سهریبا زمانی کوردی دزفریت، کو هندک که س ب سفکی و هنده کین دیتر ب گرانی ددرکین.

۱۰، ۶ <i> بزرۆکه

۱- بۆچونا ئیکتی: ((پیتا <A> دهنګه کتی بیټیزه، دکه څیته د ناقبه را دو نه بزویندا ئه گهر چ بزونیښ ئاشکه را (ا، ئ، ی، و، ه، و) د ناقبه را ئه واند نه بن))، بۆ نمونه: م (A)، ن، ژ (A)، د (A)، ش، م (A)، ک (A)، ه (A) رچ. هه بون و نه بونا <i> د په یقین خواریدا:

چیا – (çiya) یان (çya)، جوان – (ciwan) یان (cwan)، شوان – (şivan) یان (şwan)، چوار – (çiwar) یان (çwar). (محمد، ۲۰۰۹، ل. ۶۴).

۴- بۆچونا دویښ: (دبیت هندک که س و ه س هزر بکن، کو هه بونا (A) د نمونین دیارکریدا ب دهنګه کتی ئاره زوی لئ دهیت، ژبه رکو هندک جاران ئاخفتنګه ل دیوڤ حزا خو ب دو یان ب ئیک برګه ب لیقده کت، به لئ هه ژی گوتنیښه، کو ئهغه چهنده بۆ هیښوه کونسونانتا سهرتایی دزفریته څه و ب هاریکاریا سه می څاولی په یدادیت). (حه سن ۱۹۹۱، ل. ۵۹-۶۳)

۳- بۆچونا سیټی: ههروه سا ((ئه م فونیمه له سیستمی فونولوژی زمانی کوردی پیش بینه pridictable واتا ئو نه بیښه فونولوژیی تیا یا دهرده که وئ فهرزی دهکا تو بیللی با هیچ نیشانه په کیشی بۆ دانه نراب)) (ئهمین، ۱۹۸۲، ل. ۴۴۷)، دیسان دهرکه فتننا پیتا ناقبری د گهلهک په یقاند خویا دبیت، ئه گهر ل گهلهک پیته ک دیتر بهیته گوھوپن دئ واتایښ ژی ل گهلهک خو گوھوپیت یان دئ تیکدهت، بۆ نمونه:

(لأد)	د (ول)
(نأئاس)	ئاس (ا)
(نأز)	ژ (ي) ن

۴- بۆچونا چاری: ((ئه گهر (A) پتر دیارده یه کا فونه تیکی بیت و ب فونیمه کا به ادا را زمانی نه هیته هه ژمارتن، بیډډیه سهر ژ نوی پیداجونا یاسایښ برګه سازیا زمانی کوردی بهیته کرن و دوباره یاسا بهیته پیکستن)). (د. خالد، ۲۰۱۰، ل. ۱۴۶)

ب ئه څی شیوه دیاردبیت، پیتا <i> هه بونا خو یا هه ی د زمانی کوردیدا، چونکی دکه څیته د ناقبه را دو کونسونانتا ئه گهر چ څاولین ئاشکه را (ا، ئ، ی، و، و، ه، و) د ناقبه را واند نه بن. ههروه سا ژ مهرچین دروستبونا

برگا زمانێ کوردیی، پێدقییه ئاوله‌ک د هه‌ر برگه‌یه‌کیدا هه‌بیت، هه‌روه‌سا د ئه‌لفبێیا لاتینیدا ژێ چ په‌یف نابیت بئ‌ ئاول بن، ئانکو پیتا بزۆکه ئیک ژ ئاولانه، کو جه‌ئ خو گرتی د ئاف پیتێن زمانێ کوردیدا. بۆ نمونه: (jin dil, bizin, mirin). (ژن، دل، بن، ئێخستن، مرن).

که‌واته زمانێ کوردی پێدقیایێ ب ئه‌ف پیتێ هه‌یه، چونکی هه‌تا نه‌و د پێنقیسا زمانێ کوردیدا ب ئه‌لفبێیا هه‌ره‌بی چ پیته‌ک بۆ نه‌هاتیه دانان، پێدقییه زمانغان هه‌ولبدنه هێمایه‌ک بۆ ئه‌ف پیتێ ده‌ستنیشانکه‌ن.

۱۰، ۷ <وو>

۱- بۆچونا ئیک: ده‌رکه‌فتنا پیتا <وو> د په‌یفێن (دوور، بوو، ژوور، که‌رکووک، خاتوون، سوور و بوون) و که‌له‌ک په‌یفێن دیترا ب درێژی یان ب کورتی به‌یته‌ بلیفکرن هه‌ر ئیک واتایێ ده‌ته‌ (د.عه‌لی و د.ئهمین، ۲۰۰۵، ۱۱ل)

۲- بۆچونا دوو: وه‌کی دیار <وو> شیا نا گهوهرینێ بۆ ده‌نگه‌ک دیترا هه‌یه بێیکو واتایێ بگهوهریت، بۆ نمونه ئه‌گه‌ر بنقیسین (نوو سین، خاتوون، جوون) یان (نوسین، خاتوون، جون) هه‌ر ئیک واتایێ ده‌ته‌. (مه‌مه‌د، ۲۰۰۹، ۶۳-۶۴).

۳- بۆچونا سێ: د دیالیکتا سه‌ری و خواریدا پیتا <وو> ل سه‌رێ په‌یفی و سه‌رێ برگه‌یی ناهیت، ب تنی ل نیقا په‌یفی و دوماهییا په‌یفی ده‌یت، ئه‌گه‌ر پیتا <وو> ل سه‌رێ په‌یفی هات، ده‌یت ب ئیک <وک> به‌یته‌ نقیسین و نه‌ک ب دو <وو> یان به‌یته‌ نقیسین، چونکی برگه‌ د زمانێ کوردیدا ب ئاولی ده‌ستپێناکه‌ت، بۆ نمونه:

ووتن، یا دروست وتن witin

ووچ، یا دروست وچ wirç

ووشه، یا دروست وشه wişe (د.عه‌لی و د.ئهمین، ۲۰۰۵، ۱۰ل)

ل دوماهی دشیین بێژین، ئه‌و په‌یفێن هه‌تا نوکه مه‌ ب دو <وو> یان دنفیسین، دشیین ب ئیک <وک> یان بنقیسین، چونکی ل د پێنقیسا زمانێ کوردی ب ئه‌لفبێیا ئه‌ره‌بی واتایا په‌یفی ناگهوهریت، ژبلی په‌یفین (کو و کوور) دا، کو واتایێن جودا ده‌ته‌، به‌لی هه‌بوونا ئیک نمونه‌یی به‌لگه‌یه‌ک لئاوه بۆ بیراردانی ل سه‌ر هه‌بونا ئه‌قان هه‌ر دو پیتان د پێنقیسا زمانێ کوردیدا. هه‌ر چه‌نده د ئه‌لفبێیا لاتینیدا ب دو فۆنمێن جودا ده‌ینه دانان، چونکی دبیته ئه‌گه‌رێ گهوهرینا واتایێ د نمونه‌یی جودا جودا.

4. نه‌نجام

پشتی فه‌کۆلین ب دوماهی هاتی گرنگترین ئه‌نجامین ل خوارێ دیار ب ده‌ستقه هاتن:

۱- پێنقیس واته سیسته‌مێ پێکێخستنا پیتان د زمانه‌ک ديارکریدا. هه‌ر سیسته‌مه‌ک تایبه‌ته ب زمانه‌ک ديارکریه و ئه‌و هێمایێن نقیسین، کو ده‌ربهرینێ ژ ده‌نگان ده‌ن ژ زمانه‌ک بۆ زمانه‌ک دیترا ل دیف جوړی ئه‌لفبێی جوداهیین خو هه‌نه.

۲. د پێنقیسا هه‌ر زمانه‌کیدا شیوه‌یی جودا یێن نقیسین ل دویف قوناغین مێژویی په‌یدا بوینه، ئه‌وژی ل ده‌ستپێکی قوناخا وینه‌یی بو، قوناخا دویفدا نقیسینا هه‌ده‌ک زمانان لوگوگرافی بو و یا هه‌ده‌ک زمانین دیترا ب

تایبەتی زمانی کوردی ئەلفابی بو.

۳. هەبونا پێنقیسەکا ئێکگرتی د گەلەک بیاڤاندا دشیئت خزمەتا زمانی بکەت، چ د قوناخێن بەرهف ستانداربونا زمانیدا بیت چ د بیاڤی وەرگیرانییدا بیت یان د بیاڤی فێربون و فێرکرنییدا بیت یان د بواری ڤه‌کۆلینی بەراوردکرنا زماناندا بیت.

۴. هەندەک ژ ئەوان پیتێن کێشه و بۆچونێن جیاوازی ل سەر هەین و وەک دانا بۆ ڤه‌کۆلینی هاتینه هەلبژارتن ئەڤه‌نه: <ح>، <پ>، <ع>، <غ>، <ل>، <ژ>، و وەک د ئەنجاماندا خویا دبیت، <کو> <ح> د پێنقیسا زمانی کوردیدا هەبونا خۆ هەیه و ئاخفتنکەرێن کورد هەست ب هەبونا ئەوێ دکن و د گەلەک پەڤاندا دوباره دبیتەڤه‌. هەروەسا <پ> ب پیتەکا پەسەنا زمانی کوردی هاتیه دانان، چونکی د گەلەک پەڤاندا ب گوهرپینا ئەوێ ل گەل پیتا <ر> دبیتە ئەگەرێ گوهرپینا واتایی.

۵. <ع>، <غ> دو پیتێن پەسەنێن زمانی کوردی نین. <ع> د گەلەک پەڤاندا دشیئت گوهرپینا بۆ پیتا <ح>، <هی>، <ئ> بکەت، بێیکو پەڤ و اتایا خۆ ژ دەستبەدەت، هەروەسا پیتا <غ> دشیئت بۆ پیتا <خ> گوهرپینا بکەت و ب ئەلۆڤونا ئەوێ دەڤتە دانان. <ل>، <ب> ئەلۆڤونێن هەڤ هاتینه دانان، چونکی دشیئت ل جەڤ ئێکدو بکاربەڤین و چ گوهرپینا د واتایا ئەوان پەڤاندا ناکەن.

۶. پێنقیسا زمانی کوردی پێدڤی ب <ز> بزرکێ هەیه، کو هێمایەک بۆ بەڤتە دانان، چونکی بڕگەیا زمانی کوردی بێ ڤاول دروست نابیت، هەروەسا گوهرپینا ئەوێ ب پیتەکا دیتەر دبیتە ئەگەرێ گوهرپینا واتایی. دشیئت هەر پەڤه‌کا <وو> تیدا بێ ئاریشه ب ئێک <و> بێ بنقیسین، چونکی چ گوهرپینەکا واتایی دروست ناکەت.

5. لیستەیا ژیدەران

ژیدەر ب زمانى كوردى

- خالىد، عەبدولوهەاب. (٢٠١٠). دەستپێكەك بۆ زمانقانا پراكتىكى، هەولێر، چاپخانه ی رهوشه‌نبیری.
- خۆشناو، نەزیمان عەبدوللا. (٢٠١٣). زمانى ستانداردى كوردى، هەولێر، چاپى يەكەم.
- حەبیب، بەدران ئەحمەد. (٢٠٠٥). پێنوسی یەكگرتوى كوردى، هەولێر، چاپى دووهم، چاپخانه ی وه‌زاره‌تى پەرۆه‌ده.
- حەسەن، عەبدولسەتار فەتاح. (٢٠٠٤). رێنقىسا كوردى، دهوك، چاپا ئىككى، چاپخانا خەبات.
- حەسەن، رەحمان ئىسماعیل. (١٩٩١). بېگه و ئاسان بونی بېگه له كوردیدا، هەولێر، نامەى ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین.
- پەسول، عەبدوللا حوسێن. (٢٠٠٤). چەند پیتىكى کێشەدار لە نوسینی کوردیدا لیکۆلینەوه‌یه‌كى دەنگسازیه، دهوك، گۆڤارى زانکۆی دهوك، بەرپەندى (٧ ژمارا ١)، ل (١ - ١٢).
- شاهین، اسماعیل تاها. (٢٠٠٨). ژبو پێنقىسه‌كا باشتەر، دهوك، ژ وه‌شانین ئىكه‌تيا نفیسه‌رێن كورد.
- عەلى، بەكر عومەر و ئەمین، شێركۆ حەمە. (٢٠١٧). زار و شیوه‌زار، سلیمانی، چاپى دووهم، چاپخانه ی چوارچرا.
- عەلى، تالیب حوسێن. (٢٠١٤). زانستى زمان و زمانى كوردى، هەولێر، چاپخانه ی رۆژه‌لات.
- عەلى، شێرزاد سەبرى و عەبدوللا، عەبدولسەلام نەجمەدین. (٢٠١١). زمانقانا کاره‌كى، دهوك، چاپا ئىككى، چاپخانا خانى.
- عەبدوللا، عەبدولسەلام نەجمەدین و عەلى، شێرزاد سەبرى. (٢٠١١). زمانقانا تیۆرى، هەولێر، چاپا ئىككى، چاپخانا حەجى هاشم.
- عمر، فازل. (٢٠٠٤). چەند ئاوره‌ك ل زمانى كوردى، هەولێر، چاپا ئىككى، چاپخانا وه‌زاره‌تا پەرۆه‌ردى.
- مارف، ئەوره‌حمان حاجى. (٢٠١٤). فەرهنگی زاراوه‌ی زمانناسی، هەولێر، چاپى دووهم، چاپخانه ی رۆژه‌لات.
- مارف، ئەوره‌حمان حاجى. (١٩٨٥). نوسینی كوردى به ئەلفوبیى عەرەبى، الوزیریە، چاپخانه ی علا.
- محمد، كەسەر یاسین. (٢٠٠٩). جیاوازییا بکارهینانا فۆنیمان د کوردیا سەری و ناڤه‌پاستدا، دهوك، نامەیا ماستەر، زانکۆیا دهوك.
- محمد، کسر یاسین. (٢٠٢٢). فۆتۆلۆجیا به‌ره‌مه‌هینانێ یا نه‌پاسته‌هێلی د زمانى كوردیدا، زاخۆ، نامەیا دکتۆرایى، زانکۆیا زاخۆ.
- هروړی، نه‌زاد. (٢٠١١). پێبه‌را پێنقىسا كوردی (زاره‌فه‌ی كورمانجی)، دهوك.

ژێدەر ب زمانێ ئینگلیزی:

Coulmas, Florian. (2002). Writing Systems, Cambridge University Press.

Jêder bi Alfabêya Latînî:

Abdulah, 'Abdulsalam Necmedîn û li, Şêzad Sebrî. (2011). *Zimanvanya Tyorî*. Çapa êkê. Hewlêr. Çapxana Hecî Haşim.

Bekir 'Omer u Şêrko Heme. (2017). *Zar u Şêwezar*. Çapî diwem. Silêmanî: Çapxaney Çiwarçira.

Habîb, Bedran Ehmed. (2005). *Rênusî Yekgirtoy Kurdî*. Çapî Diwem. Hewlêr: Çapxaney Wezareti Perwerde.

Hesen, 'Abdulsetar Fetah. (2004). *Rênivîsa Kurdî*. Çapa Êkê. Çapxana Xabat.

Hesen, Rehman Îsma'îl. (1991). *Birge û Asanbunî Birge le Zimanî Kurdî da*. Hewlêr. Namey Master. Zankoy Selahedîn.

Hirorî, Newzad. (2011). *Rêbera Rênivîsa Kurdyê (Zaraveyê Kurmancî)*. Dihok.

Marif, Ewrehman Hacî. (1975). *Nusînî Kurdî be Elfobêy 'Erebî*. Elwezîrîye. Çapxaney 'Ala.

Marif, Ewrehman Hacî. (2014). *Ferhengî Zarawey Zimannasî*. Çapî diwem. Hewlêr: Çapxaney Rojhelat.

Mihemed, Keser Yasîn. (2009). *Cyawazya Bikarhînana di Kurdyâ Serî û Naverast da*. Dihok. Namaya Masterê. Zankoya Dihok.

Mihemed, Keser Yasîn. (2023). *Fonologya Berhemhînanê ya Nerastehêlî di Zimanê Kurdî da*. Zaxo. Nameya Diktorayê. Zankoya Zaxo.

Omer, Fazil. (2004). *Çend Awirek li Zimanê Kurdî*. Çapa êkê. Hewlêr: Çapxana Wezaretê Perwerdê.

Resul, 'Abdulah Hisên. (2004). *Çend Pîtêkî Kêşedar le Nusînî Kurdîda Lêkolîneweyekî Dengsaz îye*. Dihok. Govarî Zankoy Dihok. Berpendî (7) jimare (1) la per (1-12).

Şahîn, Isma'îl Taha. (2008). *Ji bo Rênivêseka Bêstir*. Dihok: Ji weşanên Êketiya Nivîserên Kurd.

Şêzad Sebrî û 'Abdulah, 'Abdulsalam Necmedîn. (2011). *Zimanvanya Karekî*, Çapa êkê. Dihok: Çapxana Xanî.

Talîb Husên. (2014). *Zanistî Ziman û Zimanî Kurdî*. Hewlêr: Çapxaney Rojhelat.

Xalîd, 'Abdulwehab. (2010). *Destpêkek bo Zimanvaniya Piraktîkî*. Hewlêr: Çapxaney Rewşenbîrî.

Xoşnaw, Nerîman 'Abdulah. (2013). *Zimanî Sitandardî Kurdî*. Çapî Yekem. Hewlêr.

Extended Abstract:

The standardization of language is significantly influenced by the implementation of United Orthography. Standardized writing offers numerous advantages across various domains and plays a crucial role in preserving languages from potential extinction. While all languages face writing issues, it is imperative for specialists to propose effective solutions. This academic discourse emphasizes the need for expert intervention in addressing the challenges associated with writing in different languages. The Kurdish language lacks a standardized writing system, primarily due to the existence of letters with varying forms and the absence of consensus among Kurdish linguists regarding a standard form. This disagreement may stem from the diverse origins of these letters, as some have been influenced by religion or borrowed from neighboring countries. Another issue in Kurdish standardized writing is the absence of a vowel letter (i). In this research, the focus was on studying letters that elicit divergent opinions among linguistic scholars and examining their documented personal views. The objective was to determine the feasibility of including or excluding these letters from the Kurdish writing system. The findings of this research contribute to the understanding of the existence and usage of these letters in Kurdish writing, paving the way for potential standardization efforts.

The research findings revealed several disputed letters that were considered as data for this study, namely: <ح>, <ڤ>, <ع>, <غ>, <ڤ>, <ز>, and <و>. The analysis demonstrated that the letter <ح> does indeed exist in the Kurdish writing system, and its presence is evident in numerous words commonly used by Kurdish speakers. Furthermore, it was observed that the letter <ڤ> is an integral part of the Kurdish language, as substituting it with the letter <ڤ> results in a significant change in meaning. These findings provide valuable insights into the inclusion and significance of these letters in the Kurdish orthography.

According to the research findings, it was determined that the letters <ع> and <غ> are not considered as distinct and genuine letters in the Kurdish language. This is because the letter <غ> can be easily interchanged with the letter <ع> without causing any significant issues. Similarly, the letter <ع> has the capacity to transform into other letters such as <ح>, <ڤ>, and <ز>. Additionally, it was observed that the letters <ڤ> and <ڤ> are considered allophones, meaning they represent variations of the same sound in different contexts. These findings highlight the phonetic and contextual characteristics of these letters within the Kurdish writing system.

The research findings suggest that the Kurdish language writing system would benefit from the inclusion of vowel letters (بزره‌هه) and their corresponding notation. This is due to the essential role vowels play in forming Kurdish syllables. Currently, the absence of vowel letters poses challenges, and introducing new notation to represent vowels would require significant changes to the existing Kurdish writing conventions. Furthermore, it was determined that replacing <و> with <و> is a viable option, as it does not result in a change in meaning. These observations highlight the potential improvements that can be made to the Kurdish orthography to better accommodate vowel representation and enhance the clarity and consistency of the written language.

DOSYA **KURDÊ ZAZA**

Edîtorê Dosya: Nurettin Beltekin

Edîtorê Dosya ra

Merheba şima rê!

Kovara Nûbihar Akademîye bi humara xo ya newesine (humara yewine ya serra desine) vera şima cigêrayox û akademîsyenan de ya. Seke nuştêyê edîtorîyê humara heştêsine de zî nuştîbi dosyayê na humare *kurdanê zazayan (kirdan)* ser o ya. Seke yena zanayene ke nê tewirî xebatî gelek kême. Ma hevîdarê ke bi nê xebatan humarê xebatê îlmî ke kurdanê zazayan ser o ameyê kerdene zêdênî. Bi nê xebatan derheqê kurdanê zazayan de yew gola zanayîşanê îlmî virazîyena û ey îhtîyacanê xo na gole ra genî.

Serranê peyinan de bi zazakî (kirdkî) hetê nuştîşî ra yew enerjî û heyecêk virazîyo. Na rê gelêk berhemê edebî zî ameyê nuştîş. Mavajî, hikaye, şîr û roman ameyê nuştene û humarê înan roj bi roj zêdênî. Heto bîn ra derheqê folklor, tarîx û kulturê *kurdanê zazayan* de zî gelek materyal ameyo arêkerdene û nuştene. Cigêrayoxan bi xebatanê wareyî, fekê şarî ra hem materyalê folklor girewtî hem zî semedê xebatanê tarîxî bi metodolojîya tarîxo fekkî derheqê vîyarteyê înan de zaf zanayîşî qeyd kerdî. Na dosya de no materyal bi hewayê îlmî ameyo şuxulnayîş.

Temayê dosyayî edebiyat, folklor û tarîx ser o yî. Nuşttoxê dosyayî panc kes ê. Nuşttoxan ra çahar tenan meqaleyê xoserî nuştî û yew zî açarnayîş kerd. Înan ra çahar kesan meqaleyê xo zazakî (Analîzê Arketîpkî yê Sanika Xerîb û Nasib, Çarçewaya Çar Fonksîyonê Folklorî de Edetê Dîwan yê Zazayan, Hetê Awanî ra Romanê Kilama Pepûgî, Kitabê Mehmed Arîfî yê *Binbir Hadîsî* de Derheqê Dersim û Dersimijan de Vîrardişê Ey) û yew zî tirkî (Kîtabanê Cografyayê Osmanîyan de Zazayî û Cografyayê Zazayan) nuşt.

Dr. Ercan Çağlayan xebatê xo yê tarîhî *Kîtabanê Cografyayê Osmanîyan de Zazayî û Cografyayê Zazayan* de kîtabanê cografyayê osmanîyan de reça zazayan geyreno. Zanayîşê ke deheqê zazayan de ameyê nuştîş tesbit keno. Reyna coğrafyaya ke zazayî tede ciwîyenî goreyê kîtabanê cografyayê osmanîyan eşkera keno. Seke yeno zanayene osmanîyan pansê serrî qeyd girewt û semedê kurdanê zazayan cîmeyê giran ê.

Harun Bozkurt û Dr. İlyas Akmanî xebatê (Hetê Awanî ra Romanê Kilama Pepûgî) xo de romanê Kilama Pepûgî hetê unsuranê awanî kamîyê romanî, hoka ewnîyayîşî û vatoxê ci, mûnitişê hedîseyan, wextê romanî, mekanê dorûverki û hîşîyan (sensorial), kadroyê karakteran heme hetan ra ameyî analîz kerdiş. Zazakî de hem roman yew tewiro newe yo hem zî analîzê romanê newe yo. Coka na xebate yew havila giran a.

Analîzê Arketîpkî yê Sanika Xerîb û Nasib de **Dr. Okan Alay** yew sanike ser o xebitîyayo. Sanike goreyê teorîyê arketîp yê Jungî ke hîrê merhelaya rayîrwanîyê qehremanî (cîyabîyayîş-resayîbîyayîş-agerayîş) ra yena pê analîz bîya. **Dr. Metin Çiftçi** zî Çarçewaya Çar Fonksîyonê Folklorî de Edetê Dîwan yê Zazayan de materyalê folklorîk ke şarî ra arêdayî ser o xebitîyayo. **Dr. Metin Çiftçi** materyalê xo, goreyê çahar fonksîyonanê folklorî -keyfûşayîkerdiş, tesdîqbîyayîşê kulturî û ê ke rîtuêlan muşahedekenî û ê ke îcra kenî, rîtuêlan û dezgehan tesdîqkerdişî û perwedeyî analîz kerdî. Her di xebatê folklorî seba xebatanê ameyoxan havilê giran danî cigêroxan û akademîsyenan.

Veysel Hanyıldız zî xebata xo ya *Kitabê Mehmed Arîfî yê Binbir Hadisî de Derheqê Dersim û Dersimijan de Vîrardişê Ey* de yew kîtabê osmanîyan ra beşêk açar-nayo. Mehmed Arîfî yew wazîfedarê osmanîyan o û mintiqayê Dersimî de xebitîyayo. Derheqê zazayê alewîyan de şahidî û vînayîşê xo sey vîrardiş kîtabê xo de nuştî. Nê tewir xebatî yew hete ra derheqê biyayîş, kultur, bawerî ûeb. zanayîşan danî, heto bîn ra vînayîşanê osmanîyan nawnenî. Coka na xebate zî seba xebatanê ameyoxan roşnêk a.

Ma hevîdar ê ke na dosya semedê xebatanê kurdanê zazayan bena yew havilêk ke xebatê wareyî bi şeklo îlmî yenî viraştene. Heta yewna dosyaya bine weşîye de bimanîn.

Nurettin Beltekin

Edîtorê Dosya

Osmanlı Coğrafya Kitaplarında Zazalar ve Zaza Coğrafyası

Kıtabanê Cogrfayayê Osmaniyan de
Zazayî û Cogrfayayê Zazayan

Zazas and Geography of Zaza in Ottoman Geography Books

Ercan ÇAĞLAYAN*

ÇAĞLAYAN, Ercan, (2023),
"Osmanlı Coğrafya Kitaplarında
Zazalar ve Zaza Coğrafyası",
Nübihar Akademi, no. 19,
p.73-95, DOI: 10.55253/2023.
nubihar.1296278

Genre/Cure: ResearchArticle/
Gotara Lêkolîni

Received/ Hatin: 12/05/2023

Accepted/ Pejirandin:
23/05/2023

Published/ Weşandin:
30/06/2023

ORCID:
0000-0002-0391-9413

Plagiarism/İntihal: This article
has been reviewed by at least
two referees and scanned via
ithenticate plagiarism website./
Ev gotar herî kêrî ji aliye 2
hakeman ve hatiye nirxandin û
di malpera întihalê ithenticate re
hatiye derbaskirin.

ÖZET:

Osmanlı coğrafya kitaplarına referansla ve içerik analizi metoduyla kaleme alınan bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Zazalara dair bilgi ihtiva eden Osmanlı kaynaklarına muhtasar bir biçimde yer verilmiş ve Osmanlı idari düzeninde Zazaların kurduğu mîrliklere kısaca temas edilmiştir. İkinci bölümde ise Osmanlı'da ilk bilimsel coğrafya kitabı olarak kabul edilen Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) *Kitab-ı Cihânnümâ*'sından başlayarak I. Dünya Savaşı'na dek yayımlanmış çok sayıda coğrafya kitabının Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında ihtiva ettiği bilgilere yer verilerek Osmanlı coğrafya yazıcılığının Zazalara bakışı ortaya konmuştur. Sadece Osmanlı umumi coğrafya kitapları ile coğrafya ders kitaplarına odaklanan çalışmada, seyahatnamelere yer verilmemiştir. Çalışmada referans olarak kullanılan coğrafya kitaplarının orijinallerine İstanbul'da bulunan İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve Marmara Üniversitesi Kütüphane Kataloğu ile Ankara'da bulunan Milli Kütüphane El Yazması ve Nadir Eserler Kataloğu

* **Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Muş, Türkiye / Assoc. Prof., Muş Alparslan University, Department of Political Science and Public Administration, Muş, Turkey,**
e.caglayan@alparslan.edu.tr. ORCID: 0000-0002-0391-9413.

ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi gibi platformlardan erişim sağlanmıştır. Son tahlilde, Osmanlı coğrafya kitaplarının Zazalara “Kürdistan kıtası” bahsinde yer verdiği ve Zazaları ekseriyetle Kürt şeklinde tanımladığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı coğrafya kitapları, Kürdistan, zazalar ve zaza coğrafyası.

KILMNUS:

Na xebata ke bi referansê kîtabanê cografyayê Osmanîyan û bi metodê wekerdişê tedeyî/ muhtewayî ameya nuştîş di qisiman ra yena pê. Qismo yewin de kilmekî ca dîyayo çimeyanê Osmanîyan ke derheqê zazayan de tede zanayîşê estî û nîzamê îdarîyê Osmanîyan de mîrîtiyê ke zazayan ronayê ra kilmekî behs bîyo. Qismo di-yin de zî Kîtab-î *Cihânnûmâ* yê Kâtib Çelebî (m. 1657) ke Osmanîyan de sey kîtabo îlmî yo verîn yeno qebul kerdiş ra heta Herbo Yewin yê Dinya gelêk kîtabê cografya ameyê weşaneyîş ke derheqê zazayan û cografyayê zazayan de zanayîşan îhtîwa kenî ca dîyayo ci û ewnîyayîşê cografyanuştoxîyê Osmanîyan bi zazayan tesbit bîyo. Xebate têna bale xo dayo kîtabanê umumî yê cografyayê Osmanîyan û kîtabanê dersê cografyayî, ca nêdayo seyahatnameyan. Kîtabê cografyayê ke xebate de sey referans ameyê şuxulnayîş aslê înan platformanê sey İstanbul de Merkezê Cigêyrayîşanê Îslamî (ÎSAM), Kîtabxaneyê Ataturkî yê Şarêdariya İstanbul ya Gird û Kataloga Kîtabxaneyê Unîversîteya Marmarayî, Ankara de Kataloga Eseranê Nadîr û Destnuştayan ya Kîtabxaneyê Milî û Kîtabxaneyê Dezgehê Tarîxê Tirkî ra ameyê resayîş. Tehlîlo peyin de, kîtabanê cografyayê Osmanîyan behsê “qitayê Kurdistanî” de ca dayo zazayan û zafane zazayî sey Kurd pênas kerdî.

Kilîçekuyî: Împaratoriya Osmanî, kîtabê cografyayê Osmanî, Kurdistan, zazayî û cografyayê zazayan.

ABSTRACT:

This study, which was written with reference to Ottoman geography books and used content analysis method, consists of two parts. In the first part of the study, the Ottoman sources containing information about the Zazas are given in a concise manner and the mirliks established by the Zazas in the Ottoman administrative order are briefly touched upon. In the second part, the view of Ottoman geography writing on Zazas is revealed by giving information about Zazas and Zaza geography in many geography books published starting from Kâtib Çelebi's *Kitab-ı Cihânnûmâ* until the First World War. In the study, which only focuses on Ottoman general geography books and geography textbooks, travel books are not included. The originals of the geography books used as references in the study were accessed from platforms such as the Center for Islamic Studies (ÎSAM), Is-

tanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library and Marmara University Library Catalogue, and the National Library Manuscript and Rare Books Catalog and the Turkish Historical Society Library in Ankara. In the final analysis, it was seen that the Ottoman geography books included the Zazas in the “Kurdistan continent” and defined the Zazas as mostly Kurds.

Key Words: Ottoman Empire, Ottoman geography books, Kurdistan, zazas and zaza geography.

1. GİRİŞ

Kürt ve Kürdistan tarih yazımı için çok mühim bir yere sahip olan Osmanlı coğrafya kitaplarının, bu çalışmanın konusu olan Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında aynı öneme haiz olduğu söylenebilir. Bir diğer ifadeyle, Osmanlı coğrafya kitapları Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında teferruatlı malumat ihtiva ettiğinden söz konusu kitaplara dayalı müstakil bir çalışma yapmak elzem olmuştur. Osmanlılarda coğrafya yazıcılığı, I. (Çelebi) Mehmed (1413-1421) döneminde *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât* isimli eserin Türkçeye tercüme edilmesiyle başlatılmaktadır (bkz. Mütercimi Meçhul, 2019). Öte yandan 17. yüzyıldan önce Arapça, Farsça ve Grekçe gibi dillerden Türkçeye göz ardı edilemeyecek kadar coğrafya kitabı tercüme edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlıların bu alana yöneldiği başlangıçtaki örneklerin çeviri faaliyetlerinden ibaret olduğu söylenebilir. Bu dönemden sonra gelişme gösteren Osmanlı coğrafya yazıcılığı az sayıdaki telif ve tercüme eserlerle yol alabilmiştir. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvî'nin (ö. 1283) kozmografya ve coğrafyaya dair aynı ismi taşıyan ve Yazıcızâde Ahmed Bîcan (ö. 1466'dan sonra) tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilen eser, bu alandaki ilk eserlerden biridir. Yine Batlamyus'un MS. 150 yılında telif ettiği ve coğrafya biliminin metodunu ortaya koyduğu eserinin hem metni hem de haritaları II. (Fatih Sultan) Mehmed (1451-1481) döneminde İslâmî literatüre *Kitâbü'l-Coğrafya fi'l-Ma'mûre mine'l-Arz* şeklinde Grekçeden Arapçaya tercüme ettirilmiştir. Türkçeye tercüme edilen coğrafya eserlerinden biri de İbnü'l-Verdi'nin Haridetü'l-Acâib isimli eseri olup III. Mehmed (1595-1603) döneminde Şerif Efendi tarafından tercüme edilmiştir. Bu tarihten itibaren de çeşitli dillerde yazılmış olan coğrafya eserleri Türkçeye çevrilmiştir. İlave olarak, Osmanlıların meşhur denizcisi Pîrî Reis (ö. 1553) tarafından yazılan ve coğrafya ile haritacılık biliminin önemli eserlerinden kabul edilen *Kitâb-ı Bahriyye* isimli eser de Osmanlı coğrafya literatürünün önemli kilometre taşlarından biridir. Osmanlı coğrafya yazıcılığının temellerinin atıldığı kaynaklardan biri de Seydi Ali Reis (ö. 1562)'in Hindistan dönüşü sırasında, yolculuğu boyunca gezip gördüğü yerleri yazdığı *Mir'âtü'l-Memâlik* isimli eserdir (Osmanlı coğrafya yazıcılığı için bkz. Taezchner, 2018). Burada muhtasar bir biçimde işaret edilen eserlerin, Osmanlı coğrafya yazıcılığının temellerinin atılmasında büyük rol oynadıklarını söylemek pekâlâ mümkündür.

Osmanlı döneminde bilimsel manada coğrafya yazıcılığının ilk örneklerine ancak 17. yüzyılda tesadüf edilmektedir. Osmanlı tarihinde bilinen ilk bilimsel coğrafya kitabının Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657) *Kitab-ı Cihânnümâ* isimli çalışması olması, bu savı doğrulamaktadır (Kâtip Çelebi, 2010). Yine aynı yüzyılda yaşayan Evliya Çelebi (ö. 1684) tarafından kaleme alınan on ciltlik *Seyahatname* isimli eser, Osmanlı coğrafya yazıcılığının olduğu kadar dünya coğrafya literatürünün de kült eserlerinden biri olarak kabul görmektedir. Çelebi, *Seyahatname* isimli eserinde otuz yılı aşkın bir sürede gezdiği yerkürenin çok geniş bir kısmının coğrafi özelliklerinin yanında tarihi, kültürel, etnografik, siyasi, idari ve iktisadi özelliklerini de teferruatlı bir biçimde tasvir etmiştir. *Seyahatname*, özelde Osmanlı ve genelde ise dünya tarihinin en geniş ve zengin coğrafya ve seyahatname kitaplarından biri olarak kabul görmektedir (Evliya Çelebi, 1999/2000).

Kâtip Çelebi'nin coğrafya çalışmalarıyla temelleri atılan ilmi Osmanlı coğrafya yazıcılığı 18. yüzyılda başta İbrahim Müteferrika olmak üzere birçok ilim insanının çalışmalarıyla ciddi bir gelişme göstermiş ve nihayetinde 19. yüzyılda coğrafya yazıcılığı deyim yerindeyse altın çağını yaşamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem telif ve hem de tercüme eserlerle coğrafya alanındaki eser sayısında ciddi bir artış yaşanmış ve bahse konu kitaplar zengin bir içeriğe kavuşturulmuştur. Osmanlı coğrafya yazıcılığının nitelik ve nicelik bakımından artış göstermesi, okullaşma oranının artmasından bağımsız düşünülemez elbette. Diğer bir ifadeyle, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da eğitim-öğretim faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte birçok disiplinde olduğu gibi coğrafya ders kitaplarında da artış yaşanmıştır. 1869'da yayımlanan Maarif Nizamnamesi coğrafya derslerinin sıbyan (ilkokul) mekteplerinde yaygınlaşmasında belirleyici olmuş; fakat bunun idadilere (lise) yansımaları ise ancak 1876'dan sonra mümkün olabilmıştır (Kaya, 2019, s. 287-291).¹

1 Osmanlı'da Tanzimat döneminden itibaren ve bilhassa II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki dönemlerinde eğitim, "devlete sadakat sağlanmasında" en mühim ideolojik ve endoktrinasyon aygıtlarından biri olmuştur. Bilhassa yüzyılın ortalarından itibaren okullarda tarih ve coğrafya öğretiminin önem kazanması, eğitimin bahse konu ideolojik ve endoktrinasyon aygıtı olma durumundan bağımsız düşünülemez. II. Abdülhamit ile İttihat ve Terakki dönemi ders kitaplarındaki belirgin ideolojik farklılık, bu durumun en somut göstergelerindendir. II. Abdülhamit, eğitimde dinselleşmeyi artırarak "itaatkâr bir kuşak" yaratmayı hedeflerken, İTC ise dini/İslam'ı ikinci plana iterek "miller Türkçü bir kuşak" yetiştirmeyi hedefliyordu. Daha açık söylemek gerekirse, II. Abdülhamit döneminin eğitim politikasının itaat ve sadakat üçgeni "Allah, Peygamber-Padişah"tan oluşurken, İTC'nin itaat ve sadakat dörtgeni "vatan-millet-kanun ve devlet" olarak tebellür edecekti (ayrıntı için bkz. Alkan, 2005: 73-242). Pek tabii olarak bu durum, "siyasal kültür aktarımı"nın yapıldığı ders kitaplarına doğrudan yansıyor. Mesela II. Abdülhamit dönemi coğrafya ders kitaplarında siyasal kimlik olarak "Osmanlılık" vurgulanıyor veya Osmanlılık, "İslam ve Türklüğün özgün kimlik bileşimi" şeklinde ifade ediliyordu (Alkan, 2005: 142). Dolayısıyla, ulus-devletin temellerinin atıldığı 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında

Geç Osmanlı döneminde telif edilen coğrafya kitaplarında umumiyetle, “Coğrafya-yı Ümûmî”, “Muhtasar Coğrafya”, “Coğrafya Risalesi”, “Haritalı Coğrafya-yı Ümûmî”, “Haritalı Memalik-i Osmaniye Coğrafyası” ve “Nev Usûl Coğrafya” gibi isimler kullanılmaktaydı. Coğrafya kitaplarının tümünde giriş kısmında coğrafya ilminin ve konusunun ne olduğu, coğrafya çeşitleri, dünyanın şekli, hareketleri, kıtalar, okyanuslar, iklimler, mevsimler gibi coğrafya ilmine ait genel bilgiler yer almaktaydı. Akabinde ise Osmanlı coğrafyası umumiyetle, ‘Avrupa-yı Osmânî’, ‘Asya-yı Osmânî’ ve ‘Afrika-yı Osmânî’ şeklinde üç bölümde tasnif edilmekteydi. Coğrafya ders kitaplarında sadece fiziki coğrafyaya dair bilgiler yer almamakta; aynı zamanda beşeri coğrafyanın konuları olan insanın ve ırkların oluşumu, tekâmülü, dillerin doğuşu, tasnifi ve dil aileleri, aile şekilleri, uygarlıkların doğuşu, şehirlerin kuruluşu, tarım, hayvancılık ve ticaret, küçük sanayi kolları, iktisadi yapı, gümrük ve limanlar hakkında da teferuatlı malumat yer almaktadır (Biçer, 2009a, 11-12; Biçer, 2020, 57). Yanı sıra coğrafya kitapları Osmanlı ülkesinin toprakları, iklimi, hudutları, topoğrafyası/ yeryüzü şekilleri, dağları, ovaları, nehirleri, gölleri, ziraatı, ticareti, yer altı ve yer üstü kaynakları, iktisadi durumu, nüfusu ve demografik yapısı gibi konularla ilgili bilgiler barındırmaktaydı. Kısacası, coğrafya kitaplarının bir kısmı salt fiziki coğrafyayla sınırlıyken; kitapların ekseri ise siyasi, beşerî, iktisadi, istatistikî ve biyocoğrafya gibi alanlar hakkında geniş bilgi ihtiva etmekteydi. Son bir not olarak, geç Osmanlı döneminde okullarda okutulan coğrafya dersi “umumi” ve “hususî” olarak iki ayrı ders şeklinde okutulmaktaydı. Umumi Coğrafya dersi dünya coğrafyasını ele alırken; Hususî Coğrafya ise Osmanlı Coğrafyasını konu edinmekteydi (Alkan, 2005, s. 141).

Osmanlı coğrafya kitaplarının genelinde “Kürdistan-ı Osmanî” ve “Kürdistan-ı Acem/İran” olmak üzere iki ayrı Kürdistan’dan bahsedilmektedir. Coğrafya kitapları, “Kürdistan-ı Osmanî” bahsinde Osmanlı Kürdistan’ındaki vilayetler hakkında teferuatlı bilgiler vermektedir.² Osmanlı coğrafya kitaplarında Osmanlı Kürdistan’ının sınırları dönemsel olarak değişmekle birlikte; Kürdistan-ı Osmanî coğrafyası, genellikle şu dokuz vilayeti kapsayacak şekilde kullanılmaktaydı: Erzurum, Van, Bitlis,

coğrafya derslerinin daha etkin ve sistemli bir şekilde okul ders müfredatlarında yer almaya başlaması ve dönemsel olarak içeriğinin farklılık göstermesi, eğitimin ideolojik aygıt olma durumuyla doğrudan ilgilidir. Geç Osmanlı döneminde okullarda coğrafya dersinin yaygınlaştırılması, coğrafya aracılığıyla Osmanlı yurttaşlarında “mili vatan” imgesi inşa edilmeye çalışıldığını somut bir biçimde ortaya koymaktadır.

- 2 Osmanlı belgelerinde, matbuatında ve basınında Kürtlerin ve dolayısıyla Zazaların yaşadıkları coğrafya *Kürdistan*, *Kürdistan Eyaleti*, *Diyar-ı Kürdistan*, *Kürdistan Kıtası*, *Kürdistan Mıntıkası*, *Vilayat-ı Kürdistan*, *Bilad-ı Ekrad* [Kürt beldeleri] ve *Cemaat-ı Kürdan* gibi isimlerle literatüre geçmiştir. Geç Osmanlı döneminde, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınan coğrafya ders kitaplarında ise, yukarıda da ifade edildiği üzere, *Kürdistan-ı Osmanî* ve *Kürdistan-ı Acem/İran* olmak üzere iki ayrı Kürdistan kullanımı söz konusudur.

Dersim, Mamuretü'l-aziz, Hakkâri, Halep ve Musul vilayeti.³ Kitaplar, Erzurum, Bitlis, Dersim, Diyarbakir ve Mamuretü'l-aziz vilayetleri kısımlarında Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında bilgi vermektedir.

Son tahlilde, Osmanlı coğrafya kitaplarına referansla kaleme alınan bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Zazalara dair bilgi ihtiva eden Osmanlı kaynaklarına muhtasar bir biçimde yer verilmiş ve Osmanlı idari düzeninde Zazaların kurduğu mîrliklere kısaca temas edilmiştir. İkinci bölümde ise ilk bilimsel coğrafya kitabı olarak kabul edilen Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) *Kitab-ı Cihânnümâ*'sından başlayarak I. Dünya Savaşı'na dek yayımlanmış çok sayıda Osmanlı coğrafya kitabının Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında ihtiva ettiği bilgilere özet olarak temas edilmiştir. Çalışmada, coğrafyayla ilgili hususlar içermelerine rağmen gezi ve gözlemlere dayanan ve disiplinler arası bilgiler içeren seyahatnamelere değinilmemiştir. Son bir not olarak, çalışmada referans olarak kullanılan coğrafya kitaplarının orijinallerine İstanbul'da bulunan İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Marmara Üniversitesi Kütüphane Kataloğu ile Ankara'da bulunan Milli Kütüphane El Yazması ve Nadir Eserler Kataloğu ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi gibi platformların veri tabanlarından erişim sağlanmıştır.

2. OSMANLI LİTERATÜRÜNDE VE İDARİ SİSTEMİNDE ZAZALAR

Zazalar hakkında daha evvel yapılan çalışmalarda yer aldığı üzere, Osmanlı kaynaklarında Zazalar, Kürt olarak tavsif ve tasnif edilmiştir. Osmanlı kaynaklarında Zazalarla ilgili kayıtlar *Zaza* ve *Dunbulî* olmak üzere iki ayrı isimle kayda geçmiştir. Osmanlı literatüründe *Zaza* sözcüğü; (زازا), (زاز) ve (زازى) olmak üzere üç ayrı formda yer almıştır. Dolayısıyla Osmanlı arşivlerinde Zazalarla ilgili araştırma yapanların *Zaza* sözcüğünün mezkûr formlarından hareketle bir tarama ve araştırma yapmaları gerekir. Osmanlı kayıtlarında Zazalarla ilgili diğer bir kullanım ise *Dunbulî* ismi olup, bu isimle anılanlar daha ziyade İran sınırlarında yaşayan bir Kürt aşiretidir. Not edilmesi

3 Osmanlı Kürdistan'ındaki vilayet, sancak ve kazalar, dönemsel olarak değişmekle birlikte gene -likle şu idari birimleri ihtiva etmektedir: **Erzurum Vilayeti:** Erzurum ve kazaları, Bayezid [Ağrı] ve kazaları, Erzincan ve kazaları, Bayburt ve Kiğı. **Van Vilayeti:** Merkez, Çatak, Gevaş, Erciş, Adilcevaz, Müks [Bahçesaray] ve Bargiri [Muradiye]. **Bitlis Vilayeti:** Merkez, Siirt, Muş, Genç, Çapakçur [Bingöl], Ahlat, Hizan, Mutki, Malazgirt, Varto, Sason, Garzan, Şirvan, Hazro, Eruh, Pervari ve Kulp. **Diyarbakir Vilayeti:** Merkez, Palu, Ergani, Mardin, Midyat, Nusaybin, Şırnak, Cizre, Derik, Silvan, Siverek ve Lice. **Mamuretü'l-Aziz Vilayeti:** Harput, Malatya, Adıyaman, Kahta, Eğin ve Arapgir. **Dersim Vilayeti:** Hozat, Mazgirt, Çarsancak, Çemişgezek, Kızılkilise [Nazımiye] ve Ovacık. **Hakkâri Vilayeti:** Elbak [Başkale], Çölemerig ve İmadiye. **Halep Vilayeti:** Merkez, Antakya, Antep, Kilis ve Urfa. **Musul Vilayeti:** Merkez, Şehrızor, Zaho, Duhok, Erbil, Süleymaniye, Sincar, Akre, Ranye, Revanduz ve Koysancak (ayrıntılar için bkz. Biçer, 2019: 145-147).

gereken bir diğer husus da Osmanlı kayıtlarında Zazalarla Kurmancların karışık yaşadığı yerlerde Zazaları Kurmanclardan ayırmak için “Dünbüli-i Ekrad” veya “Zaza-i Ekrad” şeklinde bir kullanımın söz konusu olmasıdır. Bu minvalde, Zazaca konuşan ve önemli Zaza aşiretlerinden olan Dersimlül ve Şeyh Hasanlu aşiretleri Osmanlı kayıtlarına “Cemaat-ı Ekrad-ı Dısimli” ve “Cemaat-ı Ekrad-ı Şeyh Hasanlu” şeklinde geçmiştir. Bundan başka, Çemişgezek sancağında 1518 yılında yapılan ilk tahrirde Dimililer için “Cemaat-ı Ekrad-ı Dumîli an nahiye-i Balan tabii Çemişgezek” şeklinde bir kullanımın olduğunu müşahade etmekteyiz (Demir, 2012, s. 116-117).

Osmanlı kayıtlarında ve literatüründe Zazalar/Dunbuliler, “Ekrad-ı Zaza”, “Zaza-i Ekrad”, “Dünbüli-i Ekrad”, “Cemaat-ı Ekrad-ı Dumîli”, “Cemaat-ı Ekrad-ı Dısimli” vb. isimlendirmelerle bir Kürt aşireti/topluluğu olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı literatüründe başta arşiv belgeleri olmak üzere; tarih ve coğrafya kitapları ile seyahatnameler; tahrir, mühime, hurufat, temettuat, kadı ve nüfus defterleri; salnameler, gazete ve mecmualar, Zazalar hakkında çok otantik ve teferruatlı bilgiler barındırmaktadır. Söz konusu kaynaklar arasında Zazalar hakkındaki en mühim verileri Osmanlı arşiv belgeleri ve salnameler içermektedir. Osmanlı arşivlerinde, Zazaların yaşadıkları coğrafya, nüfus ve demografik yapıları, inançları, tarihi ve dini eserleri ile Zaza mîrlikleri hakkında azımsanmayacak derecede belge bulunmaktadır. Benzer hususiyetler itibarıyla 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayımlanmaya başlanan devlet, maarif ve vilayet salnamelerini de burada tekraren anmak icap etmektedir (ayrıntı için bkz. Çağlayan, 2016, s. 63-82).

Osmanlı döneminde Zazalar ve Zazaca hakkında malumat bulunan mühim kaynaklardan biri de Osmanlı matbuatıdır. Osmanlı’nın kuruluşundan yıkılışına dek geçen zaman diliminde telif edilen çok sayıda vekayiname/kronik, fütühatname, sefername, menakıbname, seyahatname, coğrafya, tarih, hadis ve hatırat kitapları ile risalelerin tamamında Zazalara ve Zazacaya Kürtler içerisinde yer verilmiştir.⁴

4 Bu minvalde, Osmanlı klasik döneminde telif edilen Âşıkpaşazade Derviş Ahmed’in *Âşıkpaşazade Tarihi*, Mehmed Neşrî’nin *Kitâb-ı Cihan-nümâ’sı*, Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*, Keşfi Mehmed Çelebi’nin *Selimname’si*, Hoca Sadeddin’in *Tâcü’t-Tevârih*, Şükrî-i Bitlîsî’nin *Selimnâme’si*, Lütî Paşa’nın *Tevârih-i Âl-i Osmân’ı*, Gelibolulu Mustafa Âlî’nin *Künhü’l-Ahbâr’ı*, Peçevî İbrahim Efendi’nin *Tarih-i Peçevî’si*, Kâtip Çelebi’nin *Fezleke’si*, Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi’nin *Solakzâde Tarihi*, Mustafa Naimâ Efendi’nin *Tarih-i Naima’sı*, Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi’nin *Şânî-zâde Târihi*, Aziz Efendi’nin *Kânûn-Nâme-i Sultânî Li-Azîz Efendi*, Mehmed Hürşid Efendi’nin *Seyahatnâme-i Hudûd* gibi çok sayıda eserde Kürdistan Eyaleti ve Kürt mirleri bahsinde Zaza ismi kullanılmaksızın Dersim ve Çapakçur’daki Kızılbaşlar ile diğer bölgedeki Sünni Zazalar (coğrafya, mirler, mirlerin Osmanlı’ya bağlanması, Osmanlı-İran savaşlarındaki rolleri, iskân, bölgedeki mezhepler, aşiretler, askeri kuvvetler, ulema, vb. konular) hakkında dağınık bilgiler bulunmaktadır. Sözü edilen kaynakların tamamında Zazaların yaşadıkları coğrafya Kürdistan Eyaleti içerisinde zikredilmiş ve Osmanlı idari sistemindeki Zaza mîrleri de Kürt mîrleri içerisinde ele alınmıştır (Aygün, 2023: 17-66).

Osmanlı'da sözü edilen tüm bu kayıtların dışında on dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde yayımlanan çok sayıda Kürtçe ve Türkçe gazete ile dergide de Zazalar ve Zazaca hakkında malumat bulunmaktadır. Osmanlı basını da diğer Osmanlı literatürü gibi, Zazalar ve Zazacaya Kürdî topluluklar ve diller arasında yer vermiştir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı'da söz konusu dönemde yayımlanan gazete ve dergilerin tamamında Zazalar ve Zazacayı Kürtler ve Kürtçe dışında gören hiçbir yayının mevcut olmadığını not etmek gerekir.⁵

Son bir not olarak, Osmanlı literatüründe olduğu gibi Osmanlı idari sisteminde de Zazalara; Kürtler ve Kürt beylikleri içerisinde yer verildiğini kaydetmek gerekir.⁶ Bilindiği üzere, Kürdistan'daki Kürt beylikleri önce Safevîlere, 1515'te Diyarbekir'in "fethedilmesiyle" ise Osmanlılara bağlı olarak uzun yüzyıllar boyunca bir nevi yarı-bağımsız [ber-vech-i serbestiyet] bir pozisyonda hüküm sürmüştür. Zazaların meskûn olduğu Kürdistan coğrafyası 1515 yılında yirmi dört Kürt beyinin istimalet siyaseti neticesinde Osmanlı'ya iltihak etmesiyle birlikte Zazaların meskûn olduğu sancaklar, "Elviye-i Mîr-i Mîran-ı Vilayet-i Diyarbekir" ve "Vilayat-ı Kürdistan"a bağlı olarak "yurtluk", "ocaklık" ve "hükümet" tarzında idare ediliyordu. Osmanlı'ya istimalet yoluyla dâhil olan yirmi dört Kürt beyi arasında dört ayrı emirlik olarak teşekkül eden Zaza emirlikleri de bulunuyordu. Zaza mîrliklerinden *Süveydi Emirliği*; Genc,⁷ Çapakçur ve Hançuk beyleri; *Mirdasi Emirliği*; Palu, Eğil ve Çermik beyleri ve *Çemişgezek (Pir Hüseyin Bey oğulları) Emirliği* ise Mazgird, Pertek ve Sağman beyleri olarak üç beylik halinde hü-

- 5 Bu minvalde, Osmanlı toplumunda Kürt basın tarihinde önemli yere sahip olan ve ekseriyetle Türkçe ve Kürtçe yayımlanan *Kürdistan* (1898), *Kürt Teavün ve Terakki* (1908), *Şark ve Kürdistan* (1908), *Kürdistan* (1908), *Peyman* (1909), *Amidi Sevda* (1909), *Yekbûn* (1913), *Jin* (1918), *Gazi* (1918) ve *Bangi Kurdistan* (1922) isimli gazeteler ile *Rojî Kurd* (1913), *Hetawî Kurd* (1913), *Yekbûn* (1913), *Bangî Kurd* (1914), *Kurdistan* (1914) ve *Jîn* (1918) isimli dergilerde Zazalar ve Zazacanın, tamamen Kürtler ve Kürtçenin içerisinde değerlendirildiğini kaydetmek gerekir. Aynı şekilde sözü edilen gazete ve dergilerde yazı yazan az sayıda Zaza aydın ve aktivistin de kendisini Kürt hareketi içerisinde konumlandığı ve mezkûr süreli yayınlarda kültürel ve entelektüel çalışmalara katkı sağladığı müşahade edilmektedir. Hiç kuşkusuz, geç Osmanlı döneminde yayımlanan gazete ve dergilerde aktif olarak yazarlık yapan ve Kürt düşün dünyasının önde gelen isimlerinden kabul edilen Liceli Ehmed Ramîz Kürdîzade ile Mutkili Xelîl Xeyalî, dönemin en ünlü Zaza aydınları arasında yer almaktadır. Hem Kürdîzade hem de Xeyalî, dönemin gazete ve dergilerinde yazılar yazarak Kürt düşünce dünyasına katkı yapmaktaydı (Biçer, 2009b; Koç, 2021). Diyarbekir yerel basınında Zazaca ve Zazazadeler için ayrıca bkz. Bingül, 2020: 261, 265.
- 6 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Çağlayan, 2016: 63-82; Çağlayan, 2011: 271-290; Çağlayan, 2012: 286-301; Çağlayan, 2015: 249-306; Çağlayan, 2017: 53-75; Çağlayan, 2023: 377-394.
- 7 Süveydi Emirliğinin üç merkezinden biri olan Genc, bugünkü Genç ilçesi değil; Solhan ilçesinin sınırları içerisinde yer alan ve halk arasında "Ginc" olarak telaffuz edilen yerleşim birimidir. Günümüzde bu yerleşim birimi Ginc, Kale ve Yenibaşak köyleri mülhakatına denk gelmektedir. Ayrıntı için bkz. Çağlayan, 2010: 36-48.

küm sürmüş Zaza beylikleri idi.⁸ Bahse konu üç emirliğin ve üç emirliğe bağlı dokuz beyliğin hüküm sürdüğü coğrafyada nüfusun ekseri ve yönetici sınıfı Zazalardan müteşekkildi. Osmanlı hâkimiyetindeki Zazaların mühim bir kısmı Çemişgezek, Mirdasi ve Süveydi emirlikleri sınırları içerisinde kalırken; Safevî hâkimiyetindeki Zazalar veyahut Dunbuliler ise İran coğrafyasındaki *Hoy Dunbulî Emirliği* sınırları içerisinde yer alan Hoy, Salmas, Sökmenabad ve Oşni gibi yerleşim birimlerinde meskûndü (Dunbulî beyleri için bkz. Başçı, 2019, s. 63-114).

Kürt mîrliklerinin hüküm sürdüğü coğrafyanın Osmanlı'ya bağlanmasından sonra yapılan idari düzenlemelerde, İran'daki Hoy Dunbulî Emirliğinin hüküm sürdüğü bölgeler hariç, Zaza nüfusu ekseriyetle Kürdistan veyahut Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancaklar içerisinde yaşıyordu. Osmanlı kayıtları, Kürdistan/Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancakların ekseriyetle yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar tarzında idare olunmakla birlikte bir kısmının da klasik Osmanlı sancakları statüsünde merkezden idare edildiklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Zaza nüfusunun yoğun yaşadığı yerlerin birçoğunun yurtluk-ocaklık ve hükümet tarzında idare edilen sancaklar olduğunu söylemek mümkündür. Bu cümleden olmak üzere, nüfusunun ve yönetici sınıfının ekseriyetle Zazalardan oluştuğu Genc, Eğil ve Palu sancakları “hükümet” sancaklar statüsündeyken; Çapakçur, Kulp ve Çermik gibi sancaklar ise “yurtluk-ocaklık” sancaklar statüsündeydi. Ayrıca, Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı ve nüfusunun önemli bir kısmını Zazaların oluşturduğu Çemişgezek, Harput, Ergani ve Siverek sancakları ise ekseriyetle merkezden tayin edilen klasik sancak statüsünde idare ediliyordu (Çağlayan, 2023, s. 377-394).

On altıncı yüzyılın başından on dokuzuncu yüzyılın ortalarına dek Osmanlılara bağlı olarak uzun yüzyıllar boyunca yarı-bağımsız [ber-vech-i serbestiyet] bir statüde idare olunan Zaza mîrlikleri, Tanzimat'ın Kürdistan coğrafyasında uygulanmaya başlanmasıyla birlikte merkezden idare edilmeye başlandı. Bu tarihten itibaren Zaza mîrlikleri de Kurmanc ve Soran mîrlikleri gibi, otonom pozisyonlarını kaybetmiş ve Zaza mîrlerinin hüküm sürdüğü vilayet, kaza ve nahiyeler merkezden atanan vali, kaymakam ve müdürler tarafından idare olunmaya başlamıştır.

3. OSMANLI COĞRAFYA KİTAPLARINDA ZAZALAR VE ZAZA COĞRAFYASI

Osmanlı döneminde Zazaların ekseriyetle Diyarbekir, Dersim, Palu, Piran [Dicle], Siverek, Çapakçur [Bingöl], Çemişgezek, Çermik, Eğil, Genc, Genç, Kulp, Atak [Lice] ve Pertek gibi imparatorluğun Şark sınırlarında yer alan vilayet, sancak ve

8 Her ne kadar literatürde günümüz Dersim bölgesinde hüküm süren Çemişgezek beylerinin Zaza olduğu yönünde iddialar varsa da Mazgird, Pertek ve Sağman beyleri olarak üç beylik halinde hüküm süren Çemişgezek [Pir Hüseyin Bey oğulları] beylerinin soyunun Saltuklulara dayandığı ile ilgili iddiaların da olduğunu kaydetmek gerekir. Tartışmalar için bkz. Çağlayan, 2017: 53-75.

kazalarda meskûn olduğunu belirtmek gerekir. Bu yerleşim birimlerinin dışında Zazalar Sivas'ın doğusunda Koçgiri bölgesinde, Erzincan'ın doğusunda, Kuzican, Baykan, Gerger, Mutki, Hınıs ve Tekman gibi yerleşim birimlerinde yoğunluk gösteriyordu. Osmanlı kayıtları, sözü edilen yerleşim birimleri dışında Zazaların Hoy, Salmas, Urmiye, Revan, Oşni ve Halep gibi yerleşim birimlerine de iskân edildiklerini ortaya koyuyor. Yine aynı kayıtlar, klasik dönem Osmanlı literatüründe daha ziyade Dunbulî/Dımlı olarak adlandırılan Zazaların Hoy, Salmas, Sökmenabad ve Oşni gibi bölgelerde de uzun süre hüküm sürdüklerini gözler önüne seriyor (Demir, 2012, s. 105-145). Biraz daha detaylandırmak gerekirse, Osmanlı döneminde Zazalar yoğun olarak Çapakçur [Bingöl], Genç, Meneşkut [Solhan] ve Göynük [Karlıova]'ün bazı köyleri; Diyarbekir, Çermik, Çüngüş, Kulp, Lice ve Siverek; Elazığ merkez, Palu, Ergani Madeni; Dersim [Tunceli], Erzincan, Kuzican; Sivas'ın doğusunda bulunan Koçgiri, Karabel, Kangal, Zara, Ulaş, İmranlı, Divriği; Bitlis'in Mutki kazası ile Muş'un Varto kazası; Erzurum'un Hınıs ve Tekman kazaları; Malatya'nın Pütürge, Arapgir ve Gerger kazaları; Siirt'in Baykan kazasının Ziyaret beldesi ile bazı köylerinde meskûndü. Sözü edilen coğrafya dışında ise Hoy, Salmas, Urmiye, Revan, Oşni ve Halep'te azımsanmayacak bir Zaza nüfusu mevcut idi. Bu yerleşim yerlerinin dışında Dimaşk [Şam]'da Heyyu'l Ekrad [Kürtler Mahallesi]'da da küçük oranda bir Zaza nüfusu yaşamaktaydı (Yıldırım, 2015, s. 58-68).

Osmanlı coğrafya kitapları Kürtler ve Kürdistan hakkında çok otantik ve teferruatlı bilgiler ihtiva etmektedir (ayrıntı için bkz. Biçer, 2019a; Bingöl, 2023, s. 67-192). Açıkçası, Osmanlı coğrafya kitapları, genel manada Kürtler ve Kürdistan'ın; özel manada ise Zazalar ve Zaza coğrafyasının tarihî coğrafyası hakkında da mühim bilgiler barındırmaktadır. Yine şunu da açıkça belirtmek gerekir: Osmanlı coğrafya kitapları, Zazalar ve Zaza coğrafyasına Kürtler ve Kürdistan bölümlerinde yer vermektedir. Daha doğrudan bir ifadeyle, bahse konu kitaplar, Zazaları “Kürdistan-ı Osmani” olarak adlandırdıkları kısımlarda ele almaktadır. Daha da mühimi, Osmanlı coğrafya kitaplarının ekserinin Zazaları, Kürtlüğün dışında bir kavim olarak görmediğini ve Zazaları Kürt olarak adlandırdığını not etmek gerekir. Mesela, bahse konu kitaplardan biri, Osmanlı Anadolu'sunda meskûn Müslim ve gayrimüslim kavimleri şu şekilde sıralamıştır: “Anadolu-i Şâhânenin kısmı küllisi Türk ve mütebakıyesi Arab, Kürt, Laz, Çerkes, Rum, Ermeni ve Yahudiden mürekkeb olup, hepsi Osmanlı namı altında bulunmağa müftehirdir” (Hüseyin Hıfzı, 1323, s. 123). Benzer bir bilgiye, Osmanlı tarih ders kitaplarında da tesadüf etmekteyiz: “Hey'et-i müttehîde-i Osmaniye Türk, Arab, Kürd, Laz, Boşnak, Pomak, Çıtak, Arnavud, Çerkes, Tatar, Mongay, Gürcü olmak üzere başlıca on iki Müslüman kavimden müteşekkil olup bundan mâada Arab, Gürcü, Rum, Ermeni, Bulgar, Arnavud, Ulah, Yahudi olmak üzere başlıca sekiz kavim-i gayrimüslim dahi vardır. Bunların cümlesi Osmanlı nâm-ı celili altında müttehid ve müteaşiddirler” (Fâik Reşad, 1309).

Malum olduğu üzere, Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında teferruatlı bilgi ihtiva eden ve “Zaza” ismini literatüre sokan ilk eser, Evliya Çelebi’nin kaleme aldığı *Seyahatname* isimli meşhur eserdir. On yedinci yüzyılın ortalarında Zazaların yaşadığı Malatya, Harput, Palu, Urfa, Diyarbakir, Genç, Çapakçur, Bitlis, Van ve İran [Hoy, Salmas, Urmiye] bölgesini gezen meşhur seyyah, eserinde Zazalar hakkında birçok bilgiye yer vermektedir. Çelebi, Osmanlı Kürdistan’ında yaşayan Zazalardan, “Ekrad-ı Zaza” olarak bahsederken, İran coğrafyasında yaşayanlardan “Dümbülü” olarak bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 1999/2000). Zazaları Kürt olarak tanımlayan Evliya Çelebi’nin eserinde, Zazalar ile ilgili bilgiler dil, kültür, coğrafya, iktisadi uğraşlar ve toplumsal yapıyla ilgilidir (ayrıntı için bkz. Çağlayan, 2016, s. 67-69).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Zazaların yaşadığı bölgeler hakkında bilgi veren ilk coğrafya eseri Kâtip Çelebi tarafından on yedinci yüzyılın ortalarında [1648-1657] kaleme alınan ve 1732’de yayımlanan *Kitâb-ı Cihannüma* isimli kitaptır. Eserde doğrudan *Zaza* ismi yer almamakta; ancak Zazaların yaşadığı Diyarbakir, Erzurum, Harput, Bitlis, Muş, Çapakçur, Genç, Hınıs, Kiğı, Ergani, Siverek, Çemişgezek, Çermik, Eğil ve Hazzo gibi yerleşim birimlerinden birçok yönüyle bahsedilmektedir. Kâtip Çelebi, bahse konu yerleşim birimlerindeki Müslüman ahalinin ekseriyetle Kürt olduğunu ve mezkûr bölgelerde “bazı Kürt aşiretlerinin ikamet ettiği”ni kaydeder. Mesela Kâtip Çelebi, Zazaların yoğun olarak yaşadığı Çemişgezek’in eskiden büyük bir vilayet ve Kürdistan’ın ondan ibaret olduğunu; Kiğı ve Hınıs halkının Kürt olduğunu ve Besyan Aşireti’ne mensup olduklarını söyler. Kâtip Çelebi, Çemişgezek ile ilgili ise Osmanlı hâkimiyetinden önce Çemişgezek’in Kürdistan’a merkezlik yaptığını, emirliğin otuz iki kale ve on beş nahiyeden müteşekkil olduğunu ve geniş bir coğrafyayı kapsadığını belirtmektedir. Son olarak Kâtip Çelebi, eserinin muhtelif yerlerinde Diyarbakir eyaletinde Arapça, Türkçe, Farsça, Kürtçe ve Ermenice dillerinin konuşulduğu bilgisini aktarmaktadır (Kâtip Çelebi, 2010).

Kâtip Çelebi, eserinde İran’da meskûn Dünbülî Aşireti’nden de söz etmekte ve Sökmânabad’a iskân edilen Dünbülî Aşireti’nin Yezidi olduğunu; sonradan bazılarının İslam dinine girdiğini kaydetmektedir. Çelebi, Hoy, Kotur Deresi ve Nahçıvan’a bağlı olan Ovacık, Dere-i Elkis ve Şerur Emirliği’nin Dünbülî Aşireti’ne bağlı olduğunu söylemektedir. Ayrıca Çelebi, IV. Murat’ın 1635 yılında gerçekleştirdiği Revan Seferi bahsinde Dünbülî Aşireti’nden bahsetmektedir. Kâtip Çelebi, IV. Murat’ın Revan’ı alıp Tebriz’e vardığında Aras Nehri kenarında konakladığını ve bu esnada Dünbülî Aşireti’nden 500 kadar hanenin sultana müracaat ederek yurt talep ettiklerini kaydeder. Dünbülî Aşireti’nin bu talebi üzerine IV. Murat, Dünbülîlerin Erzincan ve Tercan kazalarına yerleştirilmesi için emir verir ve böylece Dünbülîler söz konusu bölgeye yerleştirilir (Kâtip Çelebi, 2010).

Zazaların yoğun olarak yaşadığı coğrafya ve dolayısıyla Zazalarla ilgili detaylı bilgilere geç Osmanlı döneminde, yani 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yayımlanmış umumi coğrafya eserlerinde ve coğrafya ders kitaplarında tesadüf etmekteyiz. Bu kısımda, bahse konu kitaplarda Zazalar ve Zaza coğrafyası ile ilgili olan bilgiler paylaşılabacaktır. Zazaların yaşadığı vilayetler hakkında bilgi veren ilk eser, Mustafa Hami Paşa tarafından telif edilen *Zübde'tül-Ulum* isimli eserdir. Kitabın coğrafya bölümünde Asya-yı Osmani bölgesi Anadolu, Arabistan ve Irak-ı Arap şeklinde üç kısımda tasnif edilmiş ve bahse konu coğrafyalarda yer alan vilayetlere ilişkin bilgiler aktarılmıştır. Mesela Zazaların yoğun olduğu Diyarbekir Vilayetine dair şu bilgiler verilmiştir: “Diyarbakir Vilayetinın merkezi Diyarbakir olup Erzurum’un 65 saat güneyinde ve Dicle suyu üzerinde kuruludur. Etrafı bir sur ile çevrilidir. Mardin ve İstanbul isimleriyle iki adet kapısı vardır. Sakinlerinin lisanı Kürtçe ve mezhepleri de çoğunlukla Şafii’dir. Diğer şehirlerinden biri Harput olup bu da Diyarbakir’in yirmi dört saat mesafedeki kuzeybatısında yer alan yüksek bir mevkidir” (Mustafa Hilmi Paşa, 1287, s. 48).

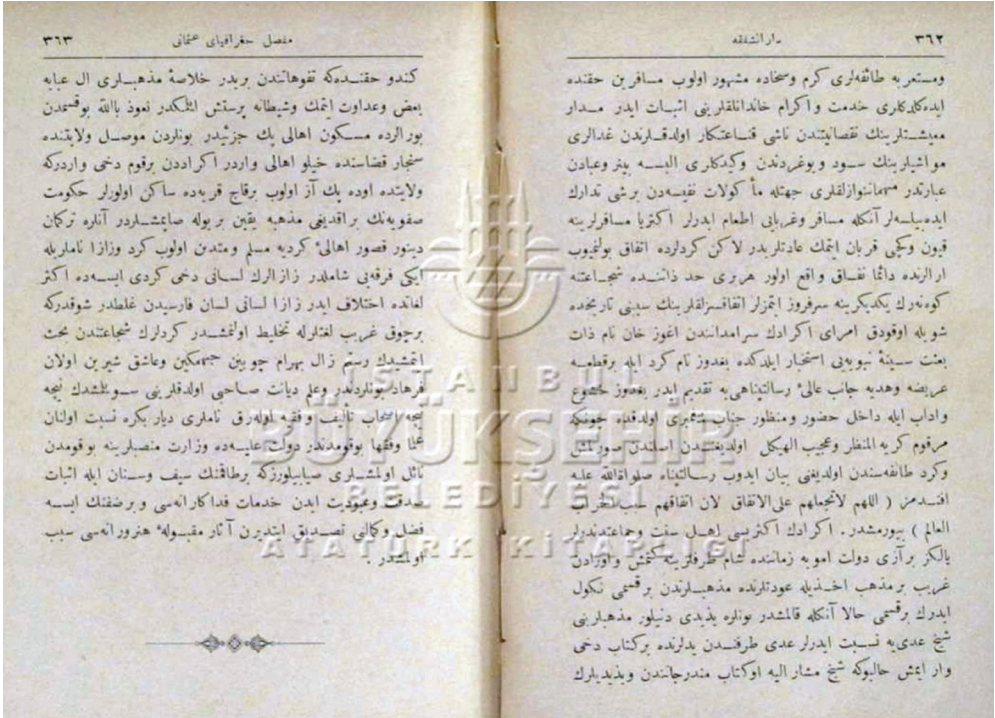
Ahmed Hamdi Şirvani, *Usul-ı Coğrafya-yı Kebir*, s. 340-341.

Ahmed Hamdi Şirvani tarafından kaleme alınan *Usul-ı Coğrafya-yı Kebir* adlı eserde “Devlet-i Aliyye Mülkünden Kürdistan ile Cezire Memleketlerinin Matematiksel Konumu ile Tabii, Siyasi, Dini, Ahlaki ve Tarihi Hususları” hakkında teferruatlı malumat bulunmaktadır. Kitapta Zazaların yaşadığı yerlerin Kürdistan olarak adlandırıldığı ve Kürdistan ile Ermenistan bölgesinde yer alan vilayetlerde İslam, Kürt, Türkmen, Ermeni ve Rumların yaşadığı kaydı yer almaktadır. Mesela Zazaların bilhassa Mutki kazasında yoğunluk gösterdiği Bitlis için şu bilgiler yer almaktadır: “Kürdistan bölgesinden olup Erzurum vilayetine mevkice münasebetinden dolayı ilhak olunan beldelelerden biri Van Gölü’nün yirmi mil batı mesafesindeki Bitlis’tir. Bitlis kadim zamanlarda Kürt emirlerinin merkezi olup ahalisinin yarısı Müslüman diğer yarısı da Ermeni olmak üzere yaklaşık on iki bin nüfustan oluşmaktadır.” Kürdistan ve Cezire memleketlerinde yaşayan insanlar ve konuştukları dil hakkında şu bilgiler aktarılmaktadır: “Kürdistan ile Cezire’de sakin ahali cesur, muharip, zeki ve kanaatkârdır. Lakin medeni terbiyeleri noksandır. Lisanları Kürdistan’da Farsî lügatine yakın Kürt lisanı demekle maruf lisandır. Cezire’de Arap lisanıdır. Bunların çoğu Türkçe de bilirler” (Ahmed Hamdi Şirvani, 1292, s. 341, 349).

Enderuni Hafız Abdullatif Efendi tarafından kaleme alınan *Zübdet’ül-Coğrafya* isimli eserde Zazaların yoğun olduğu Diyarbekir ve Erzurum vilayeti hakkında şu bilgiler yer almaktadır: “Diyarbekir Vilayeti: Anadolu-i Şahane’de dâhil olan vilayetlerden yedincisi Diyarbekir Vilayeti olup kuzeyde Erzurum, doğuda Acem, güneyde Irak ve batıda da Halep ve Sivas Vilayetleriyle çevrilidir. Buraya Kürdistan denilir ki vilayet merkezi Dicle kenarında kurulu olan Diyarbekir şehridir. Mamüretülaziz [Elazığ] veya diğer adıyla Harput ile Mardin, Siirt sancakları vilayete bağlı olup ahalisi Müslüman ve çoğu Şafii ve lisanları da Acem’den galat olarak Kürd vesaire lisanlardır. Erzurum Vilayeti: Kars, Çıldır, Muş, Bayezid, Erzincan, Van sancakları buraya bağlıdır. Ahalisi Türk, Kürt ve Gürcülerden oluşur. Ayrıca Ermeni Katolikler ve cüzi miktarda Rum ve Protestan da vardır” (Hafız Abdullatif Efendi, 1289, s. 85).

Ahmed Rifat Efendi tarafından 1881’de kaleme alınan *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafıyye* isimli kitapta Zazaların yaşadığı Diyarbekir, Bitlis, Harput gibi şehirlerin ahalisinin Kürd, Türk/Osmanlı, Arab, Ermeni ve Yahudi’den müteşekkil olduğu kaydı yer almaktadır (Ahmed Rifat, 1299, s. 62, 257-258). Yine, Hüseyin Hüsnü’nün 1882’de telif ettiği *İcmal-i Coğrafya (Malumat-ı Umumiye)* isimli eserde Kürdistan kıtasının Erzurum, Van, Bitlis, Dersim, Mamuretülaziz, Diyarbekir, Musul ve Hakkâri olmak üzere sekiz vilayetten oluştuğu kaydı yer almaktadır. Kitapta Zazaların yoğun bir biçimde yaşadığı Dersim vilayeti hakkında bilgi verilirken şöyle denmektedir: “Dördüncüsü Dersim vilayetidir ki burası Kürtler tarafından meskûn, küçük bir vilayet olup merkezi Hozat kasabasıdır ve Mazgird mevkii meşhur yeridir” (Hüseyin Hüsnü, 1300, s. 161-162). Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi Ahmed Hamdi tarafından kaleme alınan *Usul-ı Coğrafya-yı Sagir* isimli coğrafya kitabında Zazaların büyük bir

nüfusa sahip olduğu Diyarbekir, Erzurum, Bitlis, Mamüretülaziz ve Dersim hakkın-
da teferruatlı bilgi bulunmaktadır. Kitapta Dersim Vilayeti ile ilgili şu bilgiler bulun-
maktadır: “Dersim Vilayeti: Doğudan ve kuzeyden Erzurum Vilayeti ve güneyden
ve batıdan da Mamüretülaziz Vilayet hududuyla çevrilidir. Dersim ve Mazgirt isimli
sancaklardan ibaret Kürdistan diyarında ehemmiyetli mevkiine nazaran yeni teşkil
olunmuştur. İdare merkezi 15.000 kadar nüfusa sahip olan Hozat kasabasıdır. Tarım
hasılatı çeşitli hububatlardan ve sanayi hasılatı da kilim ve seccade üretiminden
ibarettir” (Ahmed Hamdi, 1301, s. 148).

Ali Saib, Coğrafyayı Mufasssal: Memalik-i Devlet-i Osmaniye, s. 362-363.

Ali Saib tarafından 1886'da telif edilen *Coğrafyayı Mufasssal: Memalik-i Devlet-i Osmaniye* isimli kitapta da konu hakkında aydınlatıcı malumat bulunmaktadır. Kitapta, Kürdistan bölümünde Diyarbekir vilayeti hakkında bilgi aktarılırken şu bilgiye yer verilmektedir: “Şehrin ahalişi resmi lisan olarak Osmanlıca konuşur. Karışım lar yoluyla ekseriyeti Kürt, bazı sı Arap lisanlarına dahi aşınadır. (...) Şehrin haricinde bulunan ahali umumen Kürt ve Araplaşmış aşiretlerdir.” Ergani Sancağı ile ilgili ise kitapta şu bilgiler yer almaktadır: “Sancağa bağlı bütün kasabalar halkı Türkçe konuşur. Köylerde bulunanlar Kürtçe-Zazaca söy leşirler ve ekserisi Türkçe

de bilirler.” Ali Saib, “Kürdistan’ın bir parçası olan Dersim” hakkında şunları söyler: “Dersim Vilayeti: Kürdistan’ın bir bölgesinden ibaret olup kuzey ve doğu tarafları Erzurum vilayeti, güney ve batı tarafları Diyarbekir ve Mamüretülaziz vilayetleriyle çevrilidir. Vilayet ahalisi çoğunlukla Kürt taifesinden ibarettir.” Yine, Hozat hakkında bilgi verirken “Hozat vilayeti ahalisi umumen Kürt taifesinden ibarettir” şeklinde bir cümle kullanmaktadır. Müellif, ilerleyen sayfalarda Kürtler hakkında bilgi verirken, Kürt ahalinin çoğunun dindar Müslüman olup “Kürt ve Zaza olmak üzere” iki gruba ayrıldığını söyler. Akabinde şöyle der: “Zazaların lisanı dahi Kürtçe ise ekseri lügatte ihtilaf eder. Zaza lisanı, lisan-ı Farisi’den galattır [bozmadır]. Şu kadar ki birçok garip lugatlarla mahlut [karışım] olmuştur.” Bu alıntılardan da anlaşılacağı üzere Ali Saib, Zazaları Kürtler içerisinde bir grup olarak değerlendirmekte; aynı zamanda Kürt ismini Kurmanc anlamında kullanmaktadır. Zazacanın, Kürtçe bir lisan olduğunu ifade eden müellif, hemen akabinde Zazacanın, “Farsçadan bozma” olduğunu söylemekten de imtina etmez. Ali Saib, Zazacanın bilhassa sözcük olarak farklı olduğunu da sözlerine ekler (Ali Saib, 1304, s. 342-363; 375-376).⁹

Ahmed Cemal tarafından telif edilen ve 1895’te basılan *Coğrafya-yı Osmani* isimli eserde Kürdistan’ın Anadolu’nun doğusunda yer aldığı ve Acemistan sınırına kadar yayıldığı belirtilmektedir. Söz konusu kitapta, Kürdistan kıtasının Erzurum, Mamuretü’l-Aziz, Diyarbekir, Bitlis, Van, Musul ve Zor sancaklarından oluştuğu ve Diyarbekir ahalisinin Türkçe konuştukları, Kürtçe ve Arapça bildikleri kaydı yer almaktadır. Ayrıca kitapta, Diyarbekir şehrinin dışında yaşayan ahalinin “tamamının Kürd” olduğu ifade edilmektedir (Ahmed Cemal, 1311, s. 92, 144-145).

Kolağası Ali Cevad tarafından 1895’te yayımlanan *Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lugatı* isimli dört ciltlik kitapta Zazaların yoğun yaşadığı Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbekir ve Bitlis vilayetlerinin etnik haritası ve konuşulan diller hakkında muhtasar bilgi bulunmaktadır. Bu minvalde, Kürdistan’da yer alan Bitlis Vilayetinde nüfusun çoğunluğunun Kürtlerden; Ergani Madeni Kazasında nüfusun büyük çoğunluğunun İslam ve Kürtler”den; Diyarbekir Vilayetinin Ergani Madeni Sancağına bağlı Palu’nun sakinlerinin Kürt ve Türklerden meydana geldiği kaydı yer almaktadır. Diyarbekir Vilayetinde ahalinin Türkçenin yanı sıra Arap, Ermeni, Süryani, Zaza lisanları da konuştuğu belirtilmektedir. Mamuretülaziz Vilayetinin Harput Sancağına bağlı bir kaza olan Ağın içinse “ahalisi göçebe Kürt aşiretleridir” ifadeleri yer almaktadır. Zazaların yoğun olduğu Dersim içinse “Mamuretülaziz vilayetinin bir sancağıdır. Kürtler dağlarda zor şartlar altında yaşarlar. Kürt kadınları güzel kilim imal ederler. Ahalisi bedevi ve gayri meskûn olduğundan nüfus mik-

9 Zazaların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde “Zaza lisanı”, “Kürdçeden muharref Zaza lisanı” ve “Farsçadan muharref Zaza lisanı” konuştuklarına dair kayıtlar Bitlis ve Diyarbekir Vilayet Salnamelerinde de yer almaktadır (bkz. Çağlayan, 2016: 75-77).

tarları hakkında net bir rakam söylemek zordur” denilmektedir. Son olarak, Bitlis Vilayetinin Genç Sancağına bağlı Zıkte Nahiyesinin nüfusunun yedi-sekiz bin kişi olduğu ve çoğunun Kürtlerden oluştuğu belirtilmektedir (Ali Cevad, 1313, 56 vd; 1314, 390-391).

اولجوارده ارژن نامند برقاج موقک بولنستند ایلری کلدیکی جغرافیا کتابلرئده مقیدور . ارزرومده بیوک و کوچوک ۶۵ قدر جامع وارددرکه بولردن لاا پاشا و اولو جامع و چیشته منارمل دیتلان وغایت منقش و سزین بولسا ناری معروفر . بوندیشته ۱۵ تکه ۱۰۰ مدرسه ارمنی و روم ولایتن کلیسای و برپاکسکل عسکری دارهسی و چچانه و اصلاحخانه ایله ارج بازار و عسکری و ملکی رشده مکتبلرله عسکری و ژاندرمه قشهرلی ۱۳ خان برعموی پانچمه ۳۳۰۰ منازره و دکان ۷۷۸ حیوانات حفظه مخصوص دیور ۴۹۹ دکرمن ۱۰ فرون و سائره واردور . شهر قشما معمر و شهیدکنک برقاج مئلی نفوس اولدینی حالده کرک عمارت متناهیه و کرک حرکات ارضیه سیبیه معمریت قدیمیسی کون بکون زائل اولش و سکران اردوئک ارزجانته قلی حسیله پالطع نفوسیدخی تناسلی اقتشدر . شمدیکی حالده نفوسی ۲۷ بیک راده سنه ددر . ارزروم شهری عمر ابن الخطاب رضی الله عنہ ایام خلافتنده داخل حوزة اسلام اولدینی حالده بر آراق مجمارت النه کیش و خانقاه خلد اشیان پوز سلطان سلیمان خان سلطان مالدران مظفری تبعیسی اولدق ید عقیانیه انتقال ایشدر .	کیرجلی پاخود قرغه بازار ی نام طاع ایله ارزروم شهرتیک بولدینی طاغر موجود دکره اشبو طاعرک الکپوکک نقطهسی ۲۲۰۰ متره ارتفاعی اولان دوه بوی ددر . ارزرومک شمانده کی کرک طاع ایله ۳۳۰۰ متره ارتفاعه مالکدر . الحاصل ۳۰۰۰ متره صفت اولان و فراک منبئی حاوی بولسا دو ملو پالاسی حصوله کتورن دو ملو طاع ایله مار الذکر سلسله اصل فرات سلسهسی دیتلان طاعره و اواسطه ایله دخی پونت سلسله اصلیه کسب ارتباط ایشلدر . ولایتک جنوب چیتند غایت پوکک بکول سلسهسی امتداد ایدر . مذکور سلسله پایزیدک جهت جنوبده مالیس و نام دیگر آراتات طاعتدن بدا ایله غره به طوغری توجیه و منقطع اولق سزین بون سفافی شمالی و جنوبی سلسله و شماليه املایه پسین قسانک شمال شرق و کیکی ایله خنس قشارتیک جنوبی حدودلری تشکیل ایدر . بکول بیینک وسطی ارتفاعی ۲۰۰۰ متره اولوب اراس نهری منبئی ۲۰۰۰ متردن اخذ ایدر . آناطولیده پایله سلسله کرک نقطه تولید و تمنی اولان آراتات طافی ۴۱۸ متره ارتفاعی حار و برف دائی ایله مستور اولوب بوجیتند بولان تیلرک جلسته خاکدر . پایزید
---	---

Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Cilt 1, s. 56, 57.

Zaza coğrafyası hakkında oldukça teferruatlı bilgi ihtiva eden coğrafya kitaplarından biri de Şemseddin Sami tarafından lügat/kamus tarzında kaleme alınan *Kamus'ul- Alam* isimli eserdir. Bahse konu eserinde, Zazaların yoğun olarak yaşadığı Çapakçur [Bingöl], Genç, Kiğı, Bitlis, Dersim, Diyarbakir, Erzurum, Mamure-tülaziz, Sivas, Maden, Siverek ve Hısn-ı Mansur [Adıyaman] gibi yerler hakkında çeşitli bilgiler veren müellif Zazalardan Kürt olarak bahsetmektedir (Şemseddin Sami, 1996). Şemseddin Sami'nin Zazaların yoğun olarak yaşadığı birkaç yerleşim birimi hakkında yazdıklarına burada yer vermenin uygun olduğunu düşünüyoruz. Şemseddin Sami, Erzurum Vilayetindeki etnik gruplarla ilgili olarak şu bilgileri paylaşır: “Ahalinin beşte dördü Türk, Türkmen ve Kürt olarak İslam, kalanları da Ermeni, Nesturi ve sair gayrimüslim kavimlerdir (1996, II, s. 832). Şemseddin Sami (1996, II, s. 1239-1240), Bitlis Vilayeti hakkında bilgi verirken vilayetin Bitlis, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından oluştuğunu ve nüfusunun Kürt ve Ermenilerden mü-

rekkep olduğunu şu sözlerle belirtir: “Bitlis: Kürdistan’da bir şehirdir. Şehir ahali-sinin dörtte üçü Kürt’tür. Ortaçağ döneminde hayli bir vakit bir küçük Kürt hükü-metinin merkezi olmuştur. (...) Bitlis Vilayetinin nüfusu 400.000 kişi olup büyük kısmı Kürtlerden oluşmaktadır.” Sami, Diyarbekir vilayetinde ise Türk, Kürt, Arap, Çerkez, Ermeni, Keldani, Süryani, Katolik, Protestan, İsraili, Yezidi, Çingene ve Kızılbazların meskûn olduğunu ve vilayette Türkçe, Kürtçe ve Arapça konuşulduğunu ifade eder (1996, III, s. 2202-2203, 2207). Sami, Dersim maddesinde sancağın nüfusu hakkında şunları söylemektedir: “Ahalisi 63.430 kişiden ibaret olup, 43.260’ı Türk, 12.000’i Kürd ki cem’an 55.260’ı İslam ve 8.170’i Ermeni olarak, Ermenilerin 610’u Protestan’dır” (1996, III, s. 2131-2132). Şemseddin Sami, günümüzde Dersim’in bir il-çesi olan ve önemli Zaza yerleşim yerlerinden olan Ovacık ile ilgili şu bilgileri aktar-maktadır: “Mamuretülaziz vilayetinin Dersim sancağında bir kaza olup, (...) nüfusu 14.000 kadardır. Bunun yalnız dört bin kadarı Ermeni, geriye kalanları Müslüman ve ekserisi Kürt’tür” (1996, II, s. 1108). Şemseddin Sami, Zazaların yoğun olduğu Mamuretülaziz vilayetinin nüfusunun Türk, Kürt, Ermeni ve Rumlardan oluştuğunu belirtir (1996, VI, s. 4332-4333). Sami, Hısn-ı Mansur [Adıyaman] kazasının Mamure-tülaziz vilayetinin Malatya sancağına bağlı olduğunu ve nüfusunun 25.000 civarın-da olup 1.255’inin Hristiyan geriye kalan halkın tamamının Kürt olduğunu aktarır (1996, III, s. 1962). Şemseddin Sami, günümüzde Elazığ’a bağlı olan ve Zazaların önemli yerleşim birimlerinden olan Palu’nun nüfusunun takriben 35.000 civarında olduğunu, büyük kısmının Müslüman Türk ve Kürtlerden oluştuğunu, geriye kalan-ların da Ermeni olduğunu kaydeder (1996, II, 1477). Şemseddin Sami, Diyarbekir vi-layetine bağlı olan ve Zazaların yoğun bir nüfusa sahip olduğu Siverek kazasının nü-fusu hakkında şu bilgileri vermektedir: “Nüfusu 38.730 kişiden ibaret olup, 25.558’i Türk, Kürt, Çerkez ve Arap olarak Müslüman, 922’si Yezidi, 7.250’si Ermeni, Ermeni Katolik’i ve Protestan’ı, 1000’i de Yakubi Süryani’dir” (1996, IV, s. 2800). Müellif, Muş’un nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir: Kazanın 27.000 nüfusu mevcut olup, 15.000 Müslüman Kürt, geriye kalanı ise Ermeni’dir. Muş sancağının nüfusu ise 123.459 olup 66.752’si Türk ve Kürtlerden oluşan Müslüman, 55.365’i Ermeni, 970’i Yezidi, 372’si de Çingene’dir (1996, VI, s. 4478-4480). Şemseddin Sami, bugünkü Bingöl il sınırları içerisinde yer alan Genç Kazası hakkında şu bilgileri vermektedir: “Kürdistan’da Bitlis vilayetinde ve Bitlis’in 115 kilometre kuzeybatısında, Murat çayı-na bağlı olan ve aynı adı taşıyan bir çayın üzerinde sancak merkezi bir köy olup, (...) Gonik, Zıkte ve Peçar nahieleriyle birlikte 219 köyden oluşup, nüfusu 26.397 kişidir. Bunların 7.930 Ermeni, geriye kalanları da tümüyle Müslüman ve Kürttür” (1996, V, 3894). Müellif, Bitlis vilayetinin dört sancağından biri olan Genç Sancağının nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir: “Bitlis vilayetini oluşturan dört sancaktan biri ve en batıda olanı olup, (...) merkezi Genc köyüdür. Genç, Çapakçur ve Kulp adlarıyla üç kaza ve bunlara bağlı beş nahiye ile 423 köyü kapsar. Nüfusu 66.197 olup, 12.964’ü

Ermeni, 836'sı Yezidi, geriye kalanları da tümüyle Müslüman ve Kürt'tür" (1996, V, s. 3894-3895). Son bir örnek olarak Şemseddin Sami, bugünkü Bingöl vilayetinin Genç ilçesi sınırları içerisinde yer alan Zıkte nahiyesinin nüfusu ile ilgili olarak nahiyenin kırk beş köyden oluştuğunu, nüfusunun Kürt ve Ermenilerden müteşkil olduğunu kaydetmektedir (1996, IV, 2416).

1900'lü yılların başında telif edilen coğrafya kitaplarında da Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında muhtasar da olsa çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda, Abdurrahman Efendi'nin tarihsiz *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası* isimli eserinde bir Zaza vilayeti olan Dersim için "Dersim sancağı Kürt aşiretleri ile meskündür" denilmektedir. Yine, Abdurrahman Şeref'in 1905 tarihli *Coğrafyay-ı Umumi* isimli eserinin birinci cildinde "Dersim, dağlık bir bölge olup Kürt kabileler meskündür" ifadesi yer almaktadır (Biçer, 2019a: s. 83). Son olarak, Münir Bey tarafından hazırlanan *Vatan-ı Mukaddes Yahud Memalik-i Osmaniye Coğrafyası* isimli kitapta Kürdistan coğrafyası, ahalisi ve lisanları hakkında çok teferuatlı bilgiler yer almaktadır. Kitapta Diyarbakir Vilayeti hakkında bilgi verilirken Zazalardan da bahsedilmekte ve şöyle denilmektedir: "Kürtlerin bir kısmına Zaza adı verilip aralarında adet ve temel ahlakça esasen fark yok ise de dilleri bazı farklılıklar taşımaktadır. Konuştukları Zaza lisanının Farsçaya benzerliği vardır" (Behram Münir, 1328, s. 114-117).

Behram Münir, *Vatan-ı Mukaddes Yahud Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, s. 117.

4. SONUÇ

Toparlamak gerekirse, Osmanlı literatüründe başta Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere; salnameler, gazeteler, dergiler, raporlar, vekayinameler/kronikler, fütühatnameler, sefernameler, menakıbnameler, seyahatnameler, coğrafya, tarih ve hatırat kitapları ile risaleler, Zazaların yaşadıkları coğrafya, nüfus ve demografik yapıları, inançları, tarihi ve dini eserleri, doğal kaynakları ve iktisadi uğraşları hakkında çok teferruatlı bilgiler barındırmaktadır. Yanı sıra aynı kaynaklar, Zazaların yaşadıkları coğrafyalardaki Zaza mîrlikleri hakkında da başka kaynaklarda yer almayan otantik bilgiler aktarmaktadır. Osmanlı'nın tüm birincil kaynakları, Zazalara Kürtlerden bir topluluk olarak yer vermekte ve Zaza mîrliklerini, tıpkı Kurmanc ve Soran mîrlikleri gibi Kürt mîrlikleri içerisinde ele almaktadır. Umumiyetle Kürdistan veyahut Diyarbekir Eyaleti sınırları içerisinde yer alan Diyarbekir, Siverek, Eğil, Çermik, Genç, Çapakçur, Palu, Dersim ve Mamuretü'l-Aziz vilayetleri/kazalarında meskûn olan Zazalar, burada Mirdasi, Süveydi ve Çemişgezek mîrliklerinin egemenliği altında kalmışlardır. Bahse konu yerleşim birimlerinin bir kısmı da merkezi hükümetin tayin ettiği idareciler tarafından idare edilmiştir.

Elinizdeki ansiklopedik ve muhtasar çalışmadan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı coğrafya kitapları, genel manada Kürtler ve Kürdistan'ın; özel manada ise Zazalar ve Zaza coğrafyasının tarihî coğrafyası hakkında mühim bilgiler barındırmaktadır. Yine, söz konusu eserlerde görüldüğü üzere, Osmanlı coğrafya kitapları, Zazalar ve Zaza coğrafyasına Kürtler ve Kürdistan bölümlerinde, literatürde geçtiği şekliyle “Kürdistan-ı Osmani” başlığı altında yer vermektedir. Açıkçası, Osmanlı coğrafya kitaplarının, diğer Osmanlı literatürü gibi, Zazaları Kürdî bir kavim olarak nitelendirdiği müşahade edilmektedir. Coğrafya ders kitapları, Zazaların yaşadıkları coğrafya, vilayetler, kazalar, Zaza coğrafyasının iklimi, hudutları, yeryüzü şekilleri, dağları, ovaları, nehirleri, gölleri, ziraatı, ticareti, yer altı ve yer üstü kaynakları, iktisadi durumu, nüfusu, demografik yapısı, dinleri, mezhepleri ve dilleri gibi konularla ilgili teferruatlı bilgiler aktarmaktadır. Dolayısıyla coğrafya kitaplarının bir taraftan Zaza coğrafyasının salt fiziki yapısı ve özellikleri hakkında bilgi ihtiva ederken; diğer taraftan ise Zazaların yaşadıkları coğrafyanın siyasi, beşerî, iktisadi, istatistikî ve biyocoğrafî yapısı hakkında teferruatlı bilgiler barındırdığı pekâlâ söylenebilir. Son tahlilde, Osmanlı coğrafya kitaplarına dayalı yapılacak daha teferruatlı çalışmaların hem Zazaların tarihi coğrafyasının belirlenmesinde hem de Zazalar hakkında yeni bilgilere ulaşmamızda göz ardı edilemez bir katkı sağlayacağı not edilmelidir.

5. KAYNAKÇA

- Ahmed Cemal. (1311). *Coğrafya-yı Osmani*. İstanbul.
- Ahmed Hamdi Şirvani. (1292). *Usul-ı Coğrafya-yı Kebir*. İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası.
- Ahmed Hamdi. (1301). *Usul-ı Coğrafya-yı Sagir*. Üçüncü Baskı, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Ahmed Rifat. (1299). *Lugat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye*. Cilt 3, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Ali Cevad. (1313). *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*. Cilt 1, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.
- _____. (1314). *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*. Cilt 2, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.
- Ali Saib. (1304). *Coğrafya-yı Mufasssal: Memalik-i Devlet-i Osmaniyye*. Birinci Basım, Konstantiniyye: Matbaa-i Ebuziya.
- Alkan, M. Ö. (2005). , “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, (der. Kemal H. Karpat), 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 73-242.
- Aygün, Y. (2023). “*Tarih Kitapları*”, *Kürt Tarihinin Kaynakları-4: Osmanlı Matbuatı ve Süreli Yayınlar*. (ed. Nurettin Beltekin & Serdar Şengül & Ercan Çağlayan), İstanbul: İBV Yayınları, ss. 17-66.
- Başçı, V. (2019). “Dunbulı Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri (XIII-XVIII. YY.)”, *Kadim Akademi SBD*. C. 3, S. 2, ss. 63-114.
- Behram Münir. (1328). *Vatan-ı Mukaddes Yahud Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*. İstanbul: Mürettebin-i Osmaniye Matbaası.
- Biçer, B. (2019a). *Osmanlıların Coğrafya Kitaplarında Kürtler ve Kürdistan*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- _____. (2019b). *Osmanlı Basımında Kürtler*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- _____. (2020). “Osmanlıların Coğrafya Ders Kitaplarında Kürtler ve Kürdistan”, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, ss. 56-75.
- Bingül, Ş. (2020). “İttihat ve Terakki Döneminde Diyarbakır’da Yerel Basın: Dicle Gazetesi Örneği (1911-1915)”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12 Sayı: 1, 12. Yıl Özel Sayısı, ss. 258-276.
- _____. (2023). “Seyahatname, Seferetname ve Coğrafya Kitapları”, *Kürt Tarihinin Kaynakları-4: Osmanlı Matbuatı ve Süreli Yayınlar*. (ed. Nurettin Beltekin & Serdar Şengül & Ercan Çağlayan), İstanbul: İBV Yayınları, ss. 67-192.
- Çağlayan, E. (2016). *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- _____. (2010). “Hükümet Merkezinden Perifeleşmiş Bir Köye: Genc Sancağı”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. Genç Araştırmacılar Özel Sayısı, ss: 36-48.
- _____. (2011). “Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar”, *Uluslararası Zaza Dili*

- Sempozyumu* [13-14 Mayıs 2011]. Ankara: Bingöl Üniversitesi Yayınları, ss. 271-290.
- . (2012). “Zaza Tarihinin Kaynakları [Arap ve Osmanlı Kaynakları]”, *Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* [4-6 Mayıs 2012]. İstanbul: Bingöl Üniversitesi Yayınları, ss. 286-301.
- . (2015). “Zazaların Etnik Kökeni”, *Kürtler: Tarih, Toplum, Din*. (ed. Adnan Demircan-Mehmet Akbaş), İstanbul: Nida Yayıncılık, ss. 249-306.
- . (2017). “16. Yüzyılda Süveydi ve Hoy Zaza/Dümbeli Emirlikleri”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*. (ed. İbrahim Özcoşar & Shahab Vali), İstanbul: Kitap Yayınevi, ss. 53-75.
- . (2023). “Osmanlı Kaynaklarında Zaza Süveydi Emirliği (1515-1853)”, *Dewlet û Mîrgehên Kurdî Di Serdemên Naverast û Nû Da*. (Komeka Vekoleran), Berge Dûyê, Zakho: Palê Îsa, rr. 377-394.
- Demir, A. (2012). “XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (04-06 Mayıs 2012). İstanbul: Bingöl Üniversitesi Yayınları, ss. 105-145.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. (1999/2000). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. I-X. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul: YKY.
- Fâik Reşad. (1309). *Muhtasar Osmanlı Tarihi*. (Rüşdiye Kısmı). Konstantiniyye.
- Hafız Abdullatif Efendi. (1289). *Zubdetü'l-Coğrafya*. İstanbul.
- Hüseyin Hıfzı. (1323). *Rehnüma-yı Coğrafya-yı Umumi*. İstanbul.
- Hüseyin Hüsnü. (1300). *İcmâl-ı Coğrafya*. İstanbul: Aramyan Matbaası.
- Kâtib Çelebi. (2010). *Kitâb-ı Cihannüma*. (Osmanlıca Tıpkı Basım), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları.
- Kaya, D. S. (2019). “Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 33, ss. 287-317.
- Koç, Y. (2021). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürt Kimliği (1900-1920)*. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Mustafa Hami Paşa. (1287). *Zübdet'ül-Ulum*. İstanbul.
- Mütercimi Meçhul. (2019). *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*. (haz. Bekir Sankaya), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Şemseddin Sami. (1996). *Kamus'ul- Alam*. (Tıpkı Basım), Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şerafeddin Han. (2010). *Şerefname: Kürt Ulusunun Tarihi*. (Notlar-Açıklamalar: François Bernard Charmoy), çev. Rıza Katı, c. 4, İstanbul: Yaba Yayınları.
- Taezchner, F. (2018). *Osmanlılarda Coğrafya*. (haz. Osman Özkul vd.), Ankara: İksad Publishing House.
- Yıldırım, K. (2015). *Kürt Tarihi ve Coğrafyası-1 Rojava*. İstanbul: Şemal Yayınları.

Extended Abstract:

In Ottoman sources, records about Zazas were recorded under two different names, Zaza and Dunbulî. The word Zaza in Ottoman literature; It took place in three different forms: (زازا), (ظاظا) and (زازا). Therefore, those who do research on Zazas in the Ottoman archives should do a search and research based on the aforementioned forms of the word Zaza. Another use related to Zazas in Ottoman records is the name Dunbulî, and those who are called by this name are mostly a Kurdish tribe living in the borders of Iran. Another point to note is that in Ottoman records, there is a use of “Dünbülî-i Ekrad” or “Zaza-i Ekrad” to distinguish Zazas from Kurmancs in places where Zazas and Kurmancs lived mixed.

In Ottoman records and literature, Zazas/Dunbulîs, “Ekrad-ı Zaza”, “Zaza-i Ekrad”, “Dünbülî-i Ekrad”, “Cemaat-ı Ekrad-ı Dumili”, “Cemaat-ı Ekrad-ı Dısimlü” etc. It is called a Kurdish tribe/community with nomenclature. In Ottoman literature, especially archival documents; history and geography books and travelogues; tahrir, mühime, hurufat, temettuat, kadı and population registers; salnames, newspapers and magazines contain very authentic and detailed information about the Zazas. Among these sources, the most important data about the Zazas include Ottoman archive documents and yearbooks. In the Ottoman archives, there is a substantial amount of documents about the geography of the Zaza people, their population and demographic structures, their beliefs, historical and religious works, and Zaza emirates. With similar characteristics, it is necessary to mention here again the state, education and provincial yearbooks that started to be published in the second half of the 19th century.

In addition, the same sources provide authentic information about the Zaza emirates in the geographies where the Zazas live, which is not found in other sources. All the primary sources of the Ottoman Empire include the Zazas as a community of Kurds and deal with the Zaza emirates within the Kurdish emirates, just like the Kurmanc and Soran emirates. Zazas, who settled in Diyarbekir, Siverek, Eğil, Çermik, Genç, Çapakçur, Palu, Dersim and Mamuretü'l-Aziz provinces, which are generally within the borders of Kurdistan or Diyarbekir Province, remained under the rule of Mirdasi, Süveydi and Çemişgezek emirates. Some of the mentioned settlements were also administered by administrators appointed by the central government.

Ottoman geography books contain very authentic and detailed information about the Kurds and Kurdistan. Ottoman geography books, Kurds and Kurdistan in general; in a special sense, it also contains important information about the Zazas and the historical geography of the Zaza geography. As it can be understood from the encyclopedic and concise study in your hand, Ottoman geography books, Kurds and Kurdistan in general; in a special sense, it contains important information about

the Zazas and the historical geography of the Zaza geography. Again, as seen in the aforementioned works, Ottoman geography books include the Zazas and Zaza geography under the heading “Kurdistan-ı Osmani” as it is mentioned in the literature, in the Kurds and Kurdistan sections. Obviously, it is observed that Ottoman geography books, like other Ottoman literature, describe the Zazas as a Kurdish tribe.

Geography books, the geography where the Zaza live, provinces, districts, the climate of the Zaza geography, borders, landforms, mountains, plains, rivers, lakes, agriculture, trade, underground and surface resources, economic situation, population, demographic structure, religions, sects it conveys detailed information on subjects such as language and dialects. Therefore, while geography books contain information about the physical structure and characteristics of Zaza geography; on the other hand, it can be said that the Zazas have detailed information about the political, human, economic, statistical and biogeographical structure of the geography they live in. In the final analysis, it should be noted that more detailed studies based on Ottoman geography books will make an indisputable contribution both in determining the historical geography of the Zazas and in reaching new information about the Zazas.

Hetê Awanî ra Romanê Kilama Pepûgî*

The Novel Called The Song of The Cuckoo in Terms Of Structure

Harun BOZKURT*** İlyas AKMAN***

BOZKURT Harun, AKMAN İlyas, (2023), "Hetê Awanî ra Romanê Kilama Pepûgî", Nûbihar Akademî, no. 19, p.97-122, DOI: 10.55253/2023.nubihar.1282071

Genre/Cure: ResearchArticle/
Gotara Lêkolînî

Received/ Hatin: 12/04/2023

Accepted/ Pejirandin:
24/05/2023

Published/ Weşandin:
30/06/2023

ORCID:

0000-0001-7982-232X /
0000-0003-2146-2100

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website./ Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman ve hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate re hatiye derbaskirin.

KILMNUS:

Na xebate de hetê awanî ra romanê *Kilama Pepûgî* analîz beno. Deniz Gunduz, unsûranê kultur û ziwanê xo gêno û înan newe ra romanê xo de mûneno. O, hem qeydeyanê ziwanê xo ra xebardar o hem zî nê qeydeyanê ziwanî bi yew şekilê başî goreyê aksiyonanê hedîseyanê yê eserê xo ya şuxulneno. Nuştux bitaybetî, romanê xo de bi çarçewaya tarîxê realî de hedîseyê ke komela Kurdan û Armenîyan sere ra ravîyerîyayê înan bi teknîkanê romanî ya newe ra mûneno. Unsurê awanî yê romanê cîya-cîya beşanê xabetî de ameyê analîz kerdiş. Nê beşan de kamîyê romanî, hoka ewnîyayîşî û vatoxê ci, mûnitişê hedîseyan, wextê romanî, mekanê dorûverkî û hîşîyan (sensorial), kadroyê karakteran heme hetan ra ameyî analîz kerdiş. Xebate de karakterê romanî seke W. J. Harveyî tespît kerdo goreyê bi sernuşteyanê serkarakter, karakterê normî, karakterê kartî û karakterê fonî ya analîz bî.

Kilîçekuyî: Kilama Pepûgî, Deniz Gunduz, edebîyatê Zazakî, awanîya romanî.

* Na meqale tezo ke nameyê ci "Hetê Awanî û Temayan Ra Analîzê Romananê Deniz Gunduzî" yo ra ameya vetiş. Tez şewirmendîya Doç. Dr. İlyas Akmanî de hetê Harun Bozkurtî ra nusîyayo.

** **Mamoste, Wezaretê Perwerdeyê Neteweyî** / Teacher, ministry of national education harunbozkurto@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7982-232X

*** **Doç. Dr., Üniversiteya Mardin Artukluyî, Fakulte ya Edebîyatî, Beşa Ziwan û Edebîyata Kurdî, Mêrdîn, Tirkîya** / Associate Professor Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of Kurdish Language and Literature, Mardin, Turkey, ilyas-akman@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2146-2100

ABSTRACT:

In this article, the novel called *Kilama Pepûgî* will be analyzed. Deniz Gunduz re-constructs the elements of his language and culture in his novels. He is aware of the richness of his mother tongue. He handles these riches and rules very well according to the action of the events in his novels. In the work, the author re-constructs the events experienced by the Kurdish and Armenian peoples in the technique of novel. Structural features of the novel were analyzed in different parts of the article. In these subparts, the identity of the novel, its point of view and the narrator, the plot, the time of the novel, the environmental and sensorial places, the characters were analyzed. The characters were classified as W. J. Harvey determined, protagonist, norm characters, card characters, background characters.

Key Words: *Kilama Pepûgî*, Deniz Gunduz, Zaza literature, the structure of a novel.

1. DESTPÊK

Edebîyatê Zazakî de eserê ke tewirê romanî de nusîyayê hem hetê hûmarî ra hem zî hetê hûmarê nuştovan ra goreyê tewiranê bînan hîna tay ê. Ney de bêguman gelek faktorî estê. Xususîyetê tewirê romanî, nê tewirî de eser nuştîş keno zehmet. Ma vacî eserê ke nê tewirî de nusîyenî zafane hem hetê hûmarê karakteran ra dewlemendê hem zî nê karakterî wayîrê psîkolojî û têkilîyê tîmîyankerdeyan benê. Reyna hetê mekan, wext, vatox, awanî, temayî ra zî zaf hera yî. Nê sebeban ra tewirê romanî de eserdîyîşê de ganî yew xîreto derg, yew mucadeleyo gird bibo. Nê semedî ra zaf tebîî yo ke edebîyatê nuşteki yê Zazakî yo ke sey edebîyato ke hama merhelê bîyayîşê de yo, nê tewirî de wayîrê zaf eseran nîyo. Ancîna sebebê polîtîkî zî nê tewirî de nuştîşê eseran kenê kêmi (Akman, 2019, r. 179). Nê serranê peyênan de tewirê romanî de hetê hûmarî ra binêk zî bibo yew averşîyayîş esto. Atmosfero polîtîk bitaybetê serranê 2000an ra dima tay zî bo beno nerm. No nermbîyayîş bêguman edebîyatê nuşteki ser o zî tesîr keno. Romanê ke Zazakî nusîyayî zafane nê serran de weşanîyayê.

Deniz Gunduz Edebîyatê Zazakî de nuştuxê ke roman nuştî ra yew o. O, serra 1976 de dawa Gimimî Canesera de yeno dinya û peynîyê serranê 1990î de dest bi nuştîşê Zazakî keno. Wareyê edebîyatî de reya verên pey şîra xo “*Heşar be*” ya ke hûmara 124î ya rojnameyê *Azadiya Welatî* de weşanîyaya ca gêno. Wexto ke Kova-*ra Vateyî* weşanê xo dest pêkena Gunduz zî reya verên sey yew wendoxî na kovare rê mektuban erşaweno. Dima şîrê, hikayeyê ci zî na kovare de ca gênê. Bitaybetî weşanayîşê romanê xo yê verên *Kilama Pepûgî* ra dima edebîyatê Zazakî de hîna zaf bala wendoxan anceno.

Gunduz, karakteranê romanê xo hem tarîxê realî ra hem zî dinyaya mûnite ra weçînenê. Karakterê ke eseranê ey de ca gênê zaf hetan ra wendoxan rê pêşkêş benê. Nuştux, cûya yew yew dewicî, yew fezeyijî, yew çekdarî, leşkerî ûsb. bi yew şekilê

başî awaniya eseranê xo de goreyê averşîyayîşê hedîseyanê xo rêz keno. Karakterê ci, wexto ke cayê ci yeno fekê yew dewicî ra pey ziwane yew mintiqayî qisey kenê, wexto ke cayê ci yeno zî fekê yew îdarekarê sistemî ra pey ziwane burokrasî qisey kenê. Karakterê bînî zî goreyê xususîyetanê xo qisey kenê.

Heta nika 3 romanê ey neşr bê: *Kilama Pepûgî* (2000), *Soro* (2010), *Kalaşnîkof* (2013). Na meqale de ma romanê *Kilama Pepûgî* hetê awanî ra analîz kenê.

2. KAMÎYÊ ROMANÎ

Roman serra 2000î de hetê weşanxaneyê Vartanî ra ameyo çap kerdiş. Hedîseyê ke romanî de ca gêne eslê xo 528 rîpelan de pêşkêş biyê feqet nuşttoxî peynîyê romanî de seba wendoxan ferhengêk amede kerdo. Tayê çekuyê ke romanî mîyan de ca gêne bi îşaretê “*”î nusîyayê. Peynîyê romanî de zî nê çekuyê ameyê îzah kerdiş. Bi nê ferhengêkî roman pêro pîya 536 rîpelî yo.

Deniz Gunduz romanê xo reya verên wazeno ke bi Tirkî binuso û keylê zî nuseno. Feqet nê nuştayê ey orte ra bi yew şekil benê vîndî. Çend serrî ra dima nuşttox reyna qerar dano ke nê romanî ziwane xo de binuso. Wisarê serra 1996î de newe ra dest pêkeno nuştîşê eserê xo. Seke zanîyeno serra 1997 de kovara Vateyî weşaniyena. Gunduz, ê wextan Îstanbul de Weşanxaneyê Komalî de xebitîyeno û kovara Vateyî ra zî xebardar o. Ge-ge na kovare rê mektuban erşaweno û behsê romanê xo keno. “*Ez xêlê waxt o zonê dimilî ser ra xebetîno. Zonê dimilî de waneno û nivîsneno. Hetanî nê rojanê pêya ez romanê ser ra xebetîyêne. Nika mi o xebatê xo kerd tam, ard pêser. Nîyetê ma o wo ke nezdî de vejîme.*” (Gunduz, 1998, r. 92). Na mektuba xo ra dima nuşttox nezdîyê di serrî Îstanbulî ra abirîyeno û şîno welatê xo. Destpêkê serranê 2000î de reyna kovara Vateyî rê yew mektube erşaweno. “*Mî a mektube de qalê romanê xo kerdbî. A taw mi o çap nikerd... Aşmêna kitabê mi vejîno. Ez wazeno ke şîma rê kî biruşnerî, fikrê şîma kî bicêrî. Na derheq de kî alîkarîya şîma lazîm a.*” (Gunduz, 2000 b, r. 102) Nuşttox bi na mektuba peyên çapkerdişê romanî wendoxanê kovara Vateyî rê mizgîne dano. Eslê xo Gunduz nê romanê xo serrêk, serrêk nê de keno temam feqet nêşkeno yew weşanxane biwîno. Serra 2000î de tayê embazê Deniz Gunduzî seba çapkerdişê *Kilama Pepûgî* pereyî arêdanê û yewî ra komputer emanet gêne û axirî nê eserî şertanê zehmetîyan mîyan de çap kenê (Gunduz, 2017, r. 20).

Ma eşkenê nê romanî sey yew romano tarîxî bihesibnê. Romano tarîxî; metno ke tede hedîseyê ke demêkê dîyarî yê vîyarteyî de biyê û qedîyayê, ciwîyayîşî, dewrê dîyarî (bellîyî), hîkayeyê kesane yê muhîman, bi şeklo ke rastîya tarîxî ra girêdîyaye mende û bi qabîliyetê afirnoxiya romannuştoxî dewlemenkerdiş û newe ra berarde yo. Romanê tarîxî de hedîseyî û kesî tarîx ra yenê girewtîş, feqet nê herinda ke sey halê xo yê tebîî bêre neqilkerdiş, bi goreyê yew meqsedê dîyarkerdeyî newe ra biserûber benê û bi hewayo ke transformeyê sehneyê ciwîyayîşî yê ganîyî biyê pêşkêş benê (Çetin, 2021, r. 222). Gunduz vateyo verênê *Kilama Pepûgî* de zî behs

keno ke hedîseyî û karakterê ke tarîxê realî de ca gênê seba romanî hetê ey ra newe ra virazîyayê: “Pîyayê ke na kitab der ê, raştî kî bîyê. Lê mi namê zafîna virno. Mi niwaşt ke ez tarîx bînîvîsnerî. Xebatê mi roman bî. Coka mi xo ra kî zaf çî kerdî werte û nîvîsnay” (Gunduz, 2000 a, r. 3).¹ Seke tîya de zî aseno nuştox sey yew tarîxnas nê, sey yew romannuştox hedîseyan wendoxan rê pêşkêş keno.

Seke ma vat romanê *Kilama Pepûgî* tewirê romanê tarîxî de nusîyayo. Deniz Gunduz mûnitişê romanê xo hîna zaf meseleyê Armenîyan û pêkewtişê eşîranê Kurdan ser awan kerdo. Serra 1915 de wexto ke Armenîyî tabîyê tehcîrî bîyê, Kurdan zafane hetê Osmanîyan de ca girewtî û gelek roşnvîr û eşîrê Kurdan Cebheya Rojhelatî de vera Rûsan şer kerd (Işık, 2015, r. 175). Gunduz çarçewaya nê hedîseyan de mucadeleyo ke mabênê eşîranê Kurdanê yê sunîyan û elewîyan -Cîbraniyan û Xormecîkan- û mucadeleyo ke mabênê nê di eşîran û Armenîyan de vêreno sey hedîseyanê bingeyên romanê xo de ca dano.

Nameyê romanî, bi hedîseyê ke romanî mîyan de mûniyayê înan a rasterast eleqedar o. Ma eşkenê vacî ke nuştox destpêkê romanî de pey yew epîgraf sebebê weçînişê nameyê romanî eşkera keno: “*Pepbo geko/ kam kîşt/ mi kîşt/ kam şût/ mi şût/ kam kinit/ mi kinit*” (r. 7). Reyna Gunduz vateyo verênê yê romanî de zî wexto ke behsê sebebê nuştişê romanê xo keno hedîseyê ke mabênê Kurdan û Armenîyan mîyan de ravîyarenê, ê hedîseyan û estanika teyra pepûkî reyde têkilî roneno. Nuştox, yew romano ke tede zaf merg û dec esto, pey yew epîgrafo munasîb dest pêkeno. Nuştox bawer keno ke nê mergan de mesulîyetê Kurdan zî est o. Nuştox seke rolê pepûgî gêno xo ser. Sey pepûgî xeletîyanê bav û kalanê xo qebul keno û sey pepûgî temamê eserî de timûtim decê ke Armenîyan antî ano ziwan (Akman, 2019, r. 181).

3. HOKA EWNÎYAYÎŞÎ Û VATOX

Vatox (narrator), keso ke romannuştox hîkaye ey rê dano vatiş, keso ke mabênê romannuştox û wendoxan de ca gêno yo. Vatox, çîyê ke romanî de benê, kesanê romanî, reftaranê înan, hîs û xeyalanê înan, derûdor, mekan û wextî; bi kilmîye her çîyê ke romanî de ca gênê, keso ke înan neqil û pêşkêş keno yo. Vatox, yan karakterê ke zereyê hedîseyan de ca gênê ra yew o yan zî kesê ke teberê hedîseyan de mendê ra yew o. Ma nêşkenê nuştoxê romanî û vatoxê romanî eynî kes bihesibnê. Vatox, yew keso ke aîdê dinyaya romanî, dinyaya mûniteya yo. Nuştoxî dinyaya rastikên o ke ma tede ciwîyenê de yê (Çetin, 2021, r. 105).

Romanê *Kilama Pepûgî* de nuştoxî averşîyayîşê hedîseyan bi vatoxê şexsî yê hîrêyinî/îlahî mûnito. Vatoxî bi nê hoka ewnîyayîşî karakteran, hedîseyan, mekan

1 Girewtikê ke ma roman ra kerdî no çape ra ameyî girewtiş: Deniz Gunduz, *Kilama Pepûgî*, Weşanxaneyê Vartan, Ankara, 2000. Girewtikanê bînan de ma teyna numreyê rîpelan da.

û unsûranê bînanê yê romanî wendoxan rê pêşkêş kerdo. Vatox hedîseyê ke romanî mîyan de mûniyayê seraser zano û wendoxî zî heme hedîseyan nê vatoxî ser ra eşkenê biwînê. Mîsale vatox rewşa mekano ke hedîseyî tede ca gêni, nê cayî hetê bi ciwîyayîşê sosyo-kulturî û bawerî wendoxan rê nawneno. Bitaybetî beşo yewin de hetê sosyo-kulturî ra têkilîya hem eşîranê Kurdan hem zî Armenîyan heme hetan ra wendoxan rê pêşkêş benê. Vatox wexto ke dorûverê Koyê Şerefîdînî ra behs keno dewê ke nêzdîyê nê koyî de yê, têkilîya ke mabênê şarê ke uca de ciwîyenê wendoxan rê dano şinasnayîş:

Virana nê koyî de, xêlê dewî estê. Dewê Hermenîya û dewê Kurda, zaf caya de kewtê têvirane. Dewê Hermenîya xêlê dewlement ê. Hama her dewe de jû mektebê û kîlîsa Hermenîya esta. (...) Zafêrî dewa de kî Hermenî û Kurdi têlêwe de vîndenê. Nê mê nufîsê dewe Hermenî yo, nê mê jû kî Kurd o. Xanê hurdmîna heta, têkîşte der ê. Cîrantîna hurdmîna heta xêlê kan û giran a. Cîranî şonê veyvanê jûbînî ênê. Cejnê hurdmîna heta, nikunê tê, feqet hurdmîna hetî cejnanê jûbînî bimbarek kenê (r. 10).

Vatox bi nê pasajî wendoxan pêde-pêde amedeyê hedîseyanê romanî keno. Romanî de vatox verî bi hewayo pozîtif têkilîya Armenîyan û Kurdan nawneno. Dima zî averşîyayîşê hedîseyan de wendoxan rê çira mabênê înan xerepîyayo, destpêkerdişê nê xirabîyan bi sehneyanê realîstan zaf hetan ra nawneno.

Kilama Pepûgî de vatoxê romanî (û helbet nuştoxê romanî) hedîseyê ke metnî de ca gêne hetê objektîfî ra wendoxan rê pêşkêş keno yan nêkeno û mesafeyê ey û metnî çiqas o?

Vatoxo hîrêyênê romanê *Kilama Pepûgî* zî helbet heme serebûtanê romanî ser o tesir keno. No vatoxo hîrêyênê, nuştox Deniz Gunduz bi xo bo, mesafeyê ey û metnî çiqas o? Yanî o wexto ke meseleyan bimojno ra, teswîr biko do çiqas bawerî, fikr û ewnîyayîşê xoyê şexsî ra bixelîsîyo? Eslê nuştox Gunduzî bi xo zî cematê elewîyan ra yo û o eşîra xormekan ra yo. Nê şerê cîbranan û xormekan de mesafeyê vatoxê romanî û nuştoxî ganî nêkewo tîmîyan. Xora nuştox Gunduz tesîrê xo zaf eşkera nêmojneno ra, vengê ey hedîseyan ra û karakteranê ey ra berzêr nîyo. Çiqas ke ey dest ra bêro o bi ewnîyayîşê objektîfî hedîseyan neqil keno, karakteranê xo û mekanî teswîr keno. La ca-seke vatoxîya xo, xo vîr ra biko wexto ke behsê tayê kesan biko fikr û rengê xo eşkera keno: -‘Tarixî, Hermenîya ra qe hes nikerdo. Zafêrî dolima zê ewroy tey bêbextbîyo (Gunduz, 2000a, r. 97; Yıldız, 2020, r. 92).

Seke aseno vatoxê romanî her çiqas zafane bi ewnîyayîşê objektîfî hedîseyan neqil biko zî ge-ge subjektîf tîgêreno û fikranê xo, hîsanê xo eşkera keno. Hetta raste-

rast hukman îfade keno. Nê wextan de mesafeyê îronîkî (Ironie distance) yê nuştux û vatoxî teng beno. “‘*Tarîxî, Hermenîya ra qe hes nikerdo. Zafêrî dolima zê ewroy tey bêbextbîyo.*’ (Gunduz, 2000: 97). Heme cumle de vatox fikrê xo mojneno ra. ‘*No hena kare verên bî. Herkesî na zê name xo rind zanitêne. Hela hena Urizî çî bîyardêne dîna ser. Hena îna çî bidîyêne.*’ (Gunduz, 2000: 494). Qiseyê vatox û dewijan seke dekwetê têmîyan.” (Yıldız, 2020, 92 [Xêze kerdîşê binê çekuyan aîdê Pinar Yildize yê.]). Wendoxî zî eşkenê pasajê ke Yildize tesbît kerdê înan de na rewşa vatoxî biwînê.

4. MÛNİTİŞÊ HEDÎSEYAN

Mûnitişê hedîseyî, sîstemê rêzkerdiş û biserûberkerdişê hedîseyan ke ê hîkayeya romanî de ca gêne yo (Çetin, 2021, r. 189). Hedîseyê ke romanê *Kilama Pepûgî* de ca genê rasterast tarîxê realî de ameyo ciwîyayîş. Feqet nuştux nêşkeno sey hedîsenusoxan nê hedîseyan wendoxan rê pêşkêş bikero. “*Tarîxnas, weqia ser o qisey keno, romannuştox zî a weqia dano qiseykerdiş.*” (Tekin, 2018, r. 66).

Roman de mûnitişê hedîseyan zaf muhîm o. Rêzîla hedîseyan, yanî çiyê ke qewmîyênî ganî goreyê yew ûsulî bêrê nuştîş û rêzkerdiş. Zafanê romanî de verî cayê hedîseyan, dima pêde-pêde kesê ke romanî de wayirê rolê muhîmî yî, dima zî kesê baş û xirabî bellî benî. Nê heme çiyê goreyê planê nuştuxî aver şonî û hera benî, hedîseyanê hurdîyan ra destek û paştî gênî. Labelê hedîseyo bingeyin, yanî hedîseyo ke roman ser o virazîyayo ganî sey xeta sura qaline bellî bo. Na xeta sura qaline bena sey pusulaya wendoxî (Espar, 2000, r. 68).

Kilama Pepûgî de hedîseyo bingeyên -bi vatişê Îhsan Esparî- sey xeta sûra qalinde zaf eşkera mebo zî wendoxî eşkenê temaya romanî ya bingeyên -yanî meseleyê Armenîyan- ra mûnitişê romanî ser o bifikirîyê. Romannuştoxî zafane averşîyayîşê hedîseyanê yê romanî xê temayê bingeyên ser o awan kenê û wendoxan rê nê temayî ser ra hedîseyan, karakteran, mekanan ûsn. pêşkêş kenê. Gunduz zî seba romanê xo sey temaya bingeyên meseleyê Armenîyan xo rê weçînayo û roportajo ke derheqê nê romanê ey bîyo nê roportajî de zî weçînayîşê mewzûyê romanê xo ano ziwan:

Nê romanî de ez behsê jenosîdê armenîyan kena. Çira jenosîdê armenîyan. Çûnke çimê mi de kokê na meseleya kurdan uca ra dest pêkeno. O taw tirkîyan û kurdan pîya hereket kerd û armenî qir kerdî. Peyê cû se bî? Nika ê çiyê ke ma ardê înan ser, ê yenê ma ser. Ma eke nê çimî ra nîyadîme vînenîme ke na rewşe xora hem polîtîk a hem zî dramatik a. Yanî eşkena bibo babeta romanî” (Gunduz, 2016, r. 33-34).

Gunduz seke tîya de zî aseno zafane bingeyê romanê xo na temayî ser roneno. Feqet bala wendoxan na tema rey de yewna tema zî ancena. Seke ma verî zî vatbi *Kilama Pepûgî* de yewna mesele şerê eşîran o. Yanî ma nêşkenê bê meseleyê eşîran

romanî bifikrîyê. Çunkî nuştox seba mucadeleyê mabênê eşîran û dewletî sey ser-karakter lacê Îbrayîmê Talî Zeynelî û seba meseleyê Armenîyan zî sey serkarakter Artînî (Xaç) wendoxan rê pêşkêş keno. Coka gerek mûnitişê hedîseyan nê di karakteran ser, sey di hedîseyî cîya-cîya rêz bibê.

Henry Fielding derheqê cîyakerdişê beşanê romanê de nê teşbîhî şuxulneno, “*Senî ke yew qesab goştî bi hewayo munasîb birneno û parçe keno. Yew nuştox zî eserê xo bi hawayo munasîb keno beş, çunke no hem karê wendoxan, hem zî karê înanê ke goştî sifreyî de bare kenê, asan keno*” (Stevick, 2017, r. 162). Gunduz zî hedîseyanê romanê xo vîst û di beşan de wendoxan rê pêşkêş keno. Ge-ge nuştox pey teknîkê peyseragêrayîşî wextî bero demo vîyarteyî zî hedîseyê ke romanî de ca gêne reyna zî bi rêzkî aver şîne û her hedîse xo mîyan de yew sebeb nefîceyî ra yeno meydan. Hem hedîseyê Armenîyan hem zî hedîseyê ke mabênê eşîranê Kurdan û Osmanîyan de ravîyarenê zafane cîya-cîya beşan de hetê nuştoxî ra pêşkêş biyê feqet reyna nê di hedîseyî romanî de bi hewayêko paralel aver şîne.

Kilama Pepûgî de “mûnitişê hedîseyan yê zafrêzîlayin” şuxulnîyayo. Romanê ke bi “mûnitişê hedîseyan yê zafrêzîlayin” mûniyenê de gelek hedîseyî qewimîyenê û nê hedîseyî yew nuqta de kewenê yewbînî mîyan (întersect benê). Vatox, nê hedîseyan cîya-cîya vano û nê hedîseyanê cîyayan yew şekil ano têhet û temaya bingeyên ser o yew netîce de virazeno. Gunduz zî romanê xo de gelek hedîseyê cîyayan wendoxan rê pêşkêş keno û peynîyê romanî de zî bi temaya xo ya bingeyên -meseleyê Armenîyan- mûnitişê romanê xo tamam keno.

Hedîseyê ke karakterê Zeynelî sere ra ravîyarîyayê ma nê hedîseyan hîrê helqeya yê bingeyên ser o rêz kerdî. Nê hîrê helqeyan (ma helqeya metnî pey ‘M’ û hedîseyan zî pey ‘H’ nawna) ma eşkenê bi no şekil rêz bikerê:

M₁: Axayê xormecîkan Îbrayîmê Talî hetê Alaya Cîbraniyan ra kişîyeno. Lacê Îbrayîmê Welî şîno Îstanbul û birayê xo Zeynelî rê kişîşê pîyê xo xeber dano. Zeynel mektebê eşîran de waneno. Zeynel kişîşê pîyê xo eşnaweno heme çîyî ca veradano. Destpêkê prosesê heyfîrewtişê û agêrayîşê ey;

H₁: Zeynel sey rayberê eşîra xo çekdaranê xo reyde heyfê pîyê xo gêno.

H₂: Xebara kişîşê yê merdîmanê eşîra Cîbraniyan heme cayê welatî de fek ra fek vila bena.

H₃: Zeynel hînî sey dişmenê Osmanîyan zî hesibîyeno. Çunkî cîbraniyî endamê Alayanê Hemîdîyan ê. Aye ra hem cîbraniyî hem zî Alayanê Hemîdîyan kewnê ey dima û Zeynel hînî hetê dewletî ra yew şakî (heydut) hesibîyeno.

M₂: Dorûdormeyê welatî de fermanê kişîşê Zeynel û embezanê ey dayeyeno. Zeynel eşîra xo ca veradano, birayê xo Welî û embazê xo Memî reyde vecîyenê ko-

yan. Demêk ra dima Zeynel yeno dewa Mistê Rezî. Destpêkê eşqê Zeynelî û keynaya Mistî Xece û xîyanetê Sekamilî;

H₁: Zeynel wexto ke yeno keyeyê Mistê Rezî tîya de eşiqê keynaya ey Xece beno û çend rocan mîyan de Xece Mistî ra wazeno.

H₂: Zeynel û embazê ey Alayî ver ra na rey şinê dewa Sekamilî. Çend rocî Zeynel û Xece keyeyê Sekamilî de rehet kenê. Demêk ra dima Sekamil cenderma rê cayê Zeynelî îxbar keno û wazeno ey û embazanê ey bido tepîştîş.

H₃: Wexto ke cendermeyî eştenê dewe ser keyeyê Sekamilî pey qerşunan kenê virtûvîla. Zeynel teslîm nêbeno û qerşunê ci zî qedîyenê. Cendermeyî wazenê keyeyê Semakilî biveşnê. Feqet Sekamil veşnayîşê keyeyê xo nêwazeno û nimitkî Zeynelî rê Zazakî cayê qerşunanê xo vano û çende mewazo zî na rey zî Zeynelî cenderman destê ra xelisneno.

M₃: Zeynel û Xece alayê Cîbraniyan ver ra şinê keyeyê merdimê Sekamilî Emralî: Destpêkê îxanetê pîyê û maya Xece, kiştîş Xece, ameyîşefkerdişê Zeynelî;

H₁: Zeynel û Xece çend aşmî kerwayê xo Kevorkî hetê de manenê. Demêk ra dima şinê keyeyê Emralî. Xeber yena ke pîyê Xece Mistê Rezî hetê dewletî ra ameyo tepîştîş. Maya Xece, Pore, seba merdeyê xo cayê zamayo xo dewletî rê îxbar kena.

H₂: Cendermeyî na rey zî dormereyê keyeyê Emralî gînî. Pêrodayîşî de Xece bena dirbetin. Wexto ke Xece bena dirbetin nêwazena ke a bikewo cenderman destê, aye ra yan destê vistewreyê xo Welî ra yan zî destê embazê Zeynelî Memî ra kiştîşê xo wazena. Mem nêşkeno Xece bikişo û no karo giran kewno milê Welî. Xece, qeçeko ke pîzeyê ci de bi ê ya pîya hetê Welî ra yena kiştîş.

H₃: Mergê Xece Zeynelî zaf decneno. Zeynel decê Xece ver ra şino efkerdişê xo wazeno. Eynî wext xeber yena ke dewlete pîyê Xece Mist veradayo. Welî, Mistî kişeno û heyfê Xece gêno. Zeynel zî qola xo ya pîya şino dêrsim, merdimanê xo mîyan.

Romanê *Kilama Pepûgî* de hedîseyo bingeyên o bîn zî -meseleyê Armenîyan-karakterê romanî Artînî (Xaç) ser ra wendoxan rê pêşkêş beno. Nê hedîseyan zî ma do hîrê helqeya yê bingeyên ser o rêz bikerê:

M₁: Osmanîyan fermanê Armenîyan danê. Dîgran û keyeyê ey badê nê fermanî dewa xo ra remenê hem dewlete ra hem zî eşîranê Kurdan ra xo nimnenê: Destpêkê prosesê dewe ra vejayayîşê Dîgranî û hedîseyan mîyan kewtişê tornê Dîgranî Artînî;

H₁: Artîn hina qeçek o. Maye û bawkalê xo Dîgranî ya pîya ko bi ko destê Alayanê Hemîdîyan ra remenê. Dîgran înan beno nezdîyê dewa xormeqîkan nimneno. Demêk ra dima Alayanê Hemîdîyan şik benê înan ser û mabenê Dîgranî û alayî de şer dest pêkeno.

H₂: Nê şerî mîyan de xormeçîkan ra merdimêk kişîyeno û yew şiwane zî beno dirbetin. Veyva Dîgranî û cênîyê bînî benê vîndî. Dîgran û Artîn teyna û veyşan manenê.

M₂: Artîn beno vîndî û bawkalê xo Dîgranî ra vîsnayeno. Bak, Artînî yew holi-ke mîyan de yew halo perîşan de veyneno: Destpêkê prosesê vînayîşê Artînî, ridê fermanê Armenîyan ra dewe ra abirîyayîşê ey û hetê dişmenanê xo ra kiştîşê Bakî;

H₁: Bak, Artînî gêno beno keyeyê xo û bi serran sey lacê xo keno pîl. Nameyê Artînî keno Xaç. Dewicî şik benê ke Xaç yew Armenî yo aye ra Bak tim Xaçî dewican û dewletî ver ra paweno.

H₂: Dewlete reyna fermanê Armenîyan dana. Bak zî na xeberî ra dima zano ke hînî feletiyayîşê Xaçî çînî yo. Eynî wext Armenî zî kîştê Rûsan de duştê Osmanîyan şer kenê. Bak qerar dano ke Xaçî bero Erzirom. Bak zano ke tîya de Armenî estê û hînî kes nêşkeno înan hetê de nezdîyê Xaçî bêro.

H₃: Bak şewêk yew laco des û hîrê, des û çar serrî destê ra yeno kiştîş.

M₃: Merdişê Bakî ra dima heme kar û gureyê keyeyî kewno lacê Bakî Xidî milê: Destpêkê prosesê hetê Rûsan ra tepîştîşê Xidî û Rûsan destê de têhet ameyîşê Xaç û Xidî;

H₁: Xid mergê pîyê xo ra dima ewnîyeno keyeyê xo. Rocêk Rûsî erzenê dewe ser û Xid sey esîr dekewno înan dest.

H₂: Xid û dewejê bînî ke esîrê Rûsan benî, seba Rûsan karanê giranan de xebîtîyenê. Embazê pîyê Xidî Cîb hînî tehemul nêkeno û rocêk leşkeranê Rûsan ver ra remeno û verê çîmanê dewicanê xo de yeno kiştîş.

H₃: Mergê Cîbî ra dima hînî Xid zî bawerîya mergê xo beno. Badê mergê Cîbî ra çend rocî Xid hetê yew leşkerê Rûsan ra dûrî ra dûrî yeno teqîbkerdiş. Axirî Xid vînenê ke no leşker Xaç o. Her di heme piresyenê pêra û bi zerrî ra bermenê.

Seke aseno nuşttox “mûnitişê hedîseyan yê zafrêzîlayin” şuxulnayo û zaf hedîseyan dekerdî romanê xo. Peynîya peyên de zî heme hedîseyan girêdayo yewbînan.

5. WEXT

Romanî de yew leteyê wextê zemanî yo teber ke hedîseyî cereyan kenê est o, yew tayê hedîseyê (zemanê weqia) ke tayê gaman, tayê rojan, tayê aşman û tayê serranê nê leteyê zemanî de vîyarenê est ê, yew zî yew zemanî (zemanê vatene) ke bade ke hedîseyî benê, wexto ke hetê romannuştoxî ra nusîyayo, derbasê kaxite bîyo, bi leteyanê zemanî yê îlawekerdeyan yan zî bi zemanan ra birnayeyan, yanî bi tesarrufanê nuşttoxî newe ra mûniteye yo, est o. (Çetin, 2021, r. 133)

Romanî de wextê hedîseyan serranê 1892-1893î de dest pêkenê. Wendoxî eşkenê kiştîşê karakteranê romanî ra Îbrayîmî Talî ra ney bizanê. Seke zanîyeno Îbrayîmî Talî eslê xo tarîxê realî de eşîra xo ya pîya dewleta Osmanîyan rê îsyân keno û hetê Alayanê Hemîdîyan ra yeno kiştîş. Deniz Gunduz zî destpêkê romanê xo de nê hedîseyê ke Îbrayîmî Talî ser a ravîyarîyayê wendoxan rê pêşkêş keno.

Roman nê hedîseyanê Îbrayîmî Talî ya dest pêkeno û heta serranê 1915î yanî tehcîrê Armenîyan û reyna dewrîmê rusyayê teşrîna verênê 1917î dewam keno. Yanî ma eşkenê vacê ke nuştîxî hedîseyanê romanî teqrîben mabênê serranê 1892-1917î de awan kerdo û hedîseyî bi kronolojîk aver şînê. Tayê cayan vatox ge-ge wextî beno demo vîyarteyî zî.

Gama ke wendox yew romano ke babata ey yew hedîseyo tarîxî yo waneno zehmetîya ci hîna zêde vînenê. Çûnkî o hem hetê xo yê nîyetî ra hem zî hetê tesîrê xo ra di qatî bîyo tarîxî. Refleksê ke vera hedîseyanê tarîxîyan dîyenê, çaxanê cîya-cîyayan de cîya-cîya benê. Mumkin nîyo ke şîma tersan, peşînhukman, tercîhan û eynî refleksanê hîsîyanê yew kesî yo ke ey serra 1800î de yew esero ke derheqê Şorîşê Fransîzan de nusîyayo wendo, ewro hasil bikerê. Wendoxî, çîqas nêzdîyê serra nusîyayîşî/weşanayîşî yê eserî de ciwîyenê, ganî derheqê wextê eserê tarîxî yo ke ê wanenê de hende zaf çîyan bizanê. Seba ke romanî ra zewq bero girewtîş û reaksiyonê karakteran û temaya ey tam fehm bibo, hewce yo çapa hêze xeyalkerdîşî yo hera est ba (Mendilow, 2017, r. 226).

Romanê *Kilama Pepûgî* de zî gerek wendoxî bi nê hîşmendîya biewnê hedîseyan û hedîseyê tarîxê realî de ravîyarîyayê derheqê înan tayn bo zî malumatan bizanê. Çûnkî Gunduzî mûnîtîşê hedîseyanê xo nê tarîxê realî ser o awan kerdo. Aye ra mûnîtîşê romanî wendoxî bi nê çîmî ya gerek biewnîyê. Reyna vatox bi wextê sosyâlî ra zî wextê hedîseyan wendoxan haydar keno:

Micxulîya her şewe zafêrî serê şerê dewleta ser ra bî:

- Goro ke Mûdîrê nahya salix dano, Almanîya û Fîransîya têduş de kewte şer. Urîzî û Engîlîza kî pîştî Fîransîya gureta. Şerode henên kewto kar ke, hetanî nîka dinya ser ra qe nîyamo dîyayene. Zafêrî welatî nîka ra kewte zerê na çîre.

- Ma Osmanîye ra çî xebere?

- Goro ke vanê dewran destê Ebdulhemît ra vejîyo kewto destê, Îtîhat o çik o, kewto destê komêde henênî. Enver Paşa kî serekêde dîna wo. Xo şîdînenê ke duşê Urîz de bikuyo şer (r. 307-308) (pêtkerdîşê âîde ma yî).

Nê dîyalogî de cayê ke ma pêtkerdê bi nînan a wendoxî eşkenê bi rehet yew şekil de derheqê wextê hedîseyan ra xebardar bibê. Vatox tîya de destpêkerdîşê Şerê Yewînê yê Cîhanî, textî ra war ameyîşê Ebdulhemîdî, dewrê Îtîhat û Teraqqî û Enver Paşayî wendoxan rê nîşan dano. Wextê sosyâlî beşanê bînan de zî ca gêne.

Cendermî amê Uskira de şewe bîye mêyman, şodir kî kewte raye vejîye ame. Ara de xo hena teze resno dewe. Gimgim de hena fermanê Hermenîye raşt nîbîyo, Qaymaqamê Gimgimî heroj mûdirê nahye û pîyayê xo dêne arê, ardêne pêser û na mesela ser ra qesî kerdêne. Qaymaqamî hena xeya xo yo Hermenîya rind kifşe nikerda. Labelê Hermenîya ra zobîn herkes kî nê fermanî rind zano, Hermenî xo bi xo hewenêne. Nê roja de daha zêdêrî kewte ra kar û gurê xo ser. Xo bi xo xapnêne ke, no ferman henî zaf çîyode xirab nîyo. **Dewlete îna koçe welatê cerî kena** (r. 397) (pêtkerdişê âidê ma yî).

Nê pasajî de zî vatox fermano ke derheqê Armenîyan de vecîyayo ey wendoxan rê nawneno. Seke zanîyeno Armenî bi nê fermanê Osmanîyan a welatê xo ra tehçîr benê. No zî destpêkê serranê 1915î de yo. Gunduz derheqê wextê sosyalî de romanê xo de wendoxan rê sey nê pasajanê corînan zafane nimûneyan pêşkêş keno. Seke ayseno hedîseyê ke romanî de ca gêne mabênê serranê 1892-1917î ameyê meydan û nuştox zî romanê xo nê tarîxan ser o mûneno.

6. MEKAN

6.1. Mekanê Dorûverkî

Dorûver; yew cayo ke ser o nêameyo vindertiş, nêbîyo vîrameyîşkerdiş (xatiratîzekerdiş) û transformekerdiş; tena ser ra yeno derbazbîyayîş (vîyartiş), la xorîniya ey nêno vînayîş, şexsî yan hedîseyî bi hawayo cîdî mutesîr nêkeno. Nê mekanê ke fonksîyonê yew vestîyerî ke mûnityê hedîseyan ci ra dardekerdeyo vînenê, nêeşkenê manaya guzergâhî ra wetêr yew mana îfade bikerê (Korkmaz, 2015, r. 82).

Romanî de mekanê dorûverkî beşo yewînê yê romanî de derg û dila teswîr benê. Vatoxî seba hedîseyanê romanî xo mintiqaya Gimgimî sey mekanî weçînayo û zafane hedîseyî nê mekanan de aver şinê. Romannuştoxî mekananê dorûverkiyan bitaybetî sey yew sehneyê tîyatroyî wendoxan rê pêşkêş kenê.

Koye Bîngolî xêlê berz o. Dîkila xo Kela Şema wa. Kela Şema dûrî ra zê dêsî tîk yasena. Çîçax ke serê Kela têf û mij bico, a waxt xêlê dofanêde pîlî kunê kar. Mîyonê amnan de torge varena. Merga û hêgaya kena xirabe. Warê Koyê Bîngolî de xêlê golî estê. No ko namê xo bi Tîrkî nê gola ra cêno. Wara de vare xedar varena. Zimistan vayê varîşî şepa keno ci, her çîyo kenda vare ra keno pir. Nê caya de vare xêlê erzîna pêser. Hetanî payîzî na vare roj bi roj helîna oncîya kî niqedîna. Aşma payîzî de vara kane ser ra, vara tezîye varena. Na vare ebe waxta verê xo de hardî şûna û kinena. Bi na qede verê xo de golanê hîraya virazena. Awa vare gola ra vejîna, xo ver de vava vejena û vêrdîna de golede bînî. Nîya bi na qede xo resnena dera. Uja ra têpya kî koya ra sipe-

sipe vêrdîna de. Koyê Bîngoli hetê awe ra xenîmet o. Awa nê koyî qe nibena kêmi. Deşta Gimgimî, Deşta Uskura û dewanê Şerafetînî no ko lawnenno. Awa koyî honde ke bêhemd a, zinaranê veroja ra awe fîj dana. Nê cayê nîyanênî elewîya rê zîyar û dîyar say benê. Vaş û dalê nê caya honde ke sixlet ê, mar nîşkîno tira şoro. Nê cayanê nîyanêna de boya vaşî û gul-çiçegî kuna ra têmya îsanî kena serxoş. Vengê girgoçîna û zeranca xuşa-xuşa dera de kuno têmya û govende cêno. Îsan qe qayîl nibeno ke nê cerda ra dûrî kuyo (r. 12-13).

Gunduz bi mekanê ke hedîseyanê romanî de ca gênê nê mekanan seba wendoxan hetê ekonomî, komelkî, kulturî û nasnameyanê yê şexsan û reyna ciwîyayîşê înan zî nawnenno.

Dewa de cênîyê kebanî ver kenê piro bostana ramenê. Katolî, livazî, lobî, xîyarî, kundirî, pîyaz çi ke amê ramîno. Feqet zametê bostana zêde wo. Gere di dolimî kulbe bo, hetanî ke bî hîrê çar pêl gere ebe helba awe dîyo. (...) Bostan destê Kurda ra zaf nêno. Gore Hermenîya, ê ancax dima qena malî bicêrê. (...) Derheqê bax û baxçî de Hermenî xêlê rind rençber ê. **Rençbertîna û hunêrbendîya mërka vaje û vinde** (r. 18) (pêtkerdişê âidê ma yî).

Seke tîya de aseno vatox dewe de ciwîyayîşê Kurdan û Armenîyan bi mekanî ya pîya hetê ciwîyayîşê komelkî ra zî wendoxan xeberdar keno û ney rê bi fikrê xo yê sexsî ya zî piştî dano. Reyna vatox tayê beşan de sey mekanî bananê karakteranê yê romanî zî teswîr keno. Wexto ke Welî û Mem şinê Îstanbul tîya de keyeyê Kerwa Keboyî bala înan aceno.

Hurdmîna mêymanî kewtî zerê odaye. Oda hondaye ke dewlemente bîye, hurdmîna xêlê waxt şaş û matê ci bî. Her çar kuncikanê oda de kî lemboya veşêne. Oda seke roj bo, roştîya lemboya ra henî şewle dêne. Welî û Memî serê mîndera ra nîştî ro û xêlê waxt qaytê der-dormê xo bî. Dêse oda de resmê Gila Meryeme û Hezretê Îsayî teba xêl ezîza têver ra dardekerdî bî (r. 65).

Nuştox tayn bo zî sey nê teswîranê mekanan ge-ge romanê xo de ca dano û bi nê mekananê dorûverkîyan a wendoxan anceno hedîseyan mîyan.

6.2. Mekanê Hîsî

6.2.1. Mekanê Girewteyî/Tengî

Mekanê hîsî/îdraqkerdişî, cayê ke têkilîya kes û şexsan hetê ey problematikî ra neqil kenê, transformekerdeyî û vîrameyîşkerdeyî yê; ca teyna cayo topografîk nîyo, erjo ke mana berano (peyda keno), xatirayan îhtîva keno û dinyaya zereyê kesî/e neqil keno yo (Korkmaz, 2015, r. 82). Romanê *Kilama Pepûgî* zafane hedîseyan ser o mûniyayo. Yanî nuştox psîkolojîyê karakteran ra zêdêr wazeno ke hedîseyan wendo-

xan rê pêşkêş bikero. Seke zanîyeno mekanê hîsî karakteranê romanî ser o tesîr kenê. Coka eke ma wazenê derheqê mekananê hîsîyan de malumatên bizanê gerek nê romanan de xorînîya psîkolojîyê yê karakteran zî ca bigîro. *Kilama Pepûgî* de xorînîya psîkolojîyê yê karakteran zaf tayn o. Aye ra mekanê hîsî zaf ca nêgênê. Feqet ma reyna zî tayê pasajan de derheqê mekananê hîsîyan de eşkenê nimûneyan bidê.

Artîn (Xaç) wexto ke Alayanê Hemîdîyan eştenê dewa ey ser, maye û bawkalê xo Dîgranî ya pîya înan ver ra remenê. Wextê ra dima Artîn maya xo û bawkalê xo ra visyeno, tikûteyna maneno. Koyan de, mîyanê birran de, yew holike de xo nimneno. Koyê, birrê, holike samedê ey mekanê girewteyî/tengî benî. Çünke o nê mekanan de xo rehet hîs nêkeno û timutim zereyê şikî de yo. O, çîyê ke dormereyê ey de yî ra terseno û heme çî ra yew xirabî paweno. Nê mekanî samedê ey teyna şik, ters, dec î. Reyna rocêk Artîn yew holike mîyan de xo nimneno û şîno hewn a. Tam o wext zî Bak hemverê na holike yeno. Teberê holike de rewşa teyrûturen bala ey ancena. Bak ewnîyeno ke sivircikî dorûdormeyê yew qule de şîne-yenê: *“Çimê sivircika ke gina Bakî ra na wo cer ra êno, hama fîrda serê gilanê dara. Uja ra qayte Bakî bî. Celikanê sivircika ver kerdîbî pira wendêne. Bakî nata-dota qaytbî çîye çîno”* (r. 161). Bak, wexto ke holikê mîyan ra yew zîbayîşode xorîn eşnaweno hema xo keberê holike ra çekeno zerre: *“Zerê holike xêlê tarî yo, qe çîye nîyaseno. Bak kî roştîye ra êno, çimê xo hena rind nimusê tarî. Tayê ke zerê holike de mend, hetê pêy de dolimêna vengê zîbayîşî ame”* (r. 161). Holika ke Artîn mîyan de yo seba ey yew mekano teng o. Tarîtiya na holike û mabênê karakterî de yew têkilîya xirab esta: *“Sera bî çewt qaytbî ke domanê wo. Lajek hewn der o, hewna ver ra zîbeno û tayê çimî biltbilneno”* (r. 161) Seke nê pasajî de zî aseno no mekan tersanê Artînî îhtîwa û muhasere keno.

Bakî rê roce dişmenê xo Seyidan ra Emralî xeber dano ke merdimê ci wazenê ke Xaçî bikişerê. Çunkî Seyidan zanê ke Xaç yew Armenî yo. Her çiqas mabênê Bak û eşîra Emralî de dişmentî bibo zî Emralî nêwazeno ke yew zerar bêro Xaçî. Xebere ra dima nê hedîseyî qeyimîyenî:

Bak xêlê qalind. Xêlê waxt ke vêrd ra, uşt ra raya çêyî gurete. Ebe zor xo resna çê. Tek qesa fek ra nivejîye. Eke xo resna çêyî xafî lerzna kewt zerê cile. Çixa ke çimê xo minitêne de, hewno ke Emralî ci rê qesî kerdo o dîyêne. Zobîn qe çîye verê çima ra nivêrêne ra. Rûyê pîyê xo zê hewnê şewa amêne verê çimanê Bakî (r. 405).

Na xebera xirab ra dima Bak hema şîno keyeyê xo, çend rocî cilê mîyan ra nêvîciyeno û zereyê ode de, zereyê cile de bêxuzur wext vîyarneno. Hînî cile û ode Bakî rê beno mekano teng.

Vatox, seba karakterê xo Xidî zî yew mekano teng virazeno. Wexto ke eskerê Rûsan erzeno dewe ser Xid zaf terseno. Hînî şewanê derganê yê zimistanan de lojina

ke derûdormeyê ci de bi keye û kulfetê xo sohbetanê weşan kerdê sey yew kereya girane sêne Xidî de ronîşenî:

Sukutîyade pîle kewte zerê dewe. Seke têy sed ser ra qe kes nivindeno henî. Esker ke cor ra xelesîya ra ame, eskerê Tapê Mezelakî cayê xo ra xelesîya ra û ver kerd dewe. A sira de Xid hena kewt zerê û tufangê xo çarna berd kerd axure û hena ame lewê Perze, verê adirî de ebe tersode pîl nîştro. Pisingo sîya tersa ra binê andalî de şûre ano şure ser û xêrb-xêrb mîyavkeno. Çimê xo verba adirî reyna bereqîne. Tersa ra hilka-hilka Xidî ya û verê lojine de ronîştîyo (r. 488).

Seke tîya de zî aseno Xid mekanê girewteyan de yanî nê nimune de heme dewe de, keyeyan de zereyê tersî de yo û hetê ruhî ra zî hîşê ey kewno temîyan. Romanî de vatox mekananê girewteyan/tengan zaf eşkera meşuxulno zî ge-ge hedîseyan mîyan de karakteranê xo ser ra mûneno.

6.2.2. Mekanê Akerdeyî/Herayî

Karakterê romanî nê mekananê herayan de xo emnîyetî de, rehet de hîs kenê. Her çiqas nê mekanan û karakteran mabênê de rasterast yew têkilî meronîyo zî vatox bi metodê îma ya wendoxan rê pêşkêş keno.

Roman de Dîgran û Artîn ser eştîşê Mam û embazanê ci ra dima cinîyê ke pîya bî înan kenê vîndî. Ca bi ca gêrenê înan feqet qet kesî ra xeber nêvecîyena. Axirî Dîgran destê Artînî tepşeno û dekeyno yew dereyo xorî:

Dîgran xo duş de qayte zinarî bî û henî pa şî. Zinar ebe destê îsanî amaybî taştene û ser ra resmê îsana û hêywana amaybî viraştene. Zinar de; Cênîkeke domana ver nêweş a, pîzê amo reşto verê pîrnike, serê kursî ra nîştro ro û reştike resena. Verê linganê cênîke de kî helba şitî esta. Der-dormê cênîke pire bizan o. Çar hetê bizade kî camêrdî û zav-zeç esto. Herkesî dest de kare esto, herkes kare keno. Dîgran ke nê resme îsana dî, kefê xo hebe ame ca. Derdê xo, xo vîra kerd û ver ra matê zinarî bî û mend (r. 141).

Dîgran bi nê resman tay bo zî hînî heme çî keno xo vîra û no mekan seba ey sey yew kêbero ke bêpeynî rê abîyeno ca gêno. Vatox seke tîya de zî aseno nê mekanan seba karakteranê xo sey cayê pozîtîfan weçînenê û mûnitişê hedîseyî de bi nê mekanan a wendoxan xo ge-ge nê hewayê qeswetînan mîyan ra binêk zî bibo vejeno.

Vatox nê mekananê akerdeyan/herayan karakterê xo Artînî (Xaç) ser ra zî wendoxan rê pêşkêş keno. Wexto ke Artîn hetê Bakî ra vînîyeno seba Artînî keyeyê Bakî beno mekano hera. Artîn çimanê xo keyeyê Bakî de akeno û tersê xo, mergî ver ra remayîşê xo xo vîra keno:

Serê minderî de xo kerd derg û kerd kilm. Ebe vengode merde, fek ra çend namê Hermenîya vejîyay. Bak şivik lajêkî ser ra bîçewt û têy huya. Ebe vengode nîştkek û nêrm, ver kerd piro lajêk de qesî kerd. Layikî qesanê mêrîkî ra tek çekuye fam nikerdêne. Hama oncîya kî vengê mêrîkî şîbî weşîya dê. Fek kerdîbî ya ver ra matê mêrîkî mendbî. Her çîyo tersê xo helme de bî vila û şî (r. 168).

Kilama Pepûgî de vatox mekananê herayan rê Zeynelî ser ra zî ca dano. Zeynel wexto ke bi estora xo ya keyeyê Mistê Rezî ra vecîyeno raye de xafila waştîya xo Xece xeyal keno. Nê xeyalî de mekano ke Zeynel û Xece tedeyê baxçeyê Mistî yo. Beno zî romanî de seba mekananê herayan no pasaj tewr nimûneyo başan ra yew bihesibîyo şaş nêbeno. No mekano bêsînor her çiqas mîyanê xeyalî de bibo zî psîkolojîyê Zeynelî ser o tesîro pozîtîf keno û hetê hîsî ra karakter xo zaf keyfweş hîs keno.

Baxçê baxçewode girs o. Xorîyanê baxçî de Zeyn û Xece têvirane der ê. Zê mara pilosîye ra jûbînî. Kamcî herme ê kam yo kifşe nîyo. Bîyê tek pîya, rut ê, şilt ê, jubîn ra qe nişermayînê. Eke ê cendekî ser ra di serî mebê, kes nizano ke di pîya yê. Hurdmîna ke ênê têçima, jûbîn de hûne. Zeyn seke zerê golode honik de bo, zerê xo hen şên o. Zerê Zeynî qase behra Wanî bîyo hira, verê sura eşqî de nata-dota çilqîno. Hurmîna hena zê mara têkewte yê. Rama heqî ena ra hurdmîna û dar û ber seke cênikeke çîta xo berzero mara ser ke miradê xo bîvîno, henî pêl û puşê xo dîna ser ra ano pê (r. 88-89).

Seke aseno karakterê, mekananê akerde û herayan de xo emnîyetî de hîs kenê; esten, nasname û erjê înan binê muhazeze de yê. Ê teyna tamê şabîyayîşî gênê û zereyê rehetî de xuzurî de yê. Şik ra, tersî ra, decî ra dûrî yê.

7. KADROYÊ KARAKTERAN

7.1. Serkarakter(î)

Kadroyê şexsanê ke zemînê komelkî yê ke roman anê meydan; ma eşkenê qehremananê romananan seke Forester tespît kerdo “karaktere duz û gilorinî” yan zî sey W. J. Harvey tespît kerdo “serkarakter, karakterê normî, karakterê kartî û karaktere fonî” ya analiz bikerê. Reyna goreyê meslekanê înan, serranê înan û goreyê cinsîyetê înan, goreyê statuya komelkî ya înan zî ma eşkenê tesnîf bikerê û bi goreyê ney analiz bikerê (neql. Korkmaz, 2018, r. 22).

Serkarakter, roman an de zaf aktîf o û zaf hedîseyî dorûdormeyê ey de benê hera. Vatox, mûnitişê romanî hîna zaf ey ser o roneno, temayê xo yê binge-yênî zî zafane wazeno ke bi nê karakterê xo ya wendoxan rê pêşkêş bikero. Yanî no karakter averşîyayîşê hedîseyan ser o tesîr keno. Feqet *Kilama Pepûgî* de ma nêşkenê raste-rast yew karaktero ke wayîrê nê taybetîyan o behs bikerê.

Senîniya ci se bena wa bibo, zaf-zaf fonksiyonê muhîmî yê şexsanê pêro roman-
nan est ê. La qenaetê umûmîyê zanayanê edebîyatî no yo: Goreyê sewbîna tewiranê
roman, muhîmîya şexsanê roman yê tarîxîyan hîna tay o. Semedo ke nuştoxê
romanê tarîxîyan wazenê ke malzemeyanê tarîxîyan ser o vinderê, konsantre
bêbê; tebîi yo ke figurê ke dormeyê nê malzemeyan de ca gêne zafane sey unsûranê
muhîman yê dereceya diîne de manenê (Gögebakan, 2000, r. 115).

Pêşkêşkerdişê hedîseyan mîyan de gerek nuştoxî karakteranê xo baş bivirazê.
Çunkî roman teyna hedîseyan rê nîno meydin, gerek romanî mîyan de karakterê
ke bala wendoxan biancê bibê û romannuştoxî zî bi ney bitaybetî serkarakterî/an
ya/a kenê û wendoxan ancenê aksiyonê hedîseyan mîyan. Feqet seke corê de zî behs
beno romanê ke tewirê tarîxî de nusîyenê nînan de viraştîşê serkarakterî binêk karê
nuştoxî kenê zehmetin.

Deniz Gunduz zî mewzûyê romanê xo tarîxî ra weçînayoy û bi nê semedî ra wa-
zeno ke nê hedîseyanê tarîxîyan zaf hetan ra wendoxan rê binawno. Aye ra seba
romanê xo di hedîseyê bingeyên weçînayê û seba nê di hedîseyan zî ma eşkenê
romanî de di serkarakterî ra behs bikerê. Nê di karakterî goreyê karakteranê bînan
hedîseyanê romanî de hîna bala wendoxan ancenê û zaf hedîseyan de nameyê înan
vîyareno. Destpêkê romanî ra heta peynîyê romanî vatox bitaybetî bi nê di karakte-
ran a temayanê xo yê bingeyênan wazeno bîyaro ca.

Kilama Pepûgî de hedîseyê ke eşîranê Xormeçikan û Cîbranîyan mabenê de
vîyarenê vatox bi serkarakterê xo Zeynelî ser ra wendoxan rê pêşkêş keno. Zeynel
eynî wext tarîxê realî de zî yew şexsîyeto muhîm o. Mıntıqaya Gimgimî de Zeynel
bi nameyê “Zeynelo Gimgimî, Zeynel Efendî, Zeynel Efendîyê Xormekî, Pilingê
Serhedî” ya zî zanîyeno. Heta Eyüp Kiran zî bi nameyê “*Pilingê Serhedê*” (Kiran, 2005)
ya derheqê Zeynelê Îbraîmê Talî de yew roman nuseno. Eynî roman hetê Ümit Fat-
ma Fıratî ra bi nameyê “*Serhat Kaplan*” (Kiran, 2019) ya kurmancî ra açarnîyeno Tirkî
ser zî. Nê romanî de Kiran serkarakterê xo Zeynel Efendî ser ra hedîseyê ke dewrê
Osmanîyan de mintiqaya Gimgimî de vîyarenê nê hedîseyan bi teknîkê romanî ya
mûnenê. Kiran zî sey Gunduzî nê şexsîyetê tarîxî ser ra sey temayanê şerê eşîran û
meseleyê armanîyan wendoxan rê pêşkêş keno:

Muhtewaya romanî bîyografiya Zeynel Efendîyê Xormekî o, feqet roman
peynîyê seserra 19. û destpêkê seserra 20. de tarîxê Kurdan, urf û adetê Kurdan,
kar û barê Kurdan, şer û pêrodayîşê Kurdan, têkilîyê Kurdan û Armenîyan,
şerê Rûs û Osmanîyan a xemilnîyayo (Kiran, 2013, r. 4).

Zeynel wexto ke pîyê ci Îbraîmê Talî kişîyeno, İstanbul de mektebê eşîran de wa-
neno. Îbraîmê Talî lacê xo Zeynelî ra zaf heskeno û wazeno ke o, eşîre mîyan de keso
ke zanayê bibo. Zeynel, romanî de sey karaktero zanayox, egît û semt, bêtêrs û sey

yew çekdaro namdarî ya wendoxan rê pêşkêş beno. Vatox, teswîrê fizîkîyê ey rê binêk zî bibo romanî de ca dano: *“Zeyn bejne ra qewax o. Poro sîya hebe bîyo derg, Zimel û herdîşa xo sîyatîye ra tîje ver bereqîna. Zeyn zaf xortode semt o. Pirnika xo, çim û burîye xo... Kamcî çênêkê û cênike qayîle ci nibena ke. Zeyn hem semt o, hemî kî egit o”* (r. 87). Hedîseyê ke Zeynelî serê ra vîyarenê heme mintiqayî de fek ra fek gêrenê û hînî şarî hetê de Zeynelê Îbrayîmê Talî *“Pilingê Serhedî”* yew qehremano bêmergî ya vînîyeno û ey ser o kilamî vacîyenê. O, keyeyê kamî de bibo meyman vayîrê keyeyê nêzanê se bikirê, heme çîyê xo bi zerrî û can ra ey rê feda kenê. Keyneyê ezebî, egîtî û semtîya ey ver ra nêzanayê se bikirê. Cinîyê zewejîyayî zî zereyê xo pa şînê. Winî ke cinîya Mistî Pore zî nînan ra yew a: *“Pore hen derg û derg qayte dê bîye û zerê xo pa şî. Zerê xo ci rê helîya. Welî têt vet ke Pore ebe halê xirabîye qayte Zeynî bena, rûyê xo kerd tal û tîrş. Nizana ke se bikero. Nika ke Mist hayrê daye bîyêne, nibîyêne rind”* (r. 87). Feqet zerrîya Zeynelî dekewena Xece. Axirî Zeynel Xece pîyê ci ra wazeno û pîya zewicîyenê.

Raverşîyayîşê şexsîyetê Zeynelî de di hedîseyî ey ser o tesîr kenê û reyna ser-karakter nê di hedîseyan rê zî cîya-cîya reaksiyonan dano. Nînan ra yewin kiştîşê pîyê ey o. No hedîse karakterê şexsîyetê ey û statuyê ey bedilneno. Destpêkî de Zeynel keso ke zanaye û wende yo, bado ke heyfê pîyê xo gêno hînî sey yew şakîyo ke hetê dewletî ra kiştîşê fermanê ci dayîya yo beno. Zeynel hînî verê heme zulm û nêheqîyan vecîno

Hedîseyo bîno ke Zeynelî ser o tesîr keno kiştîyayîşê cinîya ci Xece yo. Zeynel nê hedîseyî rê yew reaksiyono cîya dano. Hînî o nêwazeno sey şakî ko bi ko bigêro û dewlete ver ra bi tersa biremo. Mergê Xece zereyê Zeynelî de yew dirbeta xorin akeno. Eke Zeynel sey verî bibêne ey heyfê cinîya xo girewtêne. Feqet na rey wendoxî yewna Zeynelî vînenê. O, hînî şer nêwazeno û na rey heyfîgirewtîşê xo ca veradano. Şîno bexişêkerdişê xo wazeno.

Romanî de hedîseyanê Armanîyan zî wendoxî bi serkarakter Artînî (Xaç) ser ra eşkenê biwinê. Artîn yew lacêko Armenî yo. Dewleta Osmanîyan fermanê Armenîyan dana. Artîn bawkalê xo Dîgran û maya xo ya pîya ver bi nê fermanî ra remenê. Vatox, romanî de pêde-pêde wendoxan anceno meseleyê Armenîyan ser. Rewşa Armenîyan zafane hedîseyê ke derûdormeyê Artînî ser ra vîyarenê bi înan a pêşkêş benê.

Gama ke Bak Artînî gîno binê hîmayeyê xo nameyê Artînî bedilneno, keno Xaço/Xaç. Xaç leyê Bakî de nezdîyê heşt serrî maneno û keyeyê ey de beno xort. Verî seba Xaçî nê cayê xerîbî de ciwîyayîş zehmet beno. Feqet bado o hînî Bakî sey piyê xo hesibneno. Demêk ra dima dewleta Osmanîyan reyna seba Armenîyan yew fermano newe vejena. Armenîyê ke dorûdormeyê welatî de ciwîyenê bi nê fermanîya hînî tehçîrê welatanê bînan benê. Na xeber zerrîya Bakî kena teng. Bak zano ke dişmenê ey do peyê Xaçî meviradê. Winî ke rocêk Mamê Xece yeno keyeyê Bakî û wazeno ke Bak, Xaçî teslîmê înan bikero. Bak reyna Xaçî destê Mam û alayan ra xelisneno.

Feqet hînî Bak zî zano dişmenê ey û Alay bi yew şekil de Xaçî rê zerar bidayê. Aye ra Bak qerar dano ke Xaçî biresno Armenîyanê ke hetê Rûsan de duşê Osmanîyan de şer kenê. Bak bi destê xo ya Xaçî beno nêzdîyê erzirom û tîya de emanetê Armenîyanê ucayî keno û pêyser agêreno.

Wendoxî şîyayîşê Xaçî ra dima heta peynîyê romanî hînî ey qet hedîseyan mîyan de nêvînenê. Vatox, wexto ke wendoxî Xaçî xo vîra kenê a çax peynîyê romanî de Xaçî reyna ano dekeno mûnitişê hedîseyan mîyan. Na rey Xaç sey leşkerê Rûsan pêşkêş beno û lacê Bakî Xidî -serran a pîya bîbî gird- ey esîranê Rûsan mîyan vînenê û uca ra xelisneno. Vatox bi no şekil wazeno ke aksîyonê hedîseyanê xo ganî tepişo û wendoxan rê bi serkarakterê xo Xaçî ya mûnitişê hedîseyanê xo yê bingeyênan reyna heta peynî romanî de zî ca bido.

7.2. Karakterê Normî

Seke yeno zanayîş karakterê normî serkarakterî ra dima romanî de karakterê tewr aktîfî yê. Nê karakterî zî sey serkarakteranê romanî mûnitişê hedîseyan de zaf ca gênê. Feqet fonksîyonê nê karakteran serkarakteran ra cîya yê. Nê karakterê normî averşîyayîşê hedîseyan de serkarakterî rê yan rasterast yan zî îndîrekt yew şekil de hetkarî kenê. Ge-ge zî xeletanê înan anî zîwan û înan rê rayberîye kenê. Yanî karaktero norm, romanî de meqsed bîyayene ra zafêr yew wasita yo ke seba caardîşê yew meqsedî xebitnîyeno (Harvey, 2017, r. 181). *Kilama Pepûgî* de Zeynel û Xaçî ser ra ma eşkenê tayê karakteranê norman rê ca bidê.

Kilama Pepûgî de vatox bitaybetî hedîseyê ke serkarakteran ra Xaçî ser ra vîyarenê seba nê serkarakterî karakterê normî xo zaf bi yew şekilê başî virazeno. No karaktero norm averşîyayîşê hedîseyan de bi çarçewaya temaya romanî de serkarakterî ser o hetê pozîtîfî ra tesîr keno û wexto ke dekewno hedîseyan mîyan wazîfeyê xo ano ca.

Kilama Pepûgî de hedîseyê ke serkarakter Xaçî (Artîn) ser ra vîyarenê bêguman nê hedîseyan de sey karakterê normî Bak yeno wendoxan çîman ver. Heta eke nuştox temaya xo ya bingeyên meseleyê Armenîyan ser o awan mêkerdayê û na temayî zî bi Xaçî ya ma rê pêşkêş mekerdayê ma eşkayêne vacî ke Bak serkarakterê romanî bibêne. Çunkî destpêkê romanî ra heta peynîyê ci Bak hema-hema zafane hedîseyan mîyan de ca gêno. Feqet ma gerek ney zî xo vîra mekerê her çiqas tayê romanî de norm karakterî serkarakteran ra hina wêşî hedîseyan mîyan ca bigirê û gorêyê serkarakteran hina hetê nuştoxî ra heme hetan ra baş bivirazîyê zî eslê xo ê seba serkarakterî estê û teyna resayîşê meqsedê serkarakterî ya hedîseyan mîyan de ca gênê. Deniz Gunduz zî goreyê serkarakteranê romanê xo Zeynel û Xaçî ya norm karakterê xo Bakî rê hîna zaf ca dayo û goreyê înan hîna zaf dîyolagan û hedîseyan mîyan de ey rê rol dayo.

Bak wexto ke qeçek o, dişmenê eşîra ci Seyida pîyê ey kişenê û badê çend serran zî reyna Seyida birayê ci Budî zî raya karerî de kişenê. Maya Bakî eke pêhesîyena

lacê ci kişîyayo a zî xo mereke de erzena dare. Mêyîtê may û birayê Bakî dekenê yew mezeli. Nê hedîseyî psîkolojîyê Bakî ser o zaf tesîr kenê. Feqet Bak reyna zî nêşino heyfê xo nêgêno û hînî dewe ra dûrî ciwîyayîşê xo dewam keno. Xora dişmenê ci zî hînî dest nênanêpa. Sebebê ney zî goreyê dewican Bak hînî milaketana ciwîyeno û heta winî ke o eşiqê yew milakete zî beno. Vatox, nê hedîseyê ke Bakî ser ra vîyarenê romanî de bi sehneyanê rastîvînîya efsûnkaran de wendoxan rê pêşkêş keno:

Merdîm Kilama Pepûgî de rastê unsûranê rastîvînîya efsûnkari yeno. Romanî de ca dîyeno hedîseyanê surrealîstan. Feqet seba ke nê dinyaya rasyonele de bê ke xerîb bêrê vînayîş xo rê ca vînenê, ganî sey unsûranê rastîvînîya efsûnkari bêrê musnayîş (nîşandayîş). Nê unsûrê eserî, hetê rastîvînîya efsûnkariya romanî vejenê orte. Mumkin o ke hedîseyê ke dormeyê karakterê Bakilî de qewimîyenê, sey nimûneya ney nîşan bidîyê (bêrê musnayîş) (Akman, 2017: r. 2624).

Romanî de vatox serkarakteran ra Xaçî ya pîya zaf sehneyan de norm karakterê xo Bakî rê ca dano. Bak, heta mêrgê xo Xaçî rê sey yew pawitoxî hayîdar beno û reyna sey yew qertelo ke leyre xo çîyanê xiraban ver ra gêno perranê xo bin ey eynî bi o şekil de muhazeze keno. Bak teyna Xaçî rê nê Armenîyê ke hedîseyanê romanî de ca gêne înan rê zî her firsend de hetkarî keno. Rocêk Bak û Xaçî biran mîyan ra raştê yew kalê Armenîyan yenê. Kalê rewşa perîşan mîyan de bi.

Kal zê hopike lerzêne. Bak çîp bîbî destê kalekî ra ke, wa megino wara... Bakî none kerde lete û şanite verê kalekî. Kalekî dolime di dolimî didan na piro û henî pa mend. Bakî logme cinit ra serê şitî û hemgen ra û kerd fekê kalekî (r. 213).

Bak, zafane nê sehneyanê winayînan de ca gêno. O, sey milaketa ke Armenîyan rê perrê xo sîper kerdo eynî bi o şekil yew wezîfe ya wendoxan rê hetê vatoxî ra pêşkêş beno.

Hedîseyê ke serkarakteran ra Zeynelî ser ra vîyarenê yew karaktero normo ke bala wendoxan rasterast anceno eslê xo çînî yo. Feqet ma eşkenê goreyê averşîyayîşê hedîseyanê romanî birayê Zeynelî Welî, embazê Zeynelî Memî sey norm karakterîya wendoxan rê pêşkêş bikerê.

Welî, birayê xo Zeynelî ra girdêr o. Feqet Welî zanayîşê Zeynelî rê zaf bawer keno. Welî û Mem hema-hema hedîseyê ke Zeynelî tede ca gêno her di heme zî nê hedîseyan de hetkarîyê Zeynelî kenê û ge-ge ey rê rayîr zî nawnenê. Welî, Zeynelî ya pîya heyfê pîyê xo gêno. Dewaya înan û dişmenê înan yew benê. Keyeyê înan hînî koyî beno. Heta peynîyê romanî Welî û Mem levê Zeynelî ra nêabiryenê û averşîyayîşê hedîseyan de serkarakterî rê bi sey karakteranê norman piştî danê.

7.3. Karakterê Kartî

Karakterê kartî romanan de averşîyayîşê hedîseyan de tam eksê serkarakterî ya yew wazîfeyî de ca gêne û resayîşê meqsedê yê bingeyênê serkarakteran rê manî benê. Karektero karte (card-character) romanî de figuro ke hemverê pozîsyonê fîlî û fikrî yê serkarakterî de vindeno yo. Semedo ke romanî de pêkewtiş est bo û zîncîrê weqîayan girêbidîyo elemanno hewce yo (Sazyek, 2021, r. 193-194). Bi eslê xo romanê *Kilama Pepûgî* de rastarast yew karaktero kart çînî yo. Roman de çend karakterî tay hetan ra wayîrê xususîyetanê kart karakteran bibî zî tay xususîyetî ke nê karakterî wayîrî ma rê manî benê ke ma vacî ê seraser kart karakter ê.

Ma gerek *Kilama Pepûgî* de sey karakterê kartî ya gorêyê di serkarakterê romanî -Zeynel û Artîn (Xaç)- ya yew katagorîzê bikerê. Romanî de her serkarakter cîya-cîya hedîseyan de ca gêno û wendoxî zî bi nê melumatî ya eşkenê karakteranê romanî zî goreyê nê di hedîseyan cîya-cîya bifikrîyê.

Hedîseyê ke Zeynelî ser ra vîyarenê nê hedîseyan de sey karakterê kartî eslê xo yew şexs yan şexsî rasterast nêvirazyayo/ê. Yew şexsî ra zafane averşîyayîşê hedîseyan de leşkerê Alaye Hemîdîyan tim manîyê Zeynelî benê û hema ca de seba kiştîşê ey ko bi ko ey dima gêrenê. Tebî nê Alaye de dişmenê ci cîbraniyî bi xusûsen zor kenê Zeynelî û yew şekil de mergê ey wazenê. Reyna romanî de tayê hedîseyanê de ma eşkenê sey karakteranê kartî ya Sekamilî, maya Xece Pore biwînê. Vatox, nê karakteran teyna tayê hedîseyan de sey karakterê kartan şuxulneno. Yanî eslê xo nê karakterî reya verên Zeynelî hetê de benê û hetkarîyê ey zî kenê feqet bado goreyê şertanê hedîseyan sey karakterê kartan a vecîyenê vernîya wendoxan.

Zeynel Alayî ver ra embazanê xo ya pîya şîno keyeyê Sekamilî. Tabî Sekamil reya verên Zeynelî bi hurmet a keyeyê xo de keno meyman. Feqet badê çend rocan Sekamil cayê Zeynelî Alayî rê îxbar keno. Alay hema eştana keyeyê Sekamilî ser. Zeynel ferq keno ke keso ke înan îxbar kerdo Sekamil o. Tabî Sekamil seke çîyê ra xebara ci çînî bo eynî bi o şekil de na het a het remeno û kewno Alayî destê. Peynîyê hedîseyan Zeynel û embazê ci uca ra xelisîyenê.

Reyna yew îxanet zî maya Xece Pore kena. Eslê xo na karaktere Zeynelî ra zaf heskena. Feqet wexto ke dewlete semedê Zeynelî ra pîyê Xece Mistî çekena zerre, Pore zî nê halê mêrdeyê xo rê damîş nêbena û wexto ke cayê zamayê xo zanena hema ey cenderman rê îxbar kena. Seke tîya de zî aseno karakterê kartê ke hedîseyanê Zeynelî de ca gêne zafane goreyê şertanê xo manîyê serkarakterî benê. Reyna vatox hetê fîzîkî ra zî teswîrê nê karakteran nêkeno.

Kilama Pepûgî de hedîseyê ke bi serkarakter Xaçî ya pêşkêş benê, nê hedîseyan de sey karakterê kartan Mamudê Xece (Mam) û Welî Axa bala wendoxan ancenê. Mamudê Xece eslê xo eşîra Xormeçikan ra yo. Mam da-vîst serrê ra vêşî koyan ra gêrayo. Bado Mam û embazê xo şîne Îbrayîm Paşayê Milijî ra bexîşê xo wazenê û

şinê dekewnê Alaya Cîbranijan mîyan. Eslê xo cîbranişî dişmenê eşîra Mamî yê. Feqet Mam keso fîrar o û kotî de nan werdo uca keyeyê ey beno. Axirî verê kewtişê mîyanê Alayê, merdimê Welî Axay beno. Seba Welî Axay zaf merdimî kişeno. Mam sey vergîya aqil o. Winî mebiyayê hendayê serre mîyanê dişmenanê xo de nêşayêne biciwîyo.

Mam destpêkê hedîseyan ra heta peynîyê ci aksîyonê romanî de rasterast sey yew karaktero kartî ya ca gêno. Vatoxî nê karakterê xo bi yew şekilê başî viraşt o karakteranê romanî yê bînan rê tim sey yew astengî ya ca dayo. Mûnitişê hedîseyan de Mam serkarakterê romanî Xaçî rê rasterast manî mebo zî tayê cayan de averşiyayîşê serkarterî rê tay zî bo manî beno. Yew pasajê romanî de Mam gêreno Dîgran û cîrananê ey. Axirî Mam cayê înan vînen o. Feqet Dîgran nê cinîya hetê de nêbeno. Aye ra Mam beno sey volkan û înan ser o teqano:

- O kalek o zuxin kotî yo vaje?

- O de maya to no.

Mamî ramit veyvê ser, xo hena niresno ra bitî jûyade bîne kerde mîyanê veyvê ser. Veyve cayê xo de henî mende. Cira qe venge nivejîya. Honde ke cendekê xo cinîqîya we. Cênîya ver kerdîbî piro Hermenîkî qesî kerdêne. Mamî ra zobîn kesî qesanê dîna ra fam nîkerdêne. Çira Mamîyo cênîya her çîyo ke şîyêne, bîyêne giran. Mamî defe a het ser, defe na het ser, serê vare de amêne û şîyêne. Veyva ke serê vare de hena Mamî ra xever dêne. Mami şî, hetanî ke veyvê gonye virte ra, serê vare de veyvê kuye. Qole karê xo caverdaybî qayte zalimîya Mamî bîyêne (r. 149).

Reyna rocêk Mam eşnaweno ke Bak yew lacê Armenîyan rê hetkarî keno -no lacek Xaç o- û keyeyê xo de nimneno. Mam û qola ey şinê keyeyê Bakî de bi çekanê xo ya tîk benê:

(...) Mamudê Xece vejîyo amo verê çêverê Bakî de gonya xo kerda ro nişono. Qole kî şanita pê xo amo verê çêverê Bakî:

- Ti Hermenîya çê xo de kena weyî. Ti Hermenîya kena weyî, ê mordemanê ma kişenê.

Amo ke pê çimê Bakî bitersno. Henî keno ke layikî rê xirabîye bikero. Labelê Baki qe goştare dê nikerd. Hama erzîya zerê bî tufang ra û duşê ponc aspara de bîra tik û va:

- Lawo ti Ali sînena mi ra dûr kuye. Axîna pîyê mi bo ke, nano qerqelê pîyê to, ti kişeno.

Mam tersa nikewt ra Bakî ser, Bakî gonya xo kerd bî xo çim ra. Kam ke nêzîyê Xaçî bibîyêne bêmerdene dê ra nixeslyêne ra (r. 394-395).

Mam averşîyayîşê hedîseyan de her çiqas sey yew karakterê kartî ya hetê vatoxî ya bimûniyo zî tayê hedîseyan de no karaktero karte hetkarîyê karakteranê romanî yê bînan zî keno. Yanî vatox bi no şekil yew taybetîya balkêş zî karakterê xo yê kartî rê bar keno. Romanî de mabênê Mam û Levonî zaf pêrodayîşî ca gêne. Feqet yew hedîseyî de Mam û qola xo hemberê yew şerê Levon û Evdiramanî yenê. Nê şerî de Mam, Evdiramanî ya lex keno û dûrî ra qeytê pêrodayîşê înan keno. Peynî de zî çî ra na rey qarişê Levonî nêbeno embazanê xo rê vano:

Veng ke kewt ra tufanga, qola Mamî pêyser cere ya û qayt bîye. Mamî xo ser de qayte Alîye Usîvî bî û ebe nêmhuyayîş:

-Alo! Cîbrana çixa kêma bî ma rê hondaye rind o.

Alî binê zimêla ra huya û verba çemî astorê xo ramit (r. 189).

Seke tîya de zî aseno Mam biqestî qarişê nê pêrodayîşî nêbeno û reya verên ke vatox karakterê xo kartî hetê pozîtîfî ra wendoxan rê pêşkêş keno. Mam her çiqas hetê Alayê bibo zî wexto ke kesê ke Cîbraniyan ra bikişîyayê keyfê ey ardê. Reyna Mam serkarakterê romanî Zeynelî rê zî hetkarî keno. Wexto ke Sekamil Zeynelî îxbar keno, Mam xeber gêno ke cendirman dorûdormeyê Zeynelî pîştê. Na xeber ra dima Mam cadê xo de nêvîndeno û qola xo ya pîya şîno dewa Sekamilî. Vatox, pêrodayîşê Mamî bi teknîkê sehneya derg û dila wendoxan rê nawneno:

Mamî xebere gurete ke eskerî Canêsera de dormê bi Zeynî gureto bî har:

- Lawo va lawo ma aşîr me, esker bêro lewê ma de mordema bikişo, ma veng xo ra mekîme?

Qola xo şanite xo lewe û zê pukeleke astorî ramitî. Eke kewt birê Xaşxaşe hena teze vengê tufanga ame reşt ci. Astorê xo vaznay amay tapê mezela ser. Uja ra kî kewtî wertê xirba. Pêy ra teq û req na cenderma ra. Qumandar ci rê kotî ra ame şaş bî. Qerşune ame kewte ra herme. Herme cira bî darde. Cendermî meterîs ra vejîyay kewt wertê dewe. Waxto ke remay çend tenî ki kewtî ra qerşuna qola zerî. Uja di cendermî pêser ra amay ra hard. Rem ke gina cenderma ra qola zerî erzîye tever. Uja ra şîye kewte zerê axure. A hete dewe de kî nafa veng kewt ra tufanganê dewija. Cendermî wertê dewe de nata-bota qerşuna ver remay û bîlîya xo kewtî. Qole zere de hebe nimende asparkî erzîye tever. Virnîye de Zeyn, pêy de Xece hete ra tufangî eşti hete ra kî verba arî zê pukeleke astorî ramitî. Mamî ke ê dî xelesiyay ra, astoranê xo ra bî aspar û tîpya cêray ya (r. 239).

Pasajê ke ma karaktero kart yê Mamî ser ra tîya de ca dayê, nê pasajan de gerek yew taybetîya Mamî bala wendoxan bianco. Çunkê no karakter hetê vatoxî ra di hedîseyanê cîya-cîyayan de -hedîseyê serkarakter Zeynelî û yê serkarakterî Xaçî de- bi di şêkilan de pêşkêşê wendoxan bîyo û ancîna no karakter û di hedîseyan

dekerdîyê yewbînî mîyan. Hedîseyê ke Zeynel tede ca gêno, nê hedîseyan de karaktero karte Mam hetê pozîtîfî ra wendoxan rê mûniyeno; hedîseyê ke Xaçî ser ra ravîyerenê nê hedîseyan de zî hete negatîfî ra wendoxan rê pêşkêş beno.

Vatox, sey karaktero kartî ya Welî Axay zî hedîseyan mîyan mûneno. Welî Axa reya verên Armenîyan rê hetkarî keno. Çunkî Armenîyan ra Aşot eynî wext kerwayê Welî Axa yo. Feqet averşîyayîşê hedîseyan de na rewşa înan bedilîyena. Wexto ke fermanê tehcîrê yê Armenîyan vecîyeno Aşot û keyeyê ci bar kenê şînê kerwayê xo Welî Axay hetê. Nê ameyîşî ra çend minge verî Levonî des û şeş merdimê Welî Axay kiştî. Na mesele Welî Axayî rê bîbî derd. Ey waştê ke yew şekil de heyfê merdîmanê xo bigîro. Roca bîne Welî Axa û qeçê ci kerwa Aşotî û keyeyê ci keyeyê xo de kişenê. Teyna tornê Aşotî Oskanyan maneno. Mam, hîrê xulamê Welî Axayî, Welî Axa bi xo, di lacê Welî Axayî hetanî şan lacêkî de baş nêkenê. Axirî peynî de merdimê Welî Axayî bi adirîya lacekî veşnenê.

Romanî de mabênê Kurdan û Armenîyan kerwatî zaf beşan de şuxulyena. Kerwatî seba nê di mîletan zaf muhîm o. Kerwatî, merdimîye ra hina aver sey yew muessesese hesibîyeno. Vatox zî hema-hema her beşo ke nê temayî ser o virazyayo nê beşan de na muhîmî wendoxan rê tekilîya komelkî ser ra bi nimûneyanê zaf başan a pêşkêş keno. Feqet Welî Axa nê muesseseyî rê îxanet keno. Welî Axa çimê xo keno veyva kerwayê xo Aşotî Şuşike:

Aqilê Welî Axayî şîbî veyva Aşotî ser. Welî emrê xo de rindekîyade nîyanêne qe kesî ser ra nidîbî. Çimê cênîkî kesk bî, keskê çimanê dayê verê çimanê Welî de bereqîya. Poro sîya kewt verê çima. Porî ra têpya bejna bedewe (r. 445).

Badê kiştîşê keyeyê Kerwa Aşotî Welî Axa Şuşike xo rê keno cinî. Demêk ra pey fermanê Armenîyan vecîyeno û Welî Axa zî her çiqas mewazo zî Şuşike bi destanê xo ya kişeno. Welî Axa, kiştîşê Şuşikî ra ver nêwazeno ke biewno çimanê a yê, şerma ver çimanê xo aye ra remneno û lilikê çeka xo anceno. Nê hedîseyî ra pey vatox rewşa nê karakterê kartî bi no şekil nawneno: “*Welî Axa kî verê daye de amê war serê xo kerd mîyonê di destane xo û xêlê wext henî ser ra mend û fikirîya. Çima ra di dilopî xelesîyay ra û kewtî mîyonê vara gonîne*” (r. 500). Çîyo balkêş no yo ke vatox tîya de karaktero xo yê kartî dekeno yew rewşa decin mîyan. Vatox, zaf rey Welî Axayî sey yew karakterê kartî ya şuxulneno. Feqet nê pasajî de seke aseno karakterê ey dekeno yew poşmanî mîyan.

7.4. Karakterê Fonî

Taybetmendîyê tewr muhîmanê karakteranî fonî nê yê: Aqil de mendişê înan, kerdişê ke wendoxî ver ecêb bîmanê, estbîyayîşê rîyê înan yo vîrameyîşê ci rehet o çinî yo; estena înan ya esasîye, bi hawayo ke strukturê komelkî yê dewrê xo neqil bikero xurtkerdişê hîsê rastîye (realite) yê wendoxan, zêdekerdişê bawerbîyayoxîye

û teşkilkerdişê yew fonê rastîye yê munasîbê dewrê vateyî yê. Dewlemendiya karakteranê fonî, zaftewirî û rastîya înan, serkewtişê nuştoxî/e ra rasterast (dîrekt) nîsbetdar o (Korkmaz, 2018, r. 22).

Romanê *Kilama Pepûgî* de Deniz Gunduz zaf hetan ra seba mûnitişê hedîseyanê xo ca dano karakteranê fonan. Romanî de nê karakterî hetê hûmarî ra zaf ê. Gunduz bi nê karakteran a wendoxan rê dewrê hedîseyan hetê sosyolojî ra yew hewa yo realî de virazeno û her karakterê fonî goreyê aksîyonê hedîseyan romanî de ca dano. Romanî de kesê ke sey karakterê fonîya şuxulyayê înan ra tayê ci nê yê: Silê Murfî, lacê Kewra Keboyî, cinîya Kerwa Keboyî, Maya Zeynelî, leşkerê Alayê, veyva Dîgranî, cinîyê cîranan yê Dîgranî, Hesê Memî, Ap Hesen, cinîya Ap Hesenî, Gila Fîraze, Fate, cinîya Sekamilî Gila Zoze, Gila Harse, tornê Gila Harse Dewrêş, Birayê Bakî Bud, Ristemê Qemerî, Rizg, waştîya Rizgî Xase, lacê Aşotî Serko, Alîxan, Pîro Sur, Silik, Îsmê Kile, Mikayil, Haş, Memed, Memdalî, Welê Surî, Elo Dizd, Ap Elewêrdî, Bertal, Heyd, qeçê Welî Axayî ûêb.

8. PEYNÎYE

Kilama Pepûgî de nuştoxî hedîseyanê romanî teqrîben mabênê serranê 1892-1917î de awan kerdo û “mûnitişê hedîseyan yê zafrêzîlayin” şuxulnayo. Romanê ke bi “mûnitişê hedîseyan yê zafrêzîlayin” mûniyenê de gelek hedîseyî qewimîyenê û nê hedîseyî yew nuqta de kewenê yewbînan mîyan. Gunduz zî romanê xo de gelek hedîseyê cîyayan wendoxan rê pêşkêş keno û peynîyê romanî de zî bi temaya xo ya bingeyên -meseleyê Armenîyan- mûnitişê romanê xo tamam keno.

Hedîseyanê romanî bi hoka ewnîyayîşê vatoxê şexsî yê hîrêyinî/îlahî mûniyenî. Vatox hîsê ke zereyê karakteran ra vêrenî sey yew homayî zano û ney zî wendoxan rê pêşkêş keno. Reyna vatoxê romanî her çiqas zafane bi ewnîyayîşê objektîfî hedîseyan neqil biko zî ge-ge subjektîf têgêreno û fikranê xo, hîsanê xo eşkera keno. Hetta rasterast hukman îfade keno.

Nuştox, mekananê dorûverkîyan rê ca dano. O, nê mekanan rê goreyê averşîyayîşê hedîseyanê romanê xo ca dano û ancîna wexto ke rêzê nê mekanan yenê dergaderg înan teswîr keno. Mekanên dorûverkîyan ra cîya nuştox mekanê ke psîkolojîyê karakteranê romanî ser o tesîr kenê înan zî şuxulneno. Nê mekananê hîsîyan de mabênê karakteran û mekanan de yew têkilî roneno û wendoxan rê psîkolojîyê karakteran teqdim keno.

Kilama Pepûgî de teyna yew serkarakter çinî yo. Roman de di serkarakterî estî. Hedîseyê ke eşîranê Xormeçikan û Cîbranîyan mabenê de vîyarenê, vatox bi serkarakterê xo Zeynelî ser ra wendoxan rê pêşkêş keno. Hedîseyê Armanîyan zî wendoxî bi serkarakter Artînî (Xaç) ser ra eşkenê biwinê. Roman de karakteranê norm û kartî rê zî ca dayîyeno.

9. ÇIMEYÎ

- Akman, İ. (2017). “Postmodern Dönemin İki Önemli Kavramı Folklor ve Büyülü Gerçekçilik Ekseninde Kilama Pepûgî (Guguk Kuşunun Şarkısı) Romanı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 5, s. 2613-2629.
- Akman, İ. (2019). “Zaza Romancılığı -Giriş-“, *Sözden Yazıya Zazaca* içinde (s. 179-231). İstanbul: Peywend Yayınları.
- Çetin, N. (2021). *Roman Çözümleme Yöntemi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Espar, J. İ. (2000). “Romanêko Newe: Kilama Pepûgî”, *Kovara Vateyî*, H. 12, r. 66-71.
- Gögebakan, T. (2000). “Tarihsel Romanda ‘Kişiler’ Sorunu”. *Studien zur deutschen Sprache und Literatur*, S. 12, s. 115-123. Adresê <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuaded/issue/1044/11802> ra ame girewtîş.
- Gündüz, D. (1998). “Wendoxan ra”, *Kovara Vateyî*, H. 5, r. 92-93.
- Gündüz, D. (2000 a). *Kilama Pepûgî*. Ankara: Weşanxaneyê Vartan.
- Gündüz, D. (2000 b). “Wendoxan ra”, *Kovara Vateyî*, H. 11, r. 102.
- Gündüz, D. (2016). “Deniz Gunduzî reyde Roportaj” (M. Aygun, Rop.), *Kovara Ewro*, H 1, r. 27-41.
- Gündüz, D. (2017). “Romannuştox Deniz Gunduzî reyde Roportaj” (A. A. Çîçek, Rop.), *Kovara Zend*, H 25, r. 3-21.
- Harvey, W. J. (2017). “Romanda Sosyal Ortam”, *Roman Teorisi* içinde (s. 176-194). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Işık, İ. S. (2015). *A’dan Z’ye Kürtler/ Kişiler-Kavramlar-Kurumlar*. İstanbul: Weşanxaneyê Nûbihar.
- Kıran, E. (2013). *Pilingê Serhedê*. İstanbul: Weşanxaneyê Nûbihar.
- Korkmaz, R. (2015). *Yazınsal Okumlar Öykü/Roman*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Korkmaz, R. (2018). “Sabahattin Ali’nin Romanlarında Karakterler/Kişiler Dünyası”, *Romanda Kişiler Dünyası (Roman Karakterlerinin Doğası Üzerine İncelemeler...)* içinde (s. 11-23). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mendilow, A. A. (2017). “Romanda Şimdiki Zaman Okuyucunun İçinde Yaşadığı Zaman”, *Roman Teorisi* içinde (S. 225-247). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sazyek, H. (2021). *Roman Terimleri Sözlüğü Roman -Roman Sanatında Yüz Terim-*. Ankara: Hece Yayınları.
- Stevick, P. (2017). “Roman Bölümlerinin Dayandığı Teori”, *Roman Teorisi* içinde (s. 155-166). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, M. (2018). *Roman Sanatı 1 -Romanın Unsurları-* (16 ç.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yıldız, P. (2020). “Sey Yew Romanê Verênî Kilama Pepûgî Ser o Analîzêk”, *The Journal of Mesopotamian Studies, Special Issue on Zazakî and Zazas*, 74-97. (<http://jms.artuklu.edu.tr/download/article-file/1308513> ra ame girewtîş)

Extended Abstract:

The number of works written in the genre of novel in Zaza literature is less than the number of works written in other genres. There are many factors that cause this. The characteristics of the genre of the novel make it difficult to write a work in this genre. For instance, mostly in works written in this genre, there are too many characters that have complex psychology and relationships. On the other hand, works created in the genre of the novel are more rich and detailed with regard to features like space, time, narrator, structure, and theme. Writing a work in this genre requires a great effort and a long time. Due to these reasons, the number of works written in this genre is low in a literature that has just established its written phase, such as Zaza literature. The political conditions that have existed for more than a century also have also led to not writing a large number of works both in the novel genre and other literary genres. It was not encouraged to write works in Zazaki, and those who wrote works in this language were punished. However, after the 2000s, there was a relative softening in the political atmosphere in Turkey, and this positively affected the situation of writing literary works in Zazaki. As a matter of fact, most of the novels written in Zazaki were published after 2000.

The novel *Kilama Pepûgî* (*Song of the Cuckoo*) written by Deniz Gunduz was also published in 2000. This is a historical novel. In the work, the author reconstructs the events experienced by the Kurdish and Armenian peoples in the technique of novel. The events in the novel take place on 528 pages, but the author also includes a glossary at the end of the work. Throughout the novel, some words are marked with “*” and the author gives the meaning of these words at the end of the novel. With this glossary, the novel is 536 pages in total. This is a comprehensive work in terms of many features of the novel genre. The novel is written with a third person omniscient point of view. The narrator knows all the events and characters in the novel and transfers them to the reader in detail. In the plot of the novel, many different subjects -especially the suffering of Armenians and Kurds; tribes in the Ottoman period- are included, and they are tried to be brought together in a general fiction. The novel includes the events between 1892 and 1917. In the novel, the author tries to strengthen the background of the novel by including places that reflect the environment and emotions. In the work, there are two main characters (protagonist) named Artîn representing the Armenians and Zeynel representing the Kurds.

Gunduz reconstructs the elements of his language and culture in his novels. He is aware of the richness of his mother tongue. He handles these riches and rules very well according to the action of the events in his novels.

Analîzê Arketîpkî yê Sanika “Xerîb û Nasîb”î*

The Archetypical Analysis of the Tale of “Xerîb and Nasîb”

Okan ALAY*

ALAY Okan, (2023),
“Analîzê Arketîpkî yê Sanika
“Xerîb û Nasîb”î”, Nûbihar
Akademî, no. 19, p.123-
134, DOI: 10.55253/2023.
nubihar.1270069

Cenre/Cure: ResearchArticle/
Gotara Lêkolînî

Received/ Hatîn: 23/03/2023

Accepted/ Pejirandin:
09/05/2023

Published/ Weşandin:
30/06/2023

ORCID:
0000-0003-3065-5705

Plagiarism/Întihal: This article
has been reviewed by at least
two referees and scanned via
ithenticate plagiarism website./
Ev gotar herî kêr ji aliyê 2
hakeman ve hatiye nirxandin û
di malpera întihalê ithenticate re
hatiye derbaskirin.

KILMNUS:

Arketîpî eslê xo ercê muşterek yê însanîyetî yê û demanê verên ra mendî û bitaybetî eleqeyê xo sey zi-wano sembolik, hîşmendî ra teber muşterek û mîtolojî estî. Nê samedî ra bi teorîyê arketîp yê Jungî û sewbîna formulê hîrê merhelaya rayîrwanîyê qehremanî; “rayîrkewtiş-kamilbîyayiş-agêrayiş” yê Joseph Campbellî na xebate de analîzê sanika “Xerîb û Nasîb” bîya. Bi nê analîzî ameya vînayiş ke sembolîzmê arketîpî sanike de sey yew tesadufî ney, eqsê ci sey yew manaya xorîn û ercê demê qedîman şuxulîyayê û seba nîşanê bedilîyayiş-ravurîyayîşî ca girewtî. Bi sayeyê nê arketîpan pêserîya û dewlemendîya muş-terek yê însanîyetî ameya tesbîtkerdiş û heto bîn ra bi nê wesîle dewlemendîya kulturo fekkî ya kirdan (kurdanê zazayan) û zîwanê sembolîkê sanike bi hetkarîyê unsuranê muşexes şîrove bîya.

Kilîçekuyî: Folklor, sanike, arketîp, hîşmedî ra teberî, sembolîzm, analîzê arketîpî.

* **Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, Türkiye** / Assoc. Prof., Hacettepe University, Turkish and Foreign Language Application and Research Center, Ankara, Turkey,
e-mail: okanalay@hacettepe.edu.tr. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3065-5705>

ABSTRACT:

Archetypes are actually the common values of humanity and carry traces of ancient times. It is particularly concerned with symbolic language, the collective unconscious, and mythology. Therefore, in this study, the tale of “Xerîb û Nasîb” has been examined through Jung’s archetypal theory and also Joseph Campbell’s three phases of “separation-initiation-return” that formulate the hero’s journey. Thus, it has been seen that the scorpion symbols are not as an accidental element in the tale, but as indicators with a deep meaning bearing traces of ancient times. Through these archetypes, the common values of humanity are determined and the symbolic language of the rich Kird (Kurdish Zaza) oral culture is interpreted with concrete elements.

Key Words: Folklore, folk story, archetyp, unconscious, symbolism, archetypical analysis.

1. DESTPÊK

Sanikî mehsulê kulturo fekkî û bi taybetî qismêkê edebîyatê fekkî yê. Sey destan, menqîbe û hîkayeyê anonîmî prosesê tarîxî de bi vatişî, fek bi fek û nesil bi nesil heta ewro ameyê. Verê edebîyatê nuşteki de mabênê şarî de zaf cayêko muhîm de yê.

Sanike hem hetê ziwan û formê xo û hem zî hetê kulturo fekkî û kehanî, zaf erc û nimuneyê tradîsyonî muhazeze kenê. Goreyê xo yew mentiq û îmkanê xo yê qebulkerde estê (Boratav, 1958, r.13).

Sanikî wextê qediman ra mîras mendê, tede unsurê mîtolojî û kulturo fekkî, bawerî û tayê formelê qalibî hîna zaf ca gêni û heto bin ra zî edebîyatê nuşteki rê yew binge awan kenî. Bi mantiqê xo yew mesajo perwerdeyî û insanî danê. “Her sanike sey yew eserê edebî û estetîkî wazena eşkera yan zî nimitkî mesajan bido goşdarane xo. Beno ke zafê nê mesajan ra ma bi xo ewro zaf fehî nêkenî yan zî ewro êdî zaf manayanê nê mesajan çin bo. La eynî eseranê hunerê modernî sanikan de zî gelek mesajê cîya-cîyayî estê” (Lezgîn, 2012, r. 50).

Sanike her çiqas her miletî de bi ziwanê milî vajîyê û tayê ercê kulturî xo de mojnayê zî eslê xo de sanikî mehsulê hîş û binêhîş û teberêhîşê kollektîfê insanîyetî yê û aye ra tede zaf prototîp/arketîp, motif û ercê cihanşumûlî estê. Bi no cihetî sanikî bi teori û hawayê nîyadayîşîyê cîyayan ameyê analiz kerdiş. Nê teorî û nîyadayîşîşan ra yew zî nezerîyeyê arketîp a ke eleqayê xo hetêk ra psîkanalîtîkî zî esta.

Na xebate de, no mînwali de yew sanika kirdkîya ke herema Çewlîgî de qeyd bîya, tekstê “*Xerîb û Nasîb*” seke xususîyetê ke cor de vajîyayê, o semed ra tîya de hetê arketîpan ra ameya analiz kerdiş. Bi no wesîle beno ke hetê ziwano sembolîk, manayê binêhîş û teberêhîşê kolektîfî ra seba yewna qayde wendişî îmkan bido ma.

Seke yeno zanayîş sanike bi ziwan û teberêhîşê muştêrek eleqayê xo mît/mîtos zî esta. Na babete de Eric Fromm vano ke, sanikî û mîtosî, xo bi ziwano sembolîk îfade kerdê û berdewamî de vano ê her di zî bi zanayîşê û vecîzeyê zemanê vîyarteyîyê yewbînan dir eleqadar ê (Fromm, 1990, r. 211). Yanî bi analîz û deşîfrekerdişê ziwano sembolîk, arketîpî ke sîrayetê sanikan kerdê mumkun o cayêko nimtîkî û xorî ra bivejîyê roşnî.

2. ARKETÎP

Termê arketîpî beşa huneran de û sewbîna cigêrayîşanê edebîyatî û felsefeyî de yena şuxulnayîş. Heto bîn ra eleqayê xo mîtoloji û şîrovekerdişê hewnan zî esto. Her kamca de bişuxulîyo seba fehmkêrdişê form û muhtewayî hetkarîyêka muhîm îfa keno. Belê, arketîp çî yo? Çarçeweyê ey de çî esto?

Carl Gustav Jung seba arketîp wina vano: “Faktore hemparê zerre de yê ke tesîrê hîşî kenê û teberêhîşê hempar yê her merdimî teşkil kenî, nînan ra vanî arketîp” (Gökeri, 1979, r. 10). Arketîp bi nê xususîyetê xo ke, hem tesîrkêrdişê hîşî hem zî yê teberêhîşî ra eleqedar ê û heto bîn ra zî îrtibatê xo hewnan, sanikan û mîtosî de zî estî û bi nînan bîyayîşa xo berdewam kenî. Labelê ganî no zî bivajîyo ke arketîpî, xeyalê (bi tirkî *îmge*) mubhem/nêbelû yê û encax hetê terz/karakterî ra dinyaya rastekîn de miqabilê xo bivînî hema mewcudîyetê gane benê (Gençtan, 1990, r. 123).

Arketîpî bi her hetê xo cuya rojane de ney, hewnan de û sey eseranê edebîyatê anonîm sanikan û mitos de û reyna tesktanê hunermendan de eşkera benê (Jung, 1996, r. 51). Coka ke arketîp eleqedarê hewn, sanike û mîtos ê, seba tesbît û tehlîlê arketîpan ganî hewcedarîya yew hawayê nîyadayîşîye, yanî terzê nezerîyê newe biba.

Seke cor de zî vajîyabi Jung, bi sayeyê arketîpan yew teori awan keno û bi teoriya arketîpan hewnan, sanikan û mîtan ser o xebatan keno. Xebata xo de nimuneyê ke nê çîyan de tekrar bîyê geno vernîya xo û sewbîna bi hawayê nîyadayîşîya psîkanalîtîk yê Freudî etudan keno (Özkan, 2006, r. 3).

Bi tesbît û tehlîlê arketîpan ke tekstan de ca girewte, cigeroxoxî hem eşkenê zîwanê sembolîk yê tekstî analîz bikerî hem zî eşkenê ercê/pêserîya muştêrek yê însanetî, xo tekstanê edebî de çiqas mojnayê, bivînê. Bi nê munasebetî yew tekst, mîtos yan hewn bi dayîyê/doneyê hêzdar û bi yew metodê muayen eşkenê şîrove bibî û manayê nîmîteyê înan fehî bibî.

3. TERZÊ EWNÎYAYÎŞO ARKETÎPKÎ

Seke nameyê xo ra zî yeno fehîm kerdîş bîngeyê nê terzê nezerî arketîp ser o awan bîyo û heto bîn ra eleqayê xo psîkanalîtîk ra zî esto. Tîya de konseptê “arketîp”, hemmanayê çekuyê “nimuneyo verên”, “prototîp” o. Çekuyê arketîpî yunankî ya û

uca ra verê cû dekewta fransizkî (archetype) û uca ra zî zîwananê bînan¹.

Arketîp bi esasê xo dewreyê ewil/verên yê însanetî ra şekil girewto û dem bi dem aver şîyo û axir resayo formê xo yo peyên. Seke yeno zanayîş wexto ke merdim kronolojiye cuye de zaf rey rastê serebûtê eynîyan bêrî, yew mudayo kilm ra pey seba nînan tayê reflekesê qalibî dano û nêyî sey yew tecrube, sey yew vateyê verînan yan zî sey yew nimuneyê ewil xo demanê ameyoxî de xo mojnênê. Nê mojnayîşî dem bi dem, nesil bi nesil berdewam kenê û benê unsurê muhtewayê teberêhîşê yê kollektîfî.

Ronayoxê psîkolojiyê analîtîkî Jung, vato ke bi eslê xo arketîpî erc û mîrasê pêro însanîyetî yê û heto bîn ra xeyal (îmge) û îmajî zî ke nesil bi nesil demo vîyarteyî ra heta nika xo resnayê û cuya rojane ra heta tekstanê edebî zafê waran ser o tesîr kerdê. Arketîpanê “anîma-anîmus”, “versî”, “egoyê zereyî/pêroyî” û “maya berze”, sey arketîpî ke demê averşîyayîşî de vejîyayê orte terîf kerdo (Jung, 1999, r. 62). Sewbîna Gürol zî derheqê arketîpî ke xo sanikan de bi zîwanê sembolîk û motîfan mojnayen ra wina îzah keno: “Pêro mîtosî, efsaneyî, sanikê perîyan qalibê çalakî/têgêyayîşê yê cîhanî yê merdiman ê û xo bi îmaj anê zîwanî. Nê motîf û îmajî seranserê tarîxî de sey şeklanê tewir-tewir muşexes benê û xo mojnayenê” (Gürol, 1993, r. 199).

Arketîpî ke bi sembolan xo mojnênê ra seke na xebata ma de zî aseno mehsulan yê kulturo fekkî (oral culture) ra yewî, sanikan de bi namekerdişê Joseph Campbellî, demê rayîrê “rayîrkewtiş-kamilbîyayîş-agêrayîş” de vejenê meydan. “No heqîqet zî nê sanikan û sey tekstanê hikayekerdîşanê bînan de wina tezahûr beno. Qehreman verê cû keyeyê xo ra cîya beno û keweno cayo/welato dûrî û uca de zafê macerayan, çîyanê zehmetan ciwîyayeno û dima ra zî bi yew xelat tepîya agêreno (Işık, 2009, r. 13). Na rayîrwanî yan bi îfadeyo bîn nê hîrê merhaleyî ke tîya de bîyê mewzubahîs, hetê sosyo-ekonomî û psîkoloji ra zî yew xurtbîyayîş/averşîyayîşê pêroyî ya (Dökmen, 1987, r. 86).

Xulasa terzê nezerîyê arketîpî prensîbanê xo yê bingeşî verê verîkan psîkoloji ra, labelê sey şaxanê zanistê tarîx, sosyoloji û antropoloji û sewbîna metodê rexnekerdişê bînan ra zî geno û bi îtibarê esasî metodêko giranîya xo dano eserî. Bi taybetî 1940 ra pey Rojawan de “têkilîya eser-wendoxî” na nezerîye aver şîna û dima ra Tirkîye de serranê peyênan de xo rê ca vînena. Na teorîya arketip, eseranê kurdî de baxusus ê kirdkî/zazakî de newe-newe hayo yeno naskerdiş û tetbîq kerdiş.

4. ANALÎZÊ ARKETÎPKÎ YÊ SANIKA XERÎB Î NASÎBÎ

Analîzê arketîpî çarçewaya arketîp û bingeşê psîkanalatîk esas gena. Bi no konteksî, na xebata de sanika Xerîb û Nasîb, yew sanika Çewlîgî ke bi vatişî, yanî

1 <https://www.tdk.gov.tr/sozluk>

bi neqlê fekkî (oral) demo vîyarteyî ra resaya demo nikayî hetê unsurê arketîpan ra yena ercnayîş.

No analizê arketîpî de armanc, verê cû arketîpanê sanike tesbîtkerdiş o, dima ra zî bi sayeyê nê arketîpan, karakteran û serebûtanê sanike û zîwanê sembolîk yê tesktî bi doneyanê muşexesî şîrevokerdiş o (Boran, 1994, r. 206). Bi no qayde mana û zîwanê bîn yê eserî sewbîna benî eşkera.

Sanika ke tîya de yena tehlîl kerdiş seba tasnîfê motif û tîpanê ci xebata Alay (2005, r. 58, 73-75) û seba îktîbasê kirdkîyê orîjînal yê sanike xebata Valêrî (2021, r. 71-76) ameyê esas girewtîş. Na sanike ra teber yewna sanike; "Alik û Fatik" û yan zî bi nameyê xo yê bîn; "Pepûk" zî esta ke hetê temayê damêrrî û way-birayî û sewbîna hetê unsurê arketîpan ra manenê na sanike, labelê tîya de tena analizê "Xerîb û Nasîb" bena.

4.1. Bi Kilmekî Sanika Xerîb û Nasîbî

Campbell sanike sey yew rayirwanîyê qehremanî îzeh keno, cêr de rêz bi rêz destpêrkerdiş ra heta qêdîyayîşî sey yew maceraya cuya eşkera bîya:

- a) Yew dayik û babî ra nameyê Xerîb de yew lajê înan esto, la badê mergê dayike, merik newe ra zewicyeno û qicê înan Nasîb yeno dinya.
- b) Wexto ke Xerîb û Nasîb şînî kolîyan ûca de rastê yew kalî yenî, o bixor Xizir aleyhîselam o.
- c) Xizir aleyhîselam Nasîb ra vano, mi ber weverê royî, la o hetkarî nêkeno. Gama ke Xerîb ra vano, o ci rê hetkarî keno, Xizir zî seba hewlîya ey yew gayo zerd o sehrên/efsunkar dano ci û vindî beno şino.
- ç) Dêmarî her çend baş miqatê Nasîbî bika zî, o vera zeîf/neçar beno, Xerîb ey ra xurtêr beno. A zî yew dek û dulab kena, mêrdê xo xapinena û vana seba qicanî binê erdî de yew odayo taybetî awan bikero ke uca de hîna baş bibî.
- d) Dêmarî uca de werdê weşan dana Nasîbî, çîyê xirab û pişwerdê zî dana Xerîbî. Cinê bi no qayde hêvî kena ke Xerîb bibo neçar/zeyîf, lajê aye Nasîb zî tewr gird bibo.
- e) Xerîb, destê xo saweno estrîyê gayo zerdî uca ra şit yeno û bi ey pîzê xo keno mird. Wexto ke di birayî uca ra vejenê, ewnîyenê Xerîb hîna xurt bîyo, la Nasîb xilafê ey hîna bîyo neçar.
- f) Dêmarî zaf qeherîyena, gama ke Nasîbî ra sebebê ci persena, hayê gayo zerdî bena. O semed ra xo nana nêweşî ke mêrdê xo bixapino û ci ra vajo encax bi goştê gayo zerdî weş biba.
- g) Xerîb çiqas razî nêbo zî qîrarê birnayîşî gayo zerdî danê, labelê kamcin kardî anî, nêbirnena, Nasîb înan ra vano, tena karda ke Xerîb de ya, bi aye eşkenê sere bibirnê.

h) Gama ke kard anî, ga birnenê, gayo zerd bi estîrîyanê xo Xerîb nişka geno, xo ra pey yew tefir duman vejeno û remeno şîno.

i) Gayo zerd û Xerîb yew merg de îstirehet kerdêne ke yew dev yeno herişê gayî keno, lef virazyeno û axir bi fêlbazî gayî fineno erd. Dev tam hayo gayî kişeno, ga ci ra rêca dexelet keno, Xerîb emanetê ey keno, ci ra vano qarişê ey nêbo.

î) Dev, seke soz dabi ey, qarişê Xerîbî nêbeno, xo reyde beno koşka xo.

j) Xerîb, badîna sirranê dev museno. Rojêk dev, keye ra vejîyeno şîno, miftêyê devî geno û pêro zernanê ey zî dizneno, bi estorî remeno.

k) Xerîb şîno cayêko dûrî, uca de xo rê koşkêk virazeno û yew keynaya rinde reyde zewicyeno û şa beno.

4.2. Hetê Hîrê Merhele ya Rayîrwanîyê Bêpeynî yê Qehremanî ra Analîzê Arketîpî

Seke sernuşte ra zî eşkera yo seba tesbîtê ziwano sembolîk û arketîpî, metodê Joseph Campbellî ke sey hîrê merhale ya rayîrwanîyê qehremanî, “rayîrkewtîş-kamilbîyayîş-agêrayîş” (Campbell, 2000) formul bîyo tîya de yeno tetbîq kerdîş.

4.2.1. Merheleya Rayîrkewtîşî

Gama ke sey cuye naturalî, cuya sanike zî rayîrê xo de berdewam kerdenê nişka ra dadîya Xerîbî mirena û babîyê ey zî newe ra zewijyeno. No zewaj ra pey damêrrîya xirab û hesûd dekewna heyatê Xerîbî û sewbîna ci rê nameyê xo Nasîb yew bira beno. Merheleya “rayîrkewtîşê ey o verên no ye ke cuya bextewerê Xerîbî tîya de xerepîyena”.

No rayîrkewtîşî de gama diyin zî damêrrî herçend miqatê lajê xo Nasîbî biba zî, o Xerîb ra zeîfê û xirabêr beno, hesudê aye zafêr beno û seba her diyan yew oda-yo taybet ke binê erdî de virazena. Çunkî damêrrî wazena ke no oda de hîna zaf miqatê Nasîb bibo û Xerîb ra xurtêr û başêr bibo. Bi nê di gaman (teşebus), merheleya rayîrkewtîşî destpêkena. Tîya de motîfê “damerrî” seba destpêkerdişê maceraya qehremanî (no qehreman Xerîb o) rolê vengdayîşî ano ca û heto bîn ra zî no rayîrê macera de sey yew “arketîpê merhele” mîsyonê xo îfa keno ke sewbîna eleqayê xo bi “arketîpê anîma” zî esto.

Na sanike de “kal” yanî “Xizir” û “gayo zerdo sehrên/efsunkar” sey yew vengdayîşê nîşan/sîmge zî ca genî û qehremanî seba macerayî dawet kerdîşî de yew rol îfa kenî. Xora zafê sanikan de “kal/pîr” bi xo yew motîfê “derwîşo pîr”î yo û teqabulê arketîpê pîr û zanaye keno. “Gayo zerd” zî tîya de xora bi sey yew ercê sembolî bi destê Xizirî, bi vatişê bînî “arketîpo pîr û zanaye” û sewbîna sey “arketîpê anîmus”î na rayîrwanîyê qehremanî (Xerîb) de sey hêzê teberî karê xo ano ca.

Na rayîrwanîya zor yê qehremanî de her di motîfî û bi taybetî arketîpê pîr, yanî Xizir samedê gam eşîşê merhelaya ewilî (halo verên ra cîyakewtîşî) qehremanî yew newî krîter ê û ey sencenê. Zîra, "Nê çîyî samedê vîyartîşê nê merheleyî, kesî/qehremanî rê sey xêza ke mabênê dayik ra bîyayîş û mergî zelal ê û mifteyê beranê sirrin/razbîyaye sembolîze kênê." (Şimşek & Şenocak, 2009, r. 111).

Tîya de zî Xerîb, qehreman, îmtîhanê xo yê zorî de verê cû dayika xo vindî keno, dima ra damêrrîya zalim û hesud ra xirabî vînenê û peyên de mecbur maneno ke keyeyê xo ra dûrî keweno. Sey sanikanê cîya-cîyayan yê dinya û tekstanê bînan de, na sanike de peynîyê nê çîyan, qehreman êdî xo bêçare "merhelaya rayîrkewtîşî" de vînenê. Çûnke na aqubetê rayîrwanîya qehremanî ya, ci ra remayîş mumkin nîyo. Qehreman hem hetê madî ra hem zî manewî ra zehmetan vînenê û bi feleketan îmtîhan beno ke rayîr ey beno verê "merheleya kamilbîyayîşî."

4.2.2. Merheleya Kamilbîyayîş

Seke verê cû ameybi vatiş, no rayîrê cuye de gama diyin, merheleya resayîbîyayîş a, yanî ê tekamulî ya.

Qehreman dewreyê ewilî bi serkewte derbaz bîyo û êdî hayo merheleya resabîyayîşî de, tîya de çîyanê ecayîb û serebutanê cîya-cîyan de muhatab beno, qayde-qaydeyan îmtîhanan beno (Campbell, 200, r. 115).

Na sanike de zî merheleya diyin wina destpêkena: Qehreman, yanî Xerîb, xezebê damêrrîya xo ke a waştênê gayo zerd yê ey bibirna û rizqê ey biqedîna, labelê gayo zerd sehrên bi hesîyayîşê nê çîyî nişka ra Xerîbî erzeno xo paşt û mîyanê yew tefir dumanî de uca ra remneno. Bi nê hedîseyî maceraya kamilbîyayîşî rê ber abeno. No wexto teng de gayo zerd hetkarîyê ey keno, ey tena nêverdeno.

"Ina ser Xerîb towr beno teng, xwi onceno yow gueşe bermeno. A gom di gayo zerd halê Xerîb vînenê û zaf qehîryeno. (...) A gom di ga wel pûf keno û ling dun tencirê xîçî rê keno vila. Her ca tuez-dumon di moneno. Ga û Xerîb zî vûnî firsend in o ca d' fir dunî şînî." (Valêrî, 2021: r. 75).

Bi hetkarîyê gayo zerd, Xerîb uca ra xelisyeno labelê na merhelaya resayîbîyayîş a, çîyê ecêbî û îmtîhanê giran berdewam kenî. Seke merheleya ewilî de senî ke damêrrî "arketîpê versî (shadow)" bî, tîya de yewna arketîpê versî keweno dewre. O zî bi taswîrê fekê Xerîbî, yew dîyev (dev) o:

"Durî ra yow çî ho yeno, la çîyêko ecêb o; yow lewê inî azmon ra mirçikon têron duno ariye, yow lewê yî z' erd d içi kuweya feka duno ariye weno. Ez nizon sowbîna se vajî, ho in heta yeno. Şîma nivonî in yow dîyev o." (Valêrî, 2021, r. 75).

Dîyev tîya de sembole hêz-qewetî yo, xirabî û xayînî keno. Bi nê wesfanê xo sey versî hetê tarîyî nişan dano. Seba versî ma eşkenê vajî, temamîyê ruhî de hetê tarîyî teşkîl keno û bi vatişê bînî, birayo tarîyî ey o (Gökeri, 1979, r. 18). Labelê damêrrî,

dev, yan zî ego/nefs bi tesîrê hêz-qewetê no heto tarîyî prosesê sanike de ca genî û her yewê înan semedê sencinayîşê tekamulê qehremanî sey figûrî maceraya felaketan de rolê xo îfa kenî.

Qehreman dûrî de, merheleya resayîbîyayîşî de, “dîyarêko bîn” de mucadeleyê xo domneno. Uca de bi merdişê gayo zerdî ra pey hinî keweno yewna felakete. Êdî bindestê dev de yo û ganî destê ey ra xo bixelisno. Tam na nuqta de seba resayîşê “arketîpê şexsîyeto berz”î, ganî dev de mucadele bikero, muqabilê ey de serkewte bibo. Dev seke cor de ameyo vatiş hetêk ra “arketîpê versî” yo, labelê heto bîn ra zî semedê merdimo kamilbîyayîş sey yew astengî qehremanî tesel/îmtîhan keno. No semed ra qehreman na merhele de ganî yew çare bivîno ke na merhele tepîya de biverdo. Labelê na mucadele de hinî hetkarê ey nêmendî, ganî bi hîş û aqilê xo na zehmetî ra xo bixelisno. Aye ra na game de, bala xo dano devî, kurm û edetanê ey museno.

“Dîyev pîyorê miftûn xwi z’ duno Xerîb û yi ra vûno: ‘Ez in astuaron teslîm tu kena. Miqatê yin bi, wêrdê yin bidî ci, ti gereka qeşawin bikerî. Inon ra ti mesul î’

Dîyev ruej bi ruej hemî kurme xwi, adaton xwi yi ra vûno. Eger wi vajo; ez ro yena kîye herey yeno, vajo herey yena kîye ro yeno. Xerîb zî inê baş fom keno kî sê ê halî hedrêyê xwi vînen. Xerîn mîyon astueron di zaf hol oneyno astuero sipîyê kî wi wazenî ina astuerî nişû û îta ra birem û şîyero.” (Valêrî, 2021, r. 76).

Seke cor de aseno di çîyî “mifte” û “estor” sey motîfanê balkeş sanike de ca genî ke her yewê înan bi xo motifê û sey “unsurê hetkarî” ameyê şuxulnayîş. Tîya de mitfe seba xelasî, resayîşî, yan mijdanê selameti ca geno. “Estor” bi xo sey zafê sanikan de vîyareno, sey “teyr”, o zî sey temsîlê “arketîpê şexsîyeto berzî” yo û qehremanî rê hetkarî keno, ey uca ra remneno û ci rê beno wesayîtê miradî. Xora bawerîyê şarî de estor, hewnan de sey sembole miradî yeno şîrove kerdiş. Seke verê cû vajiyaybî sanike û hewnî bi xo no hetî ra yewbîn ra zaf eleqedarî yê.

Na rayîrwanî de êdî dor ameya gama hîrêyin, merheleya peyên ke qehreman maceraya dergûdila ra pey êdî wazeno tepîya abigêro welatê xo û uca de cuya xo bidomno.

4.2.3. Merheleya Agêrayîşî

Her cuye yew rayîr a û her sanike zî sey cuye rayîrê xo de herikîyena. Qehremanê sanike ke keyeyê xo ra vejîyaybi û kewtbî rayîro sembolîk, axir êdî resayo merheleya peyên. Na merhele de hendê zorî û serebutan ra pey qehreman nika seba merdimo resayîbîyayî, bi vatişê bîn, merdimo kamilbîyayî nezdîyê serkewteyî yo. Gama peyên de bi zanayîş û cesaretê xo dev mexlub kerdo û bi “mifte” û “estor”î êdî semedê agêrayîşê cuye, welat û keyeyê xo amade yo. Yew wezîfeyê ey mendo; remayîş.

“Xerîb vûn firsend in o, ez do biremî. Wi sênî miftê dunî ber rê, ber akeno kî çi vîno! Wade ho pîrrê zerdonî berîqîyayî yo. Xerîb pê in halî huyeno, eşqîn beno. Barcê Xerîb xwi

bi xwi vûn, ero lez altunon biger û biremî. Ca di galun ano zerdon keno zerrê galun û galunê xwi erzen' astuera sipîyê ser, nişeno astuer û remeno şino." (Valêrî, 2021, r. 76).

Seke no pasajî ra yeno fehmkardiş ke qehreman maceraya xo de duştê "anîmaya dişmen" damerrê û "anîmayo dişmen" dev de serkewte bîyo. Rayîrwanîya xo yê sextî ra pey, astengîyan tepîya verdene ke no xususîyet seke cêr de îzah bîyo, heme sanikan de seypê /eynî yo:

"Edebîyatê şarî de, bi taybetî tehkîyekardiş de qehremanî eynî sey rîtuellanê înisîyasyon (rîtuellanê kewtişê rayîrî) dûrîyê keyeyê xo de, bi tayê îmtîhananê zehmetî ra derbaz bîyayîşî hinî benê merdimo kamil, yanî resayîbîyayî û axir ancîna agêrenê welatê [cuye û rutînê] xo." (Özkan 2006: r. 18).

Axir merheleya peyên zî qediyena û qehremanê sanike hinî sey "ferdêk/şexsêko newe" ver bi komel/bextê xo agêreno.

5. PEYNÎYE

Kulturo fekkî, hetêk ra ercî ke hezar serran verî ra yadîgar ê, înan zerê xo de muhazeza keno û heto bîn ra zî bi sayeyê înan kulturo nuşteki rê yew bîngeyo dewlemend awan beno. Nê mehsulê kulturo fekkî ra yew zî sanik ê, yew tewirê edebîyatê fekkî yê ke, verê cû bi xebatanê cîya-cîyayan ameyê tehlîl kerdiş. Nika zi na xebate de bi yew nimuneyê sanika Çewlîgî, "Xerîb û Nasîb", hetê arketîpan ra yena analizkerdiş. Bi nê munasebet bi tesbîtîyayîşê unsurê arketîpan hem ziwanê sembolîk û hem zî teberhîşê mûştêrek ameyê eşkerakerdiş. Seba analizê arketîpan tîya de formulê "rayîrkewtiş-kamilbîyayîş-agêrayîş" yê Joseph Campbellî ra îstîfade bi. Bi nê formulîzasyonî zî, tayê heqîqetî ke prosesê sanike de şîfre bîyê, verê cû tesbît bîye û dima ra zî hetê mana ra şîrove bîyê.

Na xebata analizê tekstê "Xerîb û Nasîb"î de qehreman verê bi mergê dayika xo û dima ra zî bi zordariyê damêrîya xo, cuya xo ya rutîn ra dûrî keweno û seba îmtîhanbîyayîşî şexsîyetkêko resayîbîyayî xo rayîr de vînenno. No konteks de no rayîr, sey yew xêza dayîreyî eksen yê "rayîrkewtiş-kamilbîyayîş-agêrayîş" aseno ke seke çerexîyayîşê kozmosî tîya de wucûd geno (Alay, 2012, r. 66). Xora no proses de qehreman hetê tekamulê ruhî û seba şexsîyetbîyayîşî, hîrê merheleyan ra ravîyareno. Merheleya ewil de bi yew vengdayîşê çarenuştişî keye û cuya xo ra vejîyeno, ya dîyin de dûrî de zor û zehmetî vînenno, bi astenganê sextan mucadele keno û axir gama peyên de zî na macera ra bi cesaret û sebrê xo serkewte beno û agêreno cuya xo. Êdî qehreman sey yew şexso kamil, seke newe ra dayika xo ra bîyo, rayîrê xo yê madî û manevî tamam kerdo. No heqîqet bi nimuneyê na sanike, bi roşnê teori û metodê Jung û Campbellî, bi tesbîtê motîfê tekrarbîyayan û unsurê sembolîkan eşkera bîyo. Heto bîn ra zî, bi sayeyê nê çîyanê eşkerabîyayan teberhîşê komelî û însanîyetî tîya

de sey çîyo muşexes ameyo vînayîş. Nê heme xususîyetî sey sanikanê şaranê bînan, ê kurdan de zî bi eynî hîş yan teberêhîşê kolektif xo mojnênê.

Xulusa na xebate de, bi wesîleyê nimuneyê sanika kirdkî ya Çewlîgî ameyo dîyayîş ke, metnanê anonîm yê narratîvî/tehkîyekerdîşî hetê arketîpan ra dewlemend ê û bi tesbît û analîzê nê arketîpan zî fehmkerdîşê zîwanê sembolîk hîna asan o. Sewbîna bi nê analîzî, teberhîşê muşterek yê însanîyetê ke zemanê qedîman ra nat bi tayê bedilyayîşan xo sey eyneyê nişan danê, wina metnan de zî berdewam kerdo.

6. ÇIMEYÎ

- Alay, O. (2005). *"Bingöl Masalları (İnceleme-Metinler)"*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Alay, O. (2012). "Evvel mi Gelsin, Sonra mı? Masalı ile Gündeşlioğlu Halk Hikâyesinin Arketipsel Tahlili". *Milli Folklor*, 2012, Sayı: 96, ss.58-66).
- Boratav, P. N.i (1958). *Zaman Zaman İçinde*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Campbell, J. (2000). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. (Çev. Sabri Gürses). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Dökmen, Ü. ve Dökmen, Z. (1987). "Jung'un Aşama Arketipi'nin Test edilmesi". *Psikoloji Dergisi*, C.6, Sayı: 21, s. 86.
- Fromm, E. (1990). *Rüyalar, Masallar, Mitoslar (Sembol Dilinin Çözümlemesi)*. (Çev. Aydın Arıtan-Kaan H. Ökten). İstanbul: Arıtan Yayınları.
- Geçtan, E. (1990). *Psikanaliz ve Sonrası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gökeri, A. İ. "Arketiplere Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak Bazı Romans ve Epik Niteliğinde Yapıtlara Uygulanması". Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1979.
- Gürol, E.. "Arketip", *Türk Dili*, (500): 1993.
- Jung, C. G. (1996). *Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri*. (Çev. Kamuran Şipal). İstanbul: Cem Yayınları.
- Jung, C. G. (2009). *İnsan ve Sembolleri*. İstanbul: Okuyan-us Yayınları.
- Lezgîn, R. (2012). "Derheqê Sanikan De". *Edebîyatê Kirmanckî Ra Nimuneyî (Zazaca Edebiyatından Örnekler*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, ss.50-52.
- Moran, B. (1994). *Edebiyat Eleştirileri ve Kuramları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özkan, T. "Bey Böyre Anlatılarının Kahramanın Yolculuğu Açısından İncelenmesi". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2006.
- Şimşek, E.- Ebru Ş. "İbni Sina Hikâyelerinin Arketipsel Tahlili", *Milli Folklor* 82 (Yaz 2009): 110-121.
- Valêrî, N. (2021). *Xerib û Nasib Çewlîg ra Çewres Sanikî*. Wan: Weşanxaneyê Peywend.

Extended Abstract:

Literary textes, especially narrative folklore products are analyzed in terms of many theories, methods and evaluated in terms of form, content and style. One of these theories and methods it the archetypal theory based on archetypal elements. This approach, which draws its basic principles from the science of psychology, and also makes use of other disciplines such as history, sociology and anthropology, and other criticism methods, is essentially a work-oriented approach. In the work, he tries to interpret the elements of the past culture as a reflection, especially the archetypes and the symbolic language they are related to.

Similar events that people have encountered for many years turn into certain behavior patterns for people after a while. As a result of this; “With the roles and concepts such as mother, father, woman, man that every person encounters throughout his life; Situations such as finding a spouse, friends, going on a journey have led to the formation of “templates” called archetypes. Saying archetypes that are, indeed, collective values of humanity and are images handed down from past to present, from generation to generation, Jung - a prominent psychologist, thinker and the founder of analytical psychology states that they affect many fields from daily life of individual to various literary works. Especially types of oral narrative art such as tales, epics and folk stories have close relations with symbolic language and collective unconscious, especially with myths. Using Campbell’s “separation-initiation-return” formula in order to unearth symbolic language and archetypal in these narratives will help to reach encoded information/reality. In tales and folk stories, hero embarks on adventure to complete his individuation process in accordance with “separation-initiation-return” archetypes. In the process “the wise man”, “shadow”, “anima-animus”, “ego” archetypes take roles in the narrative through the adventure knitted with symbolic values. By analysing these archetypes, only symbolic values can be determined and understood.

In the analysis done within this study related to the folk story of “*Xerîb û Nasîb*” (*Hkerîb and Nasib*), it has been observed that by adapting the archetype symbolism in narrative types, the processes throughout the reality have not been coincidental but the conscious indicators of change and conversion by the collective reflections of centuries. In this article, the hero in the tale in question experiences a series of troubles, first with the death of his mother and then with his stepmother’s life. He gets away from his routine life and becomes a mature individual, subject to the tests of life on the way to individuation. In this context, it finds itself on the path of “separation, maturation, return”, which resembles a circular cycle. Naturally, in this process, the hero must go through three stages for his spiritual development and self-realization. In the first stage, he sets out by being separated from his routine, that is, from his home and country, with a call. In the second stage, this time he encounters many difficulties, struggles with obstacles, and tests his patience and courage. This is his maturation and struggle period. Finally, when he reaches the final stage, the hero overcomes obstacles with his mind, courage and patience in this challenging adventure and returns to his home and country as a reborn as a mature individual. This reality is expressed by analyzing the theory and method of Jung û Campbell with the example of the fairy tale here. Thus, the elements of the common unconscious of humanity are determined in the focus of archetypes, and the symbolic language reflected in the tale, which is an anonymous genre, is interpreted.

As a result, in this study, it has been seen that the Kurdish (Zazaki) Bingöl tale is rich in archetypes as an anonymous narrative, and it is possible to make sense and interpret the symbolic language as a result of the determination of the mentioned archetypes. In addition, as a result of this analysis, the collective unconscious of humanity continues to exist through this and similar texts as a reflection of ancient times.

Çarçewaya Çar Fonksîyonê Folklorî de Edetê Dîwan yê Zazayan

Diwan Tradition in Zazas in the Context of Four
Function of Foklore

Metin ÇİFTÇİ*

ÇİFTÇİ Metin, (2023),
"Çarçewaya Çar Fonksîyonê
Folklorî de Edetê Dîwan
yê Zazayan", Nûbihar
Akademî, no. 19, p.131-
142, DOI: 10.55253/2023.
nubihar.1295342

Genre/Cure: ResearchArticle/
Gotara Lêkolînî

Received/ Hatin: 10/05/2023

Accepted/ Pejirandin:
23/05/2023

Published/ Weşandin:
30/06/2023

ORCID:
0009-0001-7843-6977

Plagiarism/Întihal: This article
has been reviewed by at least
two referees and scanned via
ithenticate plagiarism website./
Ev gotar herî kêr ji aliyê 2
hakeman ve hatiye nirxandin û
di malpera întihalê ithenticate re
hatiye derbaskirin.

KILMNUS:

Dîwan hem îcra û zemînê neqlî yê berhemane kulture yê fekkî ra yew o, hem zî derheqê cuya şarî ya gelêrî de datayanê muhîman neqil keno. Dîwan goreyê xwu (xo) ra wayerê yew hîyerarşî û qaydeyan o. Tîya de îkramê wer û şimitişaî yeno kerdiş, misafirî yenî we-dartiş. Vatişê ke çarçeweya edetê dîwanî de ca genî, tayê karkerdê înan estê. Nê karkerdî sey çar karkerdê folklorî yenê zanayîş; keyfûşayîkerdiş, tesdîqbîyayîşê kulture û ê ke rîtuêlan muşahedekerdiş û ê ke îcra kenê, tesdîqkerdiş rîtuêlan û dezgehan û karkerdê perwedeyî. Peynîya na xebate de ma vînenê ke edetê dîwanî de çar karkerdê folklorî vejenî meydan. Bi naye edetê dîwanî herçiqas dewranê veran de zixm bibo zî ewro tîkê bîyo sist.

Kilidçekuyî: Edetê dîwanî, çar fonksîyonê folklorî, zazayî, kulturo fekkî.

ABSTRACT:

Divan tradition, which is one of the performance and transmission contexts of oral cultural products, con-

* **Dr, MEB de mamosta/ Dr., Teacher,**
E-mail: metinciftci711@gmail.com, ORCID: 0009-0001-7843-6977.

veys important data about the traditional life of the people. The divan tradition has some functions. These functions are known as the four functions of folklore; entertainment is the affirmation of culture and the validation of the rituals and institutions of those who observe and perform the rituals, the educational function and the maintenance of accepted behavioral patterns. It is concluded that the divan tradition, which was very lively in the old times in the Zaza society but weakened today, plays a very important role in the maintenance of the behaviors and rules that meet the needs of people such as entertainment, education and socialization, ensure the approval and continuity of traditions and customs, and are adopted by the society in a common way.

Key Words: Divan tradition, four functions of folklore, Zazas, oral culture.

1. DESTPÊK

Îcra û zemînê neqlî yê berhemanê kulturî yê fekkî ra yewî zî edetê dîwan (qonax/oda) o (). Dîwan goreyê xwu ra wayerê yew hîyerarşî û qayde yo. Ma xebatê warî de qey nê edetî mefhûmê “dîwan, qunax û wadi-e” tespît kerdî (KK 1, KK 2). Dîwankerdiş, dîwan ronayîş, qunaxkerdiş, cemat girêdayîş; çarçewayê cayêk de kombîyayîş û terraqekerdiş, meclîs ronayîş, pêserameyîş de şuxilîyenê.

Dîwan yan zî qunax, zafane keyeyê risipîyanê dewe de nîyeno ro. Bê ney odayê dewe zî estî. Xwu gore tikê qaydeyê nênuşte yê nê dezgehî est ê. Terraqeyê ke tîya de benê tena camêrdî beşdar benî. Cinîyî yewna ca de yan zî odayo cîya de yê nî pêser. Bê ney misafirêk bêro dewe zafane cayo ke misafir ho ci tîya de dîwan nîyenî ro (KK 1, KK 2).

Mumkin o ke ma vaji mîyanê şarê zazayan de edetê dîwanî dewranê verênan de tradîsyonêko zehf ganî bi. Ma eşkenê vaji dezgeh û tradîsyonê tewr muhîm yê kulturê fekkî yê zazayan dîwan o. No behs de Paul Connerton vano ke keye tena yew mekan nîyo eynî wext de qey vîrameyîşî zî sîstemêk o (Connerton, 2021, r. 29). Çünke komelê zazayan hetanî serranê peyênan wayîrê yew dezgehê perwerdeyî-banderbîyayîş û ziwanê nuşteki nêbi. Coka dîwan, dezgehêk o ke wayîrê muhîmîya heyatî yo û berdewamîya ziwan û kulturî dewamneno (domnen) û kontekstê îcra û viraştîş yê kulturê fekkî yo. Nê meknan de sanik û hîkayeyan ra teber hîkaye û serebûtê ke cuwa ver ciwîyayê vajiyenî. Çîyê ke tîya de vajiyenî hem kulturêk o hem zî yew neqlê ziwanî yê.

2. EDETÊ DÎWANÎ DE ÇAR KARKERDÊ FOLKLORÎ

Vatişê ke çarçeweya edetê dîwanî de ca genî tikê karkerdê (fonksiyon) înan est ê. Nê karkerdî; sey çar karkerdê folklorî (Bascom, 1954, r. 333-349; Bascom, 2007) yenî zanayîş; keyfûşayîkerdiş, tesdîqbîyayîşê kulturî û ê ke rîtuêlan muşahede-

kerdiş û ê ke îcra kenî, tesdîqkerdişî rîtuêlan û dezgehan û karkerdê perwedeyî. Mumkin o ke bivajîyo vatişê ke tîya de îcra benî însan ke yew estbîyayeyo sosyal o, hewceyîya sosyalbîyayîş û keyfûşayîkerdişî eyî anî ca. Bi taybetî fikrayî ke no konteks de yenî vatiş, anekdotê komîkî, yarîkerdişî cayo sereke genî. Ney ra pîya teqlîd û temsîlkerdişan de yew qêde wayîrê karkerdê keyfûşayî û şakerdişî yê. Bi taybetî teqlîdê ke bi fek û qalkerdişê dewanê binan beno elemanê şakerdişî ra yew o.

No mekan de bi wasitayê sanike, efsane, destan û qiseyê pêxemberan yan zî yew serebûtê ya goşdarîkerdoxan rê, rasterast rê zî nerasterast derheqê heyatî de zanayîşî neql benî û wazîyeno ke nê vatişan ra dersêk bigerîyo. Bi sanikan merdimê ke mîyanê komelî de yê û bi taybetî tutan rê erjê ke komel qiyemet dano ci qêdeyêko nerasterast neql benî. Ney ra pîya bi kontekstê yew vateyo verênan yan zî îdyomî ya erjê ke komel tesdîq keno ano çîman ver û bi nesîhetdayîş a yew qêde karkerdê perwerdeyî vînenê.

Kulturê dîwanî û çîyêkê ke tîya de vajiyenî karkerdê pawitiş û dewamkerdişê xeylê urf û edetî ke mîyanê komelî de estê înan anî ca. Ma eşkenî vajî ke çareserkerdişê persanê komelkîyan de peynîya mişewreyî ke dîwanî de ameyê kerdiş, bi çîman ver ardişê urf û edetan a qerarêk girewtîş, dezgehanê komelkîyan û vîyartbarbîyayîşê urf û edetan zixm keno. Nê îcra û vatişî eynî wext de berdewam û neqlbîyayîşê kulturî û tesdîqbîyayîşê ci ano ca.

Çend tertîb (pergalkerdiş) û qaydeyê dezgehê dîwanî estî. Verê verkan no ca, goreyê taybetîyanê zazayan ke komelêko patrîyarkî ya dilq (şekil) geno. Kombîyayîşê ke tîya de benê de tena beşdarbîyayîşê camêrdan yanî goreyê cinsîyetî cîyayî ronayîş, dîzaynê runîştîşê odayî de lazimîya cayanê berzan de runîştîşê kokîman û misafirran û cayanê nêzdîyê berî de zî runîştîşê bi taybetî ciwanan û tutan û sey zafane qalîkerdişê kokîman û goşsernayîşê ciwanan qaydeyê nenuşteyî est ê. Ma eşkenê vajî ke nê qaydeyî tena nê cayan de nêşixulîyenê, eynî wext de hema hema eynî qayde cuya rojane de yenê şixulnayîş. No semed ra hem bi vatişê sanikan, qiseyan, hîkayeyan û vateyê verênan ke çarçeweya kulturê dîwanî de îcra benî hem zî bi sayeyê qaydeyê ke tîya de yenê tethîqkerdişî cûya rojane de têgerayîşê qebulbîyayê yenê dewamkerdiş.

Roja ma de komelê zazayan de tradîsyonê dîwanî yew bedilîyayîş vîyarneno û roj bi roj beno sist. Tîkê sebebê nê bedilîyayîş û neçarbîyayîşê ke kulturî de benê estî. Kulturo ke komelêk wayîr o, hetê tîkê unsuran ra dilq gêno. Nê unsuran ra sere de erdnîgarî (cografya) û şertê ciwîyayîşê yê ê komelî ke tede cuyeno yenê. Qismê dîyarkerde yê şarê zazayan cûya xo dewe de dewamneno. Ê ke dewe de cuyenî goreyê verî tay bo zî zîret û heywankarî ya meşxûl benê û debareyê xwu temîn kenî. Labelê ma vînenî ke bi zêdebîyayîşê fabrîkayan a dewijî hewceyanê xwu, kar û ramiteyanê xwu ra teber, zafane wina cayan ra sey çîyanê hedre temîn kenî. No semed ra hûmara

dewijan ke bi zîret û heywankarî ya mijulîyenî roj bi roje kêmbîyena.

Ma eşkenî vajî ke encamê bedilîyayîşî tena ekonomik nêbenî eynî wext de kontekstê nê karan de kulturo ke vîyarte de hîna dinamik bi hêdî hêdî orte ra wedarîyeno. No meşxulîyet tena yew bikarardîşo asan nîyo, yew raştî yo ke kultur xwu mîyan de pê ardo yo. Terke çînayîş de miterhe kerdiş, çend bikarardîşê ke derheqê heywankarîye de yê, kelam/lawikê ke wextê nê karan de yenê vatiş, vatişî ûsn. erjê kulturî zî teriknayîşê de nê karan a pîya ver bi vîndîbîyayîşî de yê. Kêmbîyayîşê karanê zîret û heywankarîye ya pîya vatişê ke vîro kulturî de ca gêni, ma eşkenî vajî ke zemînê dîwanî de vatişê ke derheqê babetî de yê kêmnayo. No semed ra azo newe xeylê hajetê ke zîret û heywankarîye de şixulîyeno, bikarardîş û mefhûmê ke babet a ele-qedar ê, înan bêxeber maneno. Coka beynateyê azan de manaya ziwan û kulturî de qerîfîyayîş yeno meydan. No mewzu de Jan Assmann vano ke “qey hîş, ca/mekan çi yo, qey kulturo vîrameyîşî zî zeman eynî yo” (Assmann, 2018, r. 39). Yanî eger edetêk orte ra wedarîyo çiyê ke eleqader ci yê ê zî orte ra wedarîyenî.

Unsur o bîn zî ke cûya komelkî û kulturî ser o tesîr keno averşîyayîşê teknolojikî yo. Hacetê teknolojikî cûye kenî asanêr. No nêeşkiyeno bêro înkarkerdiş labelê nê hacetê asanêrkerdişê heyatî cûya dewijan bi yew terzo radîkal bedilnayo. Hetê cematê zaza-yan ra ma biewnî na babete, ma benî şahîd ke bi taybetî televizyon cûya komelkî eşkera yew qêde bedilnena. Televîzyon, edetê dîwanî ke elemanê neterikîyaye yê cûya komelkî ra yew o û karkerdanê tewr verênan yê komelkîbîyayîşê ra yo bin ra xerxilnayo (Postman, 1994). No rastîyêko bêşek o. “Verê cû însanî muhtacê yewbînan bî. No semed ra zafane şewan ameyênî têhet û terraqnayenî. Labelê ewro kam o ke boya ci bena teng, keyeyê xo de televizyon keno a û wextê xwu vîyarneno” (KK 2).

Cigêrayîşanê warî de xeylê keso çime, ma şahîd bîyê ke verê cû yanî nêzdîyê 20-30 serran ra ver hema hema her dewe de şewî dewijî ameyênî têhet û terraqnayênî, keyf kerdênî, tikê meseleyan ser o qalî kerdênî û înan çareser kerdênî, vatênî (KK 1). Vatişan û muşahedeyan ra ma rayîr bigerî ma eşkenê vajî ke edetê dîwanî hema zî esta labelê xeylê bîya sist.

Yewna xisuso ke kulturê dîwanî ser o tesîr keno asabîyayîşê resî yo. Dewrê ke bejrayîrî zaf çin bê însanî seyahatanê xo de dewan xo rê sey ding dîyênî. Mecbur dewan de mendênî. No semed ra misafir raştkerdiş zaf bibî coka edetê dîwanî zehf ganî bî (KK 1). Kêmbîyayîşê hacetanê dayîşgîrewtişê xeberan, misafiran rê karkerdê dayîşgîrewtişê xeberan bar kerdênî. Dewijî zî bi misafiran dinyaya teberî ra xeberdar bîyênî. Unsurê bînî ke dîwanî ser o xirab tesîr kenî ra pîya asanbîyayîşê resî zî kulturê dîwanî kerdo sist. Bi averşîyayîşê teknoloji ya ma şahid benî ke verê cû kesê ke eynî cayan pare kenî nika tikê zemînê medyaya komelkî de yenê têhet, grûban pê anî û hewceyîya xo ya komelkîbîyayîşî (sosyalbiyayîşî) anî ca.

Bi bedilîyayîşê şertanê cuye ya pîya edetê dîwanî hem hetê dilq hem hetê tedeyî

ra bedilîyayo. Dewranê verênan de dîwanî hema hema her şewe îcra bînî la nika bîyo sist. Hetê tedeyî ra xeylê vatişî herinda xo babetanê populeran ra siyaset, din-yaya televîzyonê yan zî serebutê medyaya sosyalî rê verdayo. Hema hema qet yew dewe de zî hinî sanik, efsan û destanî xo rê vatoxî nêvînenî. Çünke herinda înan televîzyon girewta û nê beşî hinî ver bi xovîrakerdişî yê. Verê cû edetê dîwanî wezîfeyo zehf muhîm ardenê ca û tîya de hişo komelkî amenî meydan. Komelî, bi hişo komelkî kulturê xwu az bi az neqil kenî (Connerton, 2019, r. 8-11). La ewro ma nêşkenî nê hiş ra behs bike. No semed ra nika extîyarî û ciwanî yewbînan hol fehm nîkenî.

3. PEYNÎYE

Ma eşkenî vaji ke edetê dîwanî nê tena yew edet o, eynî wext de dewamkerdişê kulturî de rolêko heyatî kay keno. Çünke ma vînenî ke cayê ke no edet tede dewam keno de hem ziwan hem zî kultur zehf dinamik o. Ewro dewan de edetê dîwanî şertê cuya ke bedilîyayne rey dir hem bedilîyayo û hem zî bîyo sist. Ma eşkenî vaji ke nê bedilîyayîşê ke dîwanî vîyarnayî hem zirar dayo ziwan hem zî kulturî. Çünke kultur û ziwan perabesteyê yewbînanî yê. Wexto ke no edet ame tereknayîş ziwano ke nê cayan de şixuluyeno beno zeîf.

Demanê verînan de hîşa kulturî ya ke çarçewaya edetê dîwanî de çîyêkê vajiyayneyî ra ameya meydan bîya zeîf. No semed ra nê hal de tesîrêko xirab ginayo kulturo fekkî (Alay, 2019). Vateyê verînan, îdyomî, duayî, zewtî, sondî, çibenokî ke unsurê kulturo fekkî yê. Nê dewlemendîyê ziwani nika hîşê mileta ma de bîy zeîf û her roj benî vînd. Badê wekenitişî ra ma eşkenî vaji ke dîwanî de keyfûşayîkerdiş, tesdîqbîyayîşê kulturî û ê ke rîtuêlan muşahedekerdîş û ê ke îcra kenê, rîtuêlan û dezgehan tesdîqkerdişî û karkerdê perwerdeyî vejenî meydan. Edetê dîwanî nê çar heme karkerdanê folkor xwu mîyan de paweno.

4. ÇİMEYÎ

Alay, O. (2019). *Sözlü Geleneğin Elektronik Kültür Ortamında Ve Müzik-Mekân Odağında Yansıması*. Türk Dili Dergisi, s. 2-19.

Assmann, J. (2018). *Kültürel Bellek*. 3. baskı, (çev: A. Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bascom, W. R. (1954). *Four Functions of Folklore*. The Journal of American Folklore, 67 (226).

Bascom, W. R. (2007). *Sözlü Geleneğin (folklorun) Dört İşlevi*. Çev.: Aysıt Tansel), *Folklor/Edebiyat*, 52/4, 7-28.

Connerton, P. (2019). *Toplumlar Nasıl Anımsar*. 3. baskı, (çev: A. Şenel). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Connerton, P. (2021). *Modernite Nasıl Unutturur*. 4. baskı, (çev: K. Kelebekoğlu). İstanbul: Sel Yayınları.

Postman, N. (1994). *Televizyon: Öldüren Eğlence*, Çev. Osman Akınbay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Çımeyê Fekkî

KK 1: Ali DOLGUN, 63 serre yo, mekteba mîyanîn ra mezun bîyo, teqawut bîyo, Yedievler/Çewlîg.

KK 2: Hüseyin ARSLAN, 77 serre yo, mekteba verîn ra mezun bîyo, cityer o, Yeniköy/Çewlîg.

Extended Abstract:

It is possible to say that the divan tradition in Zaza society was a very lively institution and tradition in ancient times. It can be said that the most important institution and tradition of Zaza oral culture is the Divan. Because of the Zaza society did not have any educational institution and until the last years a literary language. Therefore, the divan, which is a vital institution and tradition that ensures the continuity of language and culture; It is the context of formation and execution of oral culture. In addition to the tales and stories told in these environments, many real events and stories that have lived before are also told. What is described here is both a culture and a language transfer.

One of the contexts of performance and transmission of oral cultural products is the tradition of “divan” (mansion/room). It is possible to explain the divan as an institution and tradition, where the villagers gather in a house and chat, have a unique hierarchy and rules, serve food and drink, and host guests. In field studies, we found that concepts such as “diwan”, “qunax” and “wadi-e” are used for this tradition. “Dîwan kerdiş”, “diwan runayiş”, “qunax kerdiş”, “cemat giridayiş”; idioms such as meeting and chatting, setting up a council, meeting are also used in this context.

The Divan or the mansion was usually set up in the houses of the notables of the village, and there were also village rooms. This institution has some unwritten rules according to its own. Only men participated in the conversations held here. Women would also gather elsewhere or in a separate room. In addition, when a guest comes to the village, the divan is usually set up in the place where the guest is.

The narratives within the framework of the Divan tradition have some functions. These functions are known as the four functions of folklore (Bascom, 1954: 333-349); entertainment is the affirmation of culture and the validation of the rituals and institutions of those who observe and perform the rituals, the educational function and the maintenance of accepted behavioral patterns. It is possible to say that the institution of Divan and the narratives performed here meet the socialization and entertainment needs of human beings, who are social beings. Especially the jokes, funny anecdotes and jokes told in this context are at the forefront of these narratives. In addition to this, imitations and animations also have a kind of entertainment and entertainment function. In particular, imitations made with the dialect and speaking style of different villages are one of the elements of entertainment.

The tales, legends, epics, stories of the prophets or any event told in this place are conveyed to the listeners, sometimes implicitly and sometimes directly, about life, and they are asked to learn a lesson from these narratives. With fairy tales, the values that society attaches importance to individuals and especially children are implicitly conveyed. In addition, a proverb or idiom said in the context of an event or situation functions as a kind of education by underlining the values approved by the society and giving advice.

Divan culture and the narratives here serve the function of preserving and maintaining many traditions and customs in the society. It is possible to say that trying to reach a decision by considering tradition and tradition as a result of consultations in the council for the solution of social problems reinforces the validity of social institutions and tradition. These practices and narratives also ensure that the culture is transmitted, maintained and validated.

Today, the divan tradition in the Zaza society is undergoing a change and is gradually weakening. There are some reasons for this weakening and change in culture. The culture of a society is shaped by some factors. At the beginning of these factors are the geography and living conditions of that society. A certain part of the Zaza society continues to live in the village. The people living in the village continue their lives with agriculture and animal husbandry, albeit less than in the past. However, with the increase in factory production, we see that the villagers get their needs ready from such places rather than what they cultivate. Therefore, the number of villagers dealing with agriculture and animal husbandry is decreasing day by day. The results of this change are not only economic, but it is also possible to say that the culture that existed dynamically in the past in the context of these efforts is gradually disappearing.

Another factor affecting social life and culture is technological developments. It is undeniable that technological tools have made life easier, but these tools have radically changed the life of the villagers as well as making life easier. When we consider the subject in terms of Zaza society, we witness that television has clearly transformed social life. It is an undoubted fact that television has deeply shaken and transformed the Divan (Dîwan/Qunax) tradition, which is one of the indispensable elements of social life and one of the most prominent practices of socialization in the Zaza society. "People used to need each other. That's why they usually get together in the evenings and chat. However, today, a bored person turns on the TV at home and spends time.

Last factor affecting the Divan culture is the ease of transportation. During the periods when highways were not common, people generally had to spend the night in villages, which

we can define as some stops. Therefore, the tradition of divan was also very lively, as hospitality was also common. The inadequacy of the means of communication has led to a kind of communication function being assigned to the guests. The villager could also be aware of what was going on in the outside world through his guests. Along with other factors affecting the divan negatively, the ease of transportation weakened the divan culture.

We are faced with the conclusion that the cultural memory formed by the narratives performed within the framework of the divan institution in the old times weakened, and therefore the oral culture was adversely affected by this situation. Proverbs, oaths, riddles, rhymes, etc., which are products of oral culture, are only in the memory of the elderly, weaker than in the past. At this point, it becomes clear that the divan institution is not just a tradition, but has a vital function in preserving and maintaining both language and culture. We can easily see that the language and culture are dynamic in places where the Divan institution is alive.

As a result, it is concluded that the divan tradition, which was very lively in the old times in the Zaza society but weakened today, plays a very important role in the maintenance of the behaviors and rules that meet the needs of people such as entertainment, education and socialization, ensure the approval and continuity of the traditions and customs, and are adopted by the society in a common way.

Kitabê Mehmed Arîfî yê *Binbir Hadisî de Derheqê Dersim û Dersimijan de Vîrardişê Ey*

Mehmet Arif's Recollections About Dersim and Dersimites in His Book of Binbir Hadis

Veysel YILDIZHAN*

YILDIZHAN Veysel, (2023),
"Kitabê Mehmed Arîfî yê
Binbir Hadisî de Derheqê
Dersim û Dersimijan de
Vîrardişê Ey", Nûbihar
Akademî, no. 19, p.143-152, DOI:
10.55253/2023.nubihar.1296176

Genre/Cure: Translation/
Wergêran

Received/ Hatin: 12/05/2023

Accepted/ Pejirandin:
19/05/2023

Published/ Weşandin:
30/06/2023

ORCID:
0000-0002-0419-2789

Plagiarism/Întihal: This article
has been reviewed by at least
two referees and scanned via
ithenticate plagiarism website./
Ev gotar herî kêr ji aliyê 2
hakeman ve hatiye nirxandin û
di malpera întihalê ithenticate re
hatiye derbaskirin.

KILMNUS:

Mehmed Arif yan zî Mehmet Arif Bey yew erzrumij o. Ey medrese wenda. Bi nê tehsîlê xo bîyo memurê osmanîyan. Zaf cayan de memurîyetîye kerda. Kîtabê ey zafane mewzuyanê dîn û tarîxî ser o yê, la reyna kîtabanê xo de tayî vîrardişanê xo zî nuseno. "Binbir Hadis" yew kîtabê ey o ke tede hezar û yew hedîsanê Hz. Muhammedî şerh keno. Nê kîtabê xo de tayî vîrardişê xo zî nuştê. Mavajê, wexto ke seba memurîyetîye Erzîngan de mendo mintiqayê Dêrsîmî de zî gêrayo. Derheqê mintîqa, kurdanê zazayan, bawerîyê alewîyan goreyê vînayîşê xo neql kerdo. O yew sunnîyo wişk o û xora nuştayanê ey ra zî no zaf eşkera yo. Hetêkê bînî ra ma nê açarnayîşî ra ewnîyayîşê yew memurê tirk û osmanî zî wanenê. Tîya de tena qismo ke derheqê Dêrsîm û dêrsîmijan de yo, açarnîyayo.

ABSTRACT:

Mehmet Arif or Mehmet Arif Bey was an Erzurum who studied at a madrasah and became an Ottoman civil servant with this education. He worked as a civil

* **Wendekarê Doktorayî, Üniversîteya Dicle, Beşa Ziwan û Kulturê Kurdî / PhD Student,**
Dicle University, The Department of Kurdish Language and Culture.
E-mail: vyildizhan@outlook.com ORCID: 0000-0002-0419-2789

servant in many places. Although his books are mostly on religious and historical subjects, he also conveys his memories in his books. One Thousand and One Hadiths is the book in which he commented on one thousand and one hadiths of the Prophet Muhammad. He wrote some of his memories in this book. For example, when he was in Erzincan as a civil servant, he travelled to Dersim and wrote his memories about the region, the Zaza Kurds and the Alevi faith in line with his own views. He was an intolerant Sunni, and this is already evident in his writings. On the other hand, in this translation we also read the perspective of a Turkish and Ottoman civil servant. Only the part about Dersim and Dersimites has been translated here.

1. DERHEQÊ AÇARNAYÎŞÎ DE

Qismo ke şima na xebate de wanenî tekstê orîjînalê mabênê rîpelanê 407-412î yê kîtabê Mehmed Arifî yê Binbir Hadis (kr. Hezar û Yew Hadîsî) ra açarîyayo. Cênotê ke seba fehmkerdîş yan îzehkerdişê çekuyan îlawe bîyê, hetê ma ra nusîyayê. Cayê ke mi tekstê orîjînalî ra nêşa biwanî mi wina [...] veng verdâyî û reyna qismê ke zereyê parantezê koşedarî de nusîyayê, îlaweyê ma yê. Seba ke sînorê na xebate tena açarnayîşê tekstêkî yo ma nuştoxî ser o zaf tay vindertî.

Wexto ke ma nê qismî açarnayêne ma hem çapa orîjînale ra tekstê tirkî latînzê kerd hem zî çapa bîne ya ke hetê yew keso meçhul ra latînzê bîyo reyde da têver. Keso ke tekst ma ra ver latînzê kerd o bi eynî name weşanayo zaf cayan de waşt o ziwanê kitabî şenik bikero. Labelê cayêk de zî, ke uca ma eleqedar keno, tehrîfat kerd o. Nimune cêr ra yo:

Teksto latînzê kerde ra: Qismêkê şarê ucayî kurd o, ziwanê înan ziwanê zazayan o.¹ (Arif, 1959, r. 406)

Teksto orîjînal ra: Şarê ucayî kurd o. Ziwanê înan kurmanckî nîyo, ziwanê zazayan o.² (Arif, 1909, r. 366)

Eke Wisiw Zozanî behsê ci nêkerdêne û sewbîna piştî û hetkarîya Nureddîn Celalî nêbîyêne no tekst nêaçarîyayêne, ma her dîyan rê zaf sipas keme.

2. [DERHEQÊ DERSIM Î DERSIMIYAN DE VÎRARDIŞÊ MEHMET ARÎFÎ]

No feqîr, serra hicrî ya 1291 [m.1874/1875] de semedê yew memurîyetîye terefê Erzînganî de cayo ke bi nameyê Vîlayetê Dersimî yew vîlayet ronîyabi, şîbî tayê nehîyanê ci. Şarê ucayî kurd o. Ziwanê înan kurmanckî/kirdaskî nîyo, zazakî yo.

1 “Oraların ahalisi, kısmen Kürt’tür. Lisanları Zaza dilidir.”

2 “Oranın ahalisi Kürt’tür. Lisanları Kurmanci değil Zaza lisanıdır.”

Ê bi xo zaf wehşî yê, kesê ke înan, ê hal û wehşetî ser o danê dewamkerdiş reyna seba pawitişê menfeatê xo yê xususî serek û axayê ê kom û aşiretî yê. Şarê tîyayî bi nameyê Mazgêrd, Kozîçan ve Pulur yenê zanayîş û hezar ban ê, şarê hîre qezayan îtîqad de her çend cayî bî zî esasen bi yew îtîqado xususî ehlî sunet ra û bi vatişo rast îslamîyet ra abirîyenî. La wexto ke kes hetê zerrî de cigêrayîş bikero çî nêzanîyî çî estanîk û çî mesqeratî vejîyenî meydan ke yew merdimo ke wayîrê eqlî yo şaş maneno ke însanê ke tewr cayê medenîbiyayê Asya de ronîşenî senî na seserre de no derece xeyalperest, nêzan û saf manenî. Înan de ûsulê murşîdî û rêberî hûkmê xo ramnena. Sey bektaşîyan, nê zî Hz. Alî murşîdo aleme, efendiyê ma salalahu aleyhî weselemî zî rêber zanê. Zafane, înan de yew zî Xizir est o. Sultan Serdeste, yew çuwaya belek a û hadî-î sebîl³ a. Meşnanê ummetî şerê şeytanî ke sey vergî yo, ey ra a çuwa pawena. Keyeyê her rêberî de yew cayo berz û rêz de ya û ayînê cemî de tîrbeye xo yo keskî ra vejîyena, yew cayo rêz de ci rê îhûram dîyeno. Lew nane pa û ci rê hurmet ramojnîyeno. Çuwa ke rêberan de ya meqamê wekilê qaîmî yê Sultan Serdeste ya. Sultan Serdeste, eslê xo hetê Diyarbêkirî de yew dewe de ya û ez vana qey keyeyê şerîfan ra keyeyê *Azîzogulları* de ya. Kam halê teberê kanunê terîqetî de têtewbigêro û sirran bido berranî⁴, yezîdîyan⁵ çuwa qabê xo ra vejîyena, xo ser hewa ra perrena şîna dana sere û çîmanê keso ke tecawuzê huquqê tariqî kerdo û fek û çîmanê ey çewt kena.

Verê înan de qedrê seyîdan zaf est o. Zato ke dewayê seyîdiye keno yan zî seyîdiye ey sabît a û manayê elîfî zano, ey ra teba zî teqîr nêkenê. Yew seyîd bi derban sere û çîmanê tewr pîlê înan bişikno, qestê ganê ey biko zî vera nêvindenî. Nê pawenî. Aşma kanûniya peyênî de dewê ke seyîdî ziyaret kenê dewijî, cînî camêrd vazd ra şînî vera înan. Pêro kêna û cinîyê dewe hizmetê seyîdî de meşxul benê û bi estbiyayîşê ey kêfweş benê. Wexto ke seyîd teşrîfê yew dewe yan zî mehla bikero, bişewe huzurê xo de viraştîşê ayînê cemî emr keno: cinî, kêna û camêrdî yenê pêser, awîyê ke muskîrat ra yê û seyîdî teqdîs kerdê debenî qedexan bi nîyazan û di destanê xo genê têtewgêrenî. Feqîyê ke mîyan de yê def cenenî, eke dîwan (meclîs) zaf umumîyo şîranê Aşîq Omerî yan zî aşîqanê darê ey ra vatişan, nê eke dîwan wayîrê xususîyetî yo tayî gazelê Nîyazî yan zî Seyîd Nîzamedînî wanîyenê. Ge ge lew nanê çokê seyîdî ya, nîyazê postê ey kenê. No hal dengê bi îmametê seyîdî meqamê nimajê cumayî û beno ke nimajê roşanî de yo. Nê merdimî wexto ke şî dewanê temîyanêkan yan zî qezayanê bînan bi îşaretanê xususîyan yewbînan şînasnenê. Bi ey kulfet mabên ra wedarîyeno, qe luzumê teqîye (teqîye, biyo istilahê ehlê mezhebê harîcî vera ehlê sunetî tewrê îttîfaqî ke bi şeklo viraşte nişan danê) çin o. Senî darê pîlî ke koyan

3 Merdimî ana rayîrê rastî ser.

4 Kesê ke dînê rastîkênî ra dûrî şîyê.

5 Kesê ke terefdarê xelîfeyê Emewîyan, Yezîd bin Muawîye yê.

de yê zîyarê înan ê, reyna koyan de tayî zinarê ke sey îkametgehê Xizirî teheyul kenê, cayê perestişê înan o. Cîya cîya cayan de her tewir estbiyayîşê meqeman ferz kenî (virazenî). Nê meqamanê bimbarekan ra yew zî Koyê Mizurî vanê ke bênateyê qezayanê Mazgêrd û Kozîçanî de yew koyo gird û berz o. Bi Sultan Mizur name kenê, key ke dewlete semedê islahkerdişî esker bişawo sere înan ca de gilê koyî de yew xeyma (çadira) sîya ronenî û veng verdênê. Badê hîre rojan eke bivînê xeyme kewta erd, vanê Sultan Mizur erîşê dewlete qebûl nêkeno û dest erzenê çekan. Eke xeyme pay ra bivînê, fikirîyenê ke gunayê înan zaf ê, Sultan Mizur hêrs bîyo û înan terbîye keno û îteatê xo ramojnenê. (Wina yew koyo berz ke gilê ey de va kêmanê beno de xeyme senî pay vindena). Sultan Mizur kam o, tercumeyê halê ey çiyoy, kes persê nînan nêkeno. Çekuyê Sultanî ra wa nêro fehmkardiş ke ma rastê yew mezelê însanî yenê ke peyda nêbena, wina yew zinarê koyî mezherê yew muhabeto zêde beno, aye ra hîna sultanîya pîle est a?

Mîyanê nê merdiman de keso ke şiyoy Mekke û nameyê hecî girewto ez rast nêameya, vera hecî, keso ke şiyoy Kerbela ziyaret kerdo ez rast ameya. Semedo ke ez exlaq û edatanê înan bizanî û karê xo yê memurîyetîye seqet nêkerî vera înan de mi zaf nerm muamele kerd û bi zanayîşo ke verê cû derheqê meşreb û mîzacê înan de mi eşnawito, mi bi ey xo da şînasnayîş, tayî axayan wexto ke ez dayêne şînasnayîş vatêne manaya elîfe zano û zûlal dîya. Manaya elîfe çi ya, zûlal dîyayîş yena çi mana? Semedo ke mi dersê xo hende aver nêberdbî coka mi vatêne belê rast a filan, û ez viyartêne. Mi nêwaşt ke ez xo eşkera bikerî mi cesaret nêkerd ke ez bipersî û bimusî. Eslê xo de nê hezayananê hurufîyan ra mendê û teberê aqilî de qiseyê bêpeyme yê.

O tarîx de qezayê Kozîçan de keyeyê Şah Huseyînzadeyan ra yew Huseyîn Beg bibi ke o begê qeymaqamê qeza, zengîn û hemeyan bi. Terîq de zî rêber bi. Elhasil no Huseyîn Beg ke hem sereko ruhanî hem zî cîsmanî bi ke qonaxê ey a dewe ke bi *Ağanın Şenliği* [kr. *Şênîya Axayî*] yena zanayîş de yew estûn est a, nameye ci Kalêsipî ya. Kalêsipî zîwanê zazakî de manayê xo kalo sipî yo. Kalêsipî kînayeyê Xizirî yo û seke Xizir o. Guya mihebetê Xizirî a estûnê ra est o ge ge bi cilanê xo yê sipîyan, çît û herdişê xo ya ke sey gidîşa pemeyî ya binê estûnê de aseno.

Ehlê terîqetî ke bi dewamî estûne ziyaret kenê û sadîqanê hazretî rêberî ra aseno. (Tayî nêzanê ma zî Xizirî bi cilanê sipî de tesewur kenê...). Naye ra na estûne yew zîyara pêroyî ya. Her terefî ra nezîrî, qurbanî yenê. A estûne des hebî çewlîgan ra hîna bikar û bifeyde ya.

Biewnîn tecelîyatê xerîb ê [...] ke henzar û di sey û hewtay û yew [m. 1855/1856] de dewlete bi şerê Kirimî meşxul bî, pîyê nê Huseyîn Begî Alî Beg, wexto ke dizê Qersî kewt dest vato ewro roja peyin a Osmanîyan a û sere wedart. Dormaleyê qezayê Têrcanî de çi dewê ke şarê înan Qizilbaş nîyê vêşnenê û weşanenê, mal û heywananê înan kelepûr kenê. Semedo ke dewlete, veravindertişê bi dişmenê bêeman Rus-

ya meşxul bî, tedîbê [...] taloqê wextê bînî kerd. Badê sulhî, Mîrlîva Mustafa Paşa bi çend teburê eskeran, beno memurê tenkîlkerdişê Alî Begî û mufsîdanê qezayê Kozîçanî. Reseno Kozîçan ke famîlyayê Alî Begî û şar hetê xorinîyê Dersimî fîrar kerd. Banê ey dano vêşnayîş, uca ra wirzeno terefê bîn ê qeza şino, qonax zî pêro vêşena. Dormaleyî ra şarê ê cayan yeno pêser, vêşayîşê qonaxî ra bi xemgînî, vînenê ke heme qonax vêşaya la estûne nêvêşaya. Gelo bi zanayîşê vêşayîşê qonaxe, badê şîyayîşê eskerî dewijê ke remayê şîyê koyan ameyê estûne xelesnaya, yan zî cayo ke tede bîya vêşayo û ameyo war estûne bêhewayî ra adir ra xelisîyaya! (Kîtabê ilm-î maadîn ve tabakatularzî yê Halîl Begî de mi wendbi lifê na estûne bi *serbantin* yan zî *hacerul-hayye* name beno, yew kerraya ke adir de nêvêşena, aye ra virazîyaya. Çünke a mintîqa de no tewir maden est o, kîtabo ke nameyê ci vîyert, tede ramojnîyeno. Yew rey mi şarê Gêxî ra eşnawitbî ke sey parçeyê daro viraşte yan zî çelik ke adir de nêvêşeno koyan de esto û yew nimuneyê ci mi dîbî. Wîna yeno famkerdene ke a estûne ê madenî ra ya, xususîyetê estûne ke mi eşnawitî û yê madenî ke mi kitab de dî yewbînan genê.)

Elhasil nêvêşayîşê estûne ra bimbarekîya aye qat bi qat zêdîyayo û bi estûna şeref û rêzê wayirê keyeyî zî yew qat zêdîyayo. Huseyîn Beg nê feqîrî ra eşkera vato ke: Ez rêber a û keyeyê mi ra, pîl ra qij herkes rêberê terîqî yo. No ahalî mecbur o ke miqatê mi û keyeyê mi bibê û daîreyê emr û îrşadê mi de têwbigêrê.

A wîna, dewletê ma û heme misilmanan, sey Rûsîya, dişmenê estbîyayîşê ma yo sereke, bi dewletêka metîne, wexto ke ma nîyaybî şerî ya, Cenabo Rêber, qezayanê der û dorî ra, kesê ke şîyê şer, û halo ke keyeyanê înan de nameyê camerdî de zaf tay mihafîzî mende, beno belayê mal û irzê înan. Semedê nê erîşî, îhtîlafê mezhebî yo û sey berranî û yezîdî dîyayîşê heme ehlê sunetî yo. Dewanê nînan rê ehlê sunetî ra yew, di kesî –bi tersê kîştîşê nînan- nêşenê şêrê û mêman bê. Ganî panc, des kesî bibê ke bêters şêrê û bimanê. Mîyanê nê cematî de gusul çin o, destmaj çin o, rojeyê remazanî çin o. Tena menga muheremî de rojeyêk est o ke o zî seba vîrardişê hedîseyê kerbelayî têpîşîyeno. Wîna bawer kenê ke kesê ke tede tevela û tebera⁶ çin o yezîdî yê seba ney zî mal û can û namusê înan helal o. Eke yew ehlê sunet dewêk de şewêk mêman bimano, teştek de destmaj bigiro yan îbrîxêk seba destmajê xo îstîmal bikero, ê teş û îbrîxî lêmin hesibnenê û heta ke reyne qelay nêkerê nêxebitnenê.

Ez çend rojî mîyan û dewanê înan de gêraya. Mi rîyê cinîyêk nêdî. Rayîr de ê ke mi dîyêne zî lez rîyê xo piştêne ke merdim no derece xonimitiş ver şaş mendêne. Bileks, şaristananê rojhilatî de xeylê ca ra gêraya, zaf dewan de menda, bipêroyî mi dîyêne ke cinîyê kurdan daîreyê ifet û edebî de tim akerde gêrenê. Gelo nê kurd nîyê, çira goreyê edetanê pêroyî tewnêgêrenê mi vatêne. O wext hakîmê Kozîçanî, Xeyalî Efendî yo ardahaniyî ra mi pers kerd bî. Seba ke nêkewê zehmetê şutişê dest

6 Tevella, heskerdişê Hz. Alî yo. Tebera zî reqîb û dişmenanê Hz. Alî ra nefretkerdiş o.

û rîyê xo, cewab dabî. Eke awirê sunîyêkî bikewo înan ra cinîyêke, ti vanê qey awirê yezîdîyêko ke kutik ra nimzêr û xirab o, kewto aye, wina bawer kena ke pakîya rîyê aye zayî bîyo. Ka biewnîye cehaletî ra!

Dewa Huseyîn Begî merkezê qezayî, Pilemurîye, çend saete dûrî ramena. Huseyîn Beg, da-des rojan de reyêk yeno merkezê hikumatî, emr û nehîyê ke ganî bêrê kerdîş bibê, çi beno wa bibo ano ca dima reyna eynî roj agêreno dewa xo. (Merkezê hikumatî de semedê nêmendîşê ey yan nêafterayîşê mendîşê ey derg o la uca ma ele-qedar nêkeno.) Welhasil, wexto ke ez a dewa feqîr û merkezê hikumetî de bîya, seba ke ma hepîsxane zî bivînê Ezîz efendî reyde, hetkarê qeymekamî -cayî û dezeyanê Huseyîn Begî ra- halo ke Ezîz Axa zî amade bî, ma şî cêr. Herçend lazim bî ke 4 kesî hepîsxane de bibê zî Hakîm Efendî tena hîrê kesî dî û yê bînan Ezîz Axayî ra persa. Ezîz Axa zî, cewabê Begî emir kerd, mi zî vera da, da. Da-des rojî yo linga begî nêkewta nê deran, sey tezkere, çîyêk nuşt, wexto ke pers bî, se vajo merdîm şaş bimano? Mi şewa ke şî Efendî hewnê xo de dîbî, emir kerd ke merdek bêsebeb heps bîyo, ey vera dê. Mi zî vera da, va û ti nêvanê karê xo nêerzo milê manewîyatî ser? Alah Alah! Emro ke rêber hewnî de dano, tedbîro ke vano, karanê resmî û madî de zî ferz beno. Semedê ci, çünke Rêber muqades o. Sey Papa, bêxeta yo ey ra! Weylo, welato ke aşayîş û emnîyetê ci bi hewn û hulyayan îdare beno, beyhude yo ke merdim tede bikewo dimê pîyabîyayîşê eql û edaletî.

Bisewqê qeza û qeder, kesê ke bîyê memurê ê qezayî û bi şeklêkê bînî terbîye dîyê û rewşanê cîyayan de musayeyê îdare yê, çîyê ke ê memurê bêçareyî ancenê, xemê zerrîya xo kenê qet mepersê. Çünke pêro çîyê ke zanîyenê bêrê vatiş benê sebebê zêde kerdîşê derd û kulî. Hakîm Efendî, bêkar û bêgure, seba ke merdimêk wezîfeyê îcrayê memurîyetîye ronîşo, tena meqamê qezayî yê qadîyîye de yo, neke bi usulê şerî û seba îhqaqê heqî! Çünke hende ke axayî est ê, tekilîya komele bi kanun û hikumetî çin o! Heme hukmî hetê axayan ra goreyê vatişê înan ca yenê. Pêro welat, heme caardişî, înan û axayan reyde, eke mabênê înan de zî teşqeale vejîya, aîdê zatê Huseyîn Begî yo. Zaf çîyê ecîbî ke mi uca dî û pêhesîyayî mi vîrî ra şîyê, hewna çi û çî.

3. ÇIMEYÎ

Arif, M. (1959). *Binbir Hadis*. İstanbul: İstanbul Kitapevi.

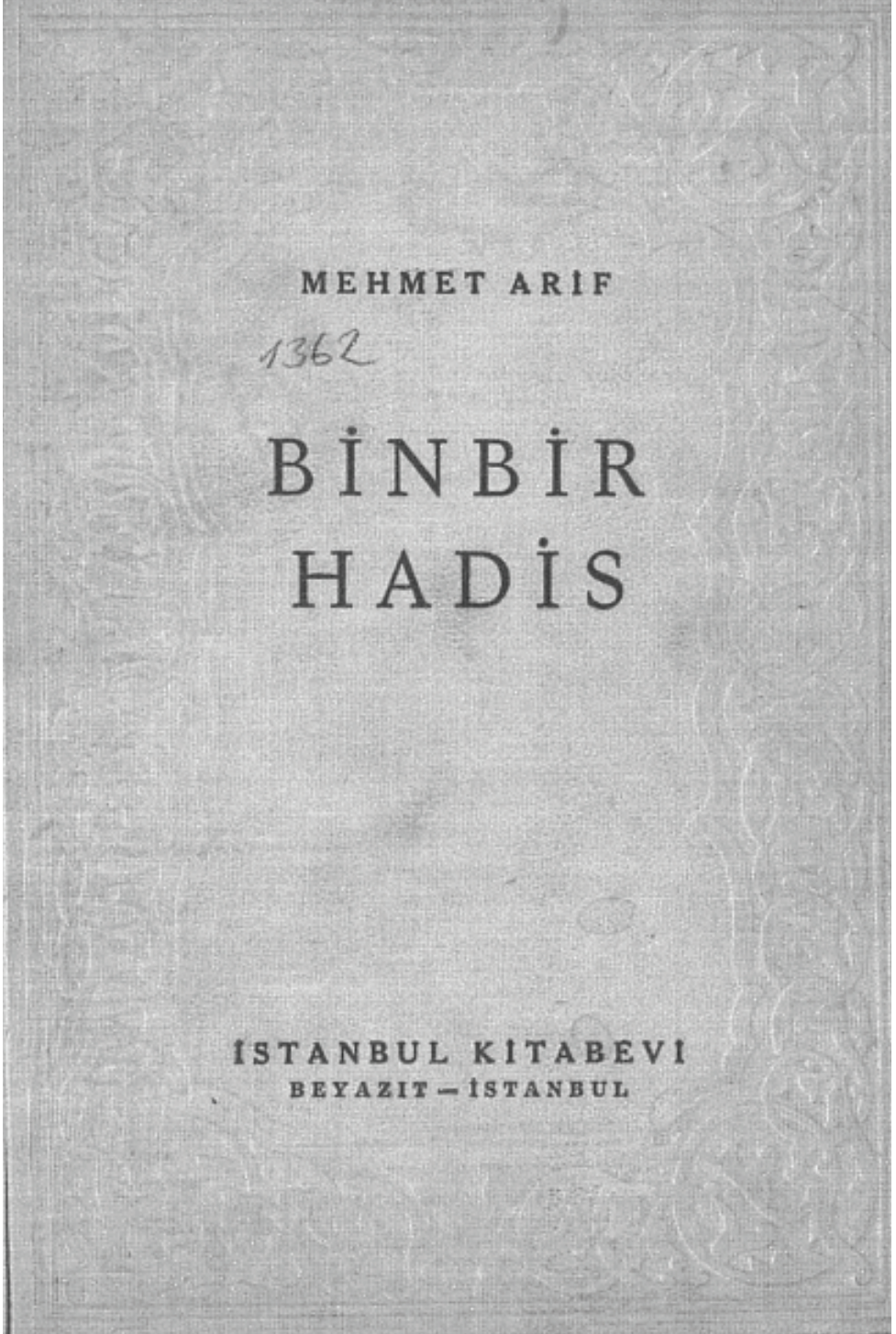
Arif, M. (1909). *Binbir Hadis*. [A Thousand and One Hadiths]. İkinci Tab'. Kahire.

— ۴۰۶ —

ایده جکزدیه، عصر مزده بولنان اهل سنت محمدیلری، یزیدی، بر آتی، اهل ظاهر، عد
ایدویده تفرقه به ذوشمک، اهل یتنی تعظیم و علو شاتی تفخیم ایتک استد یکمزی
ذیشانک دینته اهانت اولمازمی ؟

حضرت بیغمبرک وضع ابتدکی دین مبینک لوازمی، فرائضی، سنی آیاقلر آلتنده
قاسون، ذات دین دخی دشمنلرک تعرضا نیله تزلزله اوغراسونده، بزیته یو الله ایمانم
(تولی وتبری) مز وارد، اهل اقرار، اقرار مزه سرور برز، اهل پتک دوستک
دوستی، دشمنک دشمنی بز دعواسنده بولنه لم. (اویدی ایسه مبارک اولسون) !
ارتق بونک قدر پاکلاش بر اعتقاد، غیر معقول بر مشرب، خاطر و خیاله کلز !
بو، مسئله و محبت اهل بیت دعواسی شایان حرمت و تکریم بر پادشاهی اسپر و حبس،
ملسکی یغما ایله مجرم مقامنه حرمة او ذاتی تعظیماً بویته کوش زنجیر، آباغنه آتون
بر انفه، قولارینه مجوهر لی سلسکجه اور ویده اعلان نوازش و حرمت ایتک بکزر.
اشته اقدم، تفرقه و تشت قلوبی مؤدی اولان اشبو مذهب مخصوص اربابی،
علامزک دقتسز لکی و حکمتسز لکی ایله بو حاله کلدیله. اناطولی وروم ایلی ده حتی
قادیلر مزاره سنده بیله توسیع دائره فساد ایدیورلر. ملاحدۀ قاطمیینک بر اقوب
کیندلری غیر معقول بر سیاسی اعتقادک بر قسمی احیا و سنوردن خلی اولمیان بو
ذاتلرک همی، و قبیله دولت ابرانیه ناک صفویه زماننده صرف بولتیقه ایمانی اوله رق
شیعیق مذهب رسمی حکمنه قوبدقلری صره ده، ممالک عثمانیه یه صالحیوردکلری جلالی
شیعی میسیونرلرینک غیرنی اثری اولماق اوزره کویلمز ده، قصبه لر مز ده اضلال و اغفال
اولنانا شخصاصک و رانۀ کلان اشکل عجیبه اعتقادیه سی جلدلرله کتا بلر طولیدر. جق
درجه ده مختلف و متفاوتدر. هیچ برفرقه ناک اعتقادینک دیکرینه بکزمه دیکی و نره -
لرنده نه درلور قیلر بواندیغنی تحقیق ایتک، اناطولی وروم ایلینک هر طرفه کوندربله
جک محققینک اجرا ایدم جکلری تحقیقات خفیه ده تعمقله اکلاییلور.

فقیر، بیک ایکیوز طقسان بر سنه هجریه سنده بر مأموریت موخته ایله ارزنجانک
جوارنده بولناز و بر اراق درس و لایق نامیله بر ولایت تشکیل اولنان محاکم بعض
نواحی و قضا لرینه کیمشیدم. اورالر اهالیسی کرددر. لسانلری (قورمانج) دکل
(زازا) لسانیدر، کندیلری غایت وحیدر لر، آنلری او حال وحشتده ابقا ایدنلر،
نفعت مخصوصه لرینی محافظه ایتک ایچسون یته اوقومک، او عشر تارک رؤسا سی

derecede, muhtelif ve mütefâvittir. Hiç bir fırkanın itikadının diğerine benzemediğini ve nerelerde, ne türlü farklar bulunduğunu tahkik etmek, Anadolu ve Rumelinin her tarafına gönderilecek muhakkiklerin icra edecekleri, gizli tahhikatta teammukla anlaşılır.

Fakir, bin iki yüz doksan bir hicri senesinde, muvakkat bir memuriyetle Erzincan'ın civarında bulunan ve bir aralık Dersim vilâyeti nâmiyle bir vilâyet teşkil olunan mahallin, bazı nevâhi ve kazalarına gitmiştim. Oraların ahalisi, kısmen kürttür. Lisanları, zaza dilidir. Kendileri, gayet vahşidirler, onları, o vahşet halinde ibkâ edenler, hususî menfaatlerini muhafaza etmek için, yine o kavmin, ve aşiretlerinin, reisleri ve ağalarıdır. Mazkird, Kozican ve Ovacık nâmları ile mâruf bulunan, ve ahalisi, altı yedi bin evden ibaret olan, bu üç zaza halkı, fûrûâtta ihtilâf ederler ise de, esasta kâmilin, bir itikad ile ehli sünnetten ve daha doğrusu, islâmiyetten ayrılırlar. Sûreti umumiyede, Allah, Muammed, Ali ve eimmei isnâ aşeri tebcil ederler. Tevellâ ve teberrâ yolunda bulunurlar. Lâkin, iç tarafının tetkikatına girildi mi ne türrehât, ne cehalet, ne esâtir, ne maskaralıklar, meydana çıkar ki, akli başında bulunan bir adam, Asyanın en mütemeddin, bir parçasının tam ortasında sâkin bulunan bu insanların, şu asırda, bu merteye, hayâl perest, bu kadar câhil ve sâdedil, bu derece abdâl kaldıklarına, şaşa kalır. Bunlarda, mürşid ve rehber usulü câridir. Bektaşî'ler gibi, bunlar da, hazreti Aliyi mürşid, hâcei âlem sâllâllâhü aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerini, rehber tanırlar. Fazla olarak, bunların bir de, hıızırı vardır. Serdeste sultan, tâbir ettikleri, hıızırın değneği ise, hazeratı azizânın serdestesidir. Sultân serdeste, alaca bir değnektir ve o yol göstericidir. Ümmetin koyunlarını, kurd gibi olan şeytanın şerrinden hıfz eden, o değnektir. Her rehberin evinde, izâz ve ihtirâm mevkiinde, âyini cemler esnasında yeşil torbasından çıkarılarak, bir tekrım mevkiinde bulundurulur. Telsim ve tâzim edilir, rehberlerdeki değneğin, sultan serdestenin vekili ve kâim mâkamıdır. Asıl sultan serdeste, Diyarbakır civarında vâki, bir köyde, ve zannedersem, şeriflerden Aziz oğullarının evinde imiş. Her kim, tarikat kanununa mugayir bir halde bulunur ve bir berrâniye, yezidiye esrârı keşf ederse, o değnek, kılıfından sıyrılarak çıkar ve kendi başına havadan uçarak gidip, tarikat hukukunun o müteaddi ve mütecavizinin, kafasına ve gözüne vurarak, o madrubun ağzını ve burnunu ve gözünü, çarpıp bir hâle koyar imiş. O adam, bir daha felâh ve salâh yüzü göremez olur imiş.

Bir seyyidin, bunların indinde, pek büyük kadri vardır. Siyaset dâvasında bulunan veya seyyid sülâlesinden olduğu, kendilerince sâbit ve mâlûm olup ta pek câhil olduğu halde, elifin mânasını bilen bir kimseden, hiç bir şeyi esirgemezler. Bir seyyid dayakla en büyüğünün ve

